

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 37 (40)

Київ 2016

УДК 32:159.9 (082)
ББК 88.5 я 43
Н 34

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 13/16 від 27 жовтня 2016 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
В. Г. Кремень (м. Київ), С. Д. Максименко (м. Київ),
Р. Клуве (м. Гамбург, ФРН), Л. Е. Орбан-Лембрик
(м. Івано-Франківськ), Т. С. Яценко (м. Ялта)*

Редакційна колегія:

*Т. М. Титаренко – д-р психол. наук (голова);
Л. М. Коробка – канд. психол. наук (заст. голови);
О. С. Блинова, О. М. Васильченко, В. В. Горбунова, П. П. Горностай,
З. С. Карпенко, Л. А. Найдьонова – доктори психол. наук;
В. В. Жовтянська – кандидат психол. наук*

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (рішення Атестаційної колегії МОН України від 29.09.2016 р., наказ МОН України № 1222 від 07.10.2016 р.)

Черговий випуск збірника знайомить читача з результатами науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за 2016 рік. Висвітлюються теоретико-методологічні засади соціальної та політичної психології. Досліджується широке коло соціально-психологічних проблем, пов'язаних з трансформаційними процесами в українському суспільстві. Розкриваються особливості соціальних уявлень та настановлень сучасної молоді щодо політико-правових інститутів, специфіка політичного дискурсу студентства, психогенеза громадянської позиції учнівської молоді. Обговорюється концепція групової взаємодії в навчально-терапевтичних групах, описуються психологічні особливості очікувань та настановлень членів новостворених груп. Презентується низка досліджень, присвячених вивченню медіапрактик та медіапростору.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, 2016

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Т. М. Титаренко

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ОСОБИСТІСНОГО ЖИТТЄКОНСТРУЮВАННЯ: ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Розглянуто теорію особистісного життєконструювання, що базується на аналізі ролі перетворювальних і стабілізаційних практик, які проявляються в наративних і ментативних варіантах автобіографування, потребуючи оптимізації в персональному, просторовому та часовому просторах. Визначено мотиваційні виміри життєконструювання, принципи, типи і тематичні напрями трансформації мотиваційного дискурсу. Розкрито особливості асоціальних практик проблемної молоді та запропоновано технології, що забезпечують їхню трансформацію у просоціальні. Запропоновано критерії мінімізації ризику та модель оптимізації стабілізаційних ресурсів особистості. Розроблено типологію поведінкових стратегій військових і звичайних громадян у ситуації зіткнення зі смертю та апробовано способи оптимізації взаємодії людини зі страхом смерті. Показано, що підвищення екологічності та діалогічності практик взаємодії шлюбних партнерів забезпечує успішність конструювання сімейного життя. Визначено типи наративних практик сімейного життєконструювання та способи їхньої оптимізації. Побудовано модель комунікативних практик конструювання віртуального життя та визначено психотерапевтичні ефекти плейбек-театру.

Ключові слова: життєконструювання, практики, мотиваційний дискурс, проблемна молодь, стабілізаційні ресурси, страх смерті, конструювання сімейних стосунків, віртуальне життєконструювання.

Проблема. Актуальність нового підходу до особистості полягає в тому, що у фокусі уваги опиняються динаміка особистісних змін, процес творення особистістю самої себе, свого життєвого шляху. Увага зосереджується на особистості, що потрапляє як у повсякденні життєві ситуації, так і в ситуації кризові, екстраординарні. Колектив лабораторії соціальної психології особистості намагається наблизитися до розуміння специфіки побудови особистістю власного життя, знайти власне особистісні способи життєтворення.

Мета статті: узагальнення результатів комплексного вивчення соціально-психологічних практик як способів особистісного

життєконструювання та визначення перспектив подальших досліджень.

Чим забезпечується особистісне життєконструювання? Внутрішніми інтенціями чи зовнішніми викликами? Вважаємо, так ставити питання некоректно. Особистість конструє себе і завдяки внутрішнім мотиваційно-потребовим, ціннісно-смісловим імпульсам, і завдяки реальним життєвим обставинам, очікуванням, вимогам, викликам ззовні, що інтегруються в соціально-психологічному практиці. Практики є актами особистісного життєконструювання, що акумулюють й артикують досвід особистості, щоденно створюючи її індивідуальну історію.

Наступне питання: що таке життєтворення порівняно із життєконструюванням? Насамперед це найскладніший вид людської творчості з усією її несподіваністю, стихійністю, інтуїтивністю, непередбачуваністю, що постає як ключовий момент життєконструювання, не вичерпуючи його. Життєтворення є креативним проектуванням особистістю власного життя, що розпочинається з мрій, фантазій, передчуттів, ідей, очікувань, розмірковувань, зважувань, сумнівів, планів з приводу його чергового етапу. Людина імпровізує, розглядаючи варіанти подальшої побудови життя, і вибирає найбільш значущий для неї поворот траєкторії життєвого шляху. Під час вибору вона творчо синтезує попередні образи бажаного майбутнього і може неодноразово змінювати первинний задум інколи до невпізнанності. Далі настає стадія втілення задуму, що теж передбачає численні творчі імпровізації, експериментування з обраним проектом.

Отже, життєтворення проявляється в готовності до креативного реагування на несподівані події. Його компонентами є, по-перше, творче проектування майбутнього за допомогою життєвих виборів; по-друге, апробація проекту через постановку життєвих завдань; по-третє, реалізація цих завдань.

Яким чином відбувається реалізація, втілення особистісного задуму? На цьому етапі творчий процес побудови особистістю власного життя забезпечується на перший погляд украй далеким від творчості рутинним щоденним практикуванням. Практики конструювання себе відповідно до життєвих обставин можуть бути фоновими, стабілізаційними і перетворювальними, екстремальними. Вони існують у двох просторах: просторі щоденного буття, звичної повсякденності і просторі викликів, несподіванок, ризиків, яких чимало в публічному і приватному житті кожної особистості.

Чи усвідомлюємо ми, які саме практики життєтворення зазвичай використовуємо і, відповідно, чи можемо на них самостійно впливати?

Усвідомлення і вплив відбуваються опосередковано, через текстуалізацію практик – їхню представленість у розповідях про себе, історіях про власне життя. Автобіографування може складатися як з текстів-оповідань, що мають назву наративних, сюжетно організованих, так і з текстів-роздумів, які називають ментативами [4, с. 11].

Отже, основними складовими теорії особистісного життєконструювання є: 1) уявлення про соціально-психологічні практики як акти життєконструювання, що мають характеристики соціальності, спільності, конвенційності; 2) категоріальний каркас, який утворюють взаємодоповнювальні процеси ідентифікування, автономізації, діалогування та практикування, що є основними модусами існування особистості; 3) система критеріїв оцінювання соціально-психологічних практик, текстових (наративно-ментативних) та контекстних (культурно-індивідуальних, ціннісно-сміслових, нормативно-регулятивних) [10].

Які напрямки оптимізації практик життєтворення найбільш поширені? Це, по-перше, переосмислення, переінтерпретації особистісного життєпису; по-друге, збільшення кількості версій пережитого; по-третє, поглиблення змісту автобіографічних текстів і, по-четверте, спроби інакшого, більш адекватного планування майбутнього.

Щоб оптимізувати життєконструювання, бажано водночас орієнтуватися на три вектори: персональний, спрямований на самоідентифікування; просторовий, спрямований на освоєння значущої для особистості комунікативної території; і часовий, зорієнтований на смислопородження відповідно до етапу життєвого шляху. Способами автобіографування, що сприяють оптимізації життєконструювання, є реконструкція, монтаж, фрагментація, фокалізація, переадресація, рефлексування, демаркація кордонів.

Вивчаючи мотиваційний вимір життєконструювання, В. О. Климчук визначив, що мотиваційні практики є традиційними способами спонукання до дій – цілями, цінностями, стратегіями заохочення/покарання, фоновими посиланнями, які ми отримуємо в дитинстві про те, чого нам слід хотіти, в який спосіб досягти бажаного і як до цього ставитися. Конструювання мотиваційного дискурсу відбувається від наративу до ментативу, від сюжету до смислу, від буденної стабільності та фонових мотиваційних практик до практик трансформаційних. Наративні практики сприяють осюжетненню мотивації, яка в такий спосіб приховується, стаючи для особистості неусвідомлюваною, імпліцитною. Ментативні мотиваційні практики, навпаки, оприявлені, експліцитні, усвідомлені, і якщо перші сприяють стабілізації, то другі – трансформації. Поєднання цих практик у спільні структури відбувається кількома способами, наприклад, як ментативне супроводження наративу.

У контексті пошуку механізмів життєконструювання важливим є дослідження В. О. Климчуком наркозалежних осіб, які проходять лікування та реабілітацію. Виявилось, що майже у всіх учасників дослідження простежується зсув нарративно-ментативного балансу в бік нарративів до такої міри, що ментативні фрагменти в текстах фактично не трапляються. Наративна структура складається з мікронаративів, об'єднаних у “великий наратив”, у центрі якого – потреба особистості в психоактивній речовині. Ця потреба є мало не головним героєм і провідною темою великого наративу. Через брак ментативу втрачається зв'язок між окремими мотиваційно-дискурсивними ланцюжками. Успішно апробовані практики оптимізації життєконструювання ведуть до істотних змін нарративно-ментативного балансу в бік хвилеподібного зростання кількості ментативів, появи політематичних нарративів. Первинні наративи пронизуються новими ментативними прожилками, “перепрошиваються” ментативами, що сприяє успішній реабілітації [2].

Щоб більш докладно вивчити життєтворення у складних умовах, Б. П. Лазоренко і Т. О. Ларіна розробили концепції оптимізації життєконструювання в субкультурах проблемної молоді і керування ризиками. Крім того, К. В. Мирончак дослідила страх смерті як екстремальний спосіб життєконструювання.

У концепції оптимізації життєконструювання проблемної молоді привертає увагу порівняльний аналіз поширених асоціальних і просоціальних практик. До асоціальних віднесено практики насильства, шахрайства, уникнення та нехтування. Показано, що практика споживацтва, наприклад, може діяти як нав'язливе прохання, завчена безпорадність, а вимагання нерідко реалізується як психологічне насильство, активний примус оточення до забезпечення інтересів вимагача. Просоціальними є практики поваги, добропорядності, відповідальності, піклування. Розкрито такі особливості асоціальних практик: програмний, сценарний характер забезпечення способу життєконструювання особистості; циклічність, повторюваність задля досягнення ілюзорної цілісності життєдіяльності; компульсивність, яка певною мірою забезпечує ефективність асоціальних практик; розбіжність між технологічним і ціннісним смислами; матричність – своєрідне “розмноження”, тиражування асоціальних практик шляхом передавання їх іншим представникам проблемної молоді. Визначено, що умовами трансформації асоціальних практик у просоціальні є кризові ситуації, пов'язані із загрозами ув'язнення, тривалої хвороби, близької смерті. Серед технологій, що забезпечують цю трансформацію, досліджено опрацювання рецидивів асоціальної поведінки, забезпечення

катарсичного переживання негативних станів, підвищення відповідальності за себе і своє оточення тощо [5].

Життєтворчість особистості важко уявити без ризиків, які сьогодні більшою мірою пов'язані не зі страхом чи небезпекою, а з невизначеністю та раптовістю, хаотичністю та безконтрольністю життєвих виборів, – вважає Т. О. Ларіна. Оптимальним для особистості є життєконструювання, організоване за принципом керування ризиками. Мається на увазі неадаптивна активність, спрямована на збереження особистісного хронотопу життєконструювання. Мінімізація ризиків обумовлена мотивацією до самотрансформування, що передбачає звичку ризикувати та оперативну реалізацію життєвих рішень завдяки змінам оцінки ситуацій. Дієвою властивістю особистості при подоланні життєвих труднощів та стабілізації життя є здатність утримувати контроль над ситуацією. Серед інтерпретативних моделей сприймання ризику виділено пригодницьку, ігрову, зважену, вимушену. Виявилось, що спосіб демаркації безпеки впливає на нарративні практики життєконструювання, що підштовхує до реалізації ризику, перетворення його на привабливу мету. Стабілізаційні практики життєконструювання оптимізують керування ризиками через гарантування безпеки, загравання з небезпекою, проектування ідеального майбутнього та самовипробовування. Оптимізація стабілізаційних ресурсів особистості передбачає покроковий алгоритм роботи, спрямованої на підвищення рефлексивності: складання ризик-нарративу, визначення функції довіри у ризик-нарративі, демаркація ризику, трансформація інтерпретативної схеми ризику [6].

К. В. Мирончак з'ясовано, що страх смерті забезпечується як практиками прийняття, так і практиками заперечення. Прийняття може проявлятися в таких практиках, як усвідомлення для осіб, які вже мають досвід зіткнення зі смертю; ритуалізація для тих, хто прагне мінімізувати страх смерті за рахунок автоматизованих рутинних дій; інвестування у збереження здоров'я чи у творчість, що має допомогти подовжити життя або залишити після себе цінний спадок, та нормалізація, коли смерть приймається як норма, частина життя. Заперечення смерті здійснюється за допомогою практик ігнорування, виснаження, маскування та заміщення. Способами оптимізації взаємодії людини зі страхом смерті є масштабування, нарративізація, пошук сенсу, переавантаження, демеханізація, імунізація. Проаналізовано відмінності в переживанні страху смерті військовими та звичайними громадянами; це і характер зіткнення із ситуацією смерті, і внутрішній контекст (мотивація, рівень усвідомлення, досвід). Серед військових поширені конструктивні практики ритуалізації,

інвестування та усвідомлення, тоді як серед звичайних громадян переважають захисні практики нормалізації, ігнорування, заміщення. Запропоновано способи оптимізації взаємодії зі страхом смерті в терапевтичній роботі з обома категоріями досліджуваних [7].

Наступний ракурс аналізу проблеми особистісного життєтворення був пов'язаний із дослідженням соціально-психологічних практик конструювання подружніх і партнерських стосунків.

У сім'єтворенні, що є важливим аспектом життєтворення особистості, О. Я. Кляпець виділено такі складові: посилення стійкості сімейних взаємин у часі і щодо негараздів, підтримання взаємної турботи, піклування одне про одного, поглиблення близькості членів сім'ї, переживання Іншого як рідної людини і підтримка домашнього простору із щоденними обов'язками, справами, заняттями, комунікаціями, спільними враженнями тощо. Принцип екологічності розглянуто як творення сім'ї за допомогою таких практик, які, даючи змогу досягнути бажаного, не завдають шкоди іншим, не заважають їм здійснювати власні життєві проекти. Принцип діалогічності визначено як використання щоденних практик, що вимагають рефлексивності, цілеспрямованості, довіри, фокусування уваги не тільки на собі, а й на іншому. Запропоновано модель оптимізації конструювання особистістю власного сімейного життя, основними компонентами якої є деконструювання проблемної історії, екстерналізація проблеми, конструювання альтернативної історії, створення аудиторії [3].

Специфіку побудови спільного сімейного наративу як практики життєконструювання, що активізує трансформацію особистісних поглядів та стосунків, докладно вивчено Ю. А. Любімовою (Чаусовою). Запропоновано таку типологію сімейних наративів: домінування-підпорядкування, автономії, співпраці, турботи та злиття. Виділено способи оптимізації наративних практик: релаксаційні, зовнішньо- та внутрішньокомунікативні, інтегративні, "каталізатори", паузальні, персоналізуючі. Емпірично доведено, що для шлюбних пар з наративом домінування-підпорядкування доцільними будуть інтегративні та релаксаційні способи, для партнерів з наративом автономії – внутрішньокомунікативні, інтегративні, паузальні способи, парам з наративом співпраці підійдуть релаксаційні, інтегративні та внутрішньокомунікативні способи, для сімей з наративом турботи актуальними будуть "каталізатори" та зовнішньокомунікативні способи, а для пар з наративом злиття доцільніші зовнішньокомунікативні та персоналізуючі способи оптимізації стосунків [12].

Ю. Д. Гундєртайло визначила типи жіночих практик конструювання партнерських стосунків за критеріями сформованості

образу партнера, поваги до нього та відвертості. До проблемних жіночих практик віднесено практики фантазування, відсторонення, співзалежності. Розроблено тренінгову програму оптимізації жіночих практик конструювання партнерських стосунків з використанням арт-терапевтичних технік [1].

Ще один ракурс дослідження – віртуальні практики, використовувані в інтернет-мережі та плейбек-театрі, що мають безпосередній вплив на життєтворення.

Інтернет-сервіси розглянуто В. В. Посоховою як порівняно новий вимір життєтворення особистості, реальність нинішньої епохи. В інтернет-просторі через контент, створюваний у ході спілкування в соціальних мережах, на інтернет-форумах та блог-платформах, особистість конструює світ і себе в ньому. Аналіз інтернет-практикування передбачає врахування регулярності комунікації, спільності комунікації для певної кількості користувачів та змісту текстових повідомлень. Мотиваторами контенту стають потреби самореалізації, комунікації, визнання. Специфічними характеристиками комунікативних інтернет-практик є анонімність, приватність, опосередкованість. За типом мережевої діяльності та характером повідомлення з його можливим домінуванням, униканням чи підтримкою партнера по спілкуванню можна побудувати типологію комунікативних інтернет-практик і визначити способи їхньої оптимізації, що базуються на готовності спілкуватися та комунікативній компетентності користувачів [8].

Певний вплив на оптимізацію життєконструювання, як показало дослідження В. В. Савінова, має також плейбек-театр, що поєднує дозвіллі, комунікативні та самозмінювані практики життєконструювання, виконуючи функцію наративної ретикуляції (створення нової конфігурації наративів учасників). Серед психотерапевтичних ефектів плейбек-театру можна назвати підвищення готовності до відкритості, самовизначення в деталізованому й емоційно насиченому наративі, дореагування травматичних почуттів та відчуження травматичного досвіду. Використання потенціалу плейбек-театру для оптимізації практик життєконструювання передбачає підвищення здатності до створення цілісного, несуперечливого наративу, зміну фокалізації та його театралізацію [9].

Перспективи розроблення теорії особистісного життєконструювання вбачаємо в обґрунтуванні теоретико-методологічних засад відновлення особистості, визначенні способів мобілізації ресурсів для подолання небезпечних ситуацій, яких чимало під час довготривалої гібридної війни. Щоб віднайти способи розширення соціально-адаптивних можливостей людини в умовах

переживання наслідків травматичних подій, плануємо створити теоретико-методологічний та методичний базис для соціально-психологічних інтервенцій, спрямованих як на подолання стресових розладів, так і на профілактику деструктивних реакцій, що блокують можливості людини пережити травму. Плануємо визначити мішені соціально-психологічної реабілітації особистості та розробити теорію підтримання і відновлення психологічного здоров'я, яка сприятиме напрацюванню програм психологічної допомоги різним верствам населення, апробації найбільш ефективних реабілітаційних і профілактичних технологій, використання яких допоможе розвитку здатності людей із мінімальними втратами переживати скрутні часи.

Вивчення життєконструювання в складних умовах сприятиме визначенню способів відновлення життєздатності особистості, ресурсів ефективної реабілітації проблемної молоді, способів підвищення самоефективності в період переживання втрати. На матеріалах дослідження практик конструювання партнерських і подружніх стосунків розпочинається вивчення соціально-психологічних ресурсів сім'ї як чинника подолання наслідків травматичних подій та визначення можливостей відновлення життєвої неперервності в сім'ях вимушених переселенців. Розвідки впливу віртуальних практик на життєконструювання дають змогу запланувати розгляд медіасервісів як джерела подолання наслідків травматичних подій та ресурсів плейбек-театру як специфічної технології відновлення особистості.

Висновки. Забезпечення особистісної готовності до зміни траєкторії життєвого шляху відбувається за допомогою практик життєконструювання, перетворювальних і стабілізаційних, що проявляються в наративних і ментативних варіантах автобіографування і потребують оптимізації в персональному, просторовому та часовому вимірах.

Трансформації мотиваційного дискурсу передбачають зміну тематики, центрованості, додавання нових тем та зміщення окремих тем на периферію. Оптимізація мотивації життєконструювання наркозалежних осіб приводить до зміни наративно-ментативного балансу, появи політематичних наративів з ментативними включеннями.

Стимулами трансформації асоціальних практик проблемної молоді в просоціальні є кризові ситуації, пов'язані із загрозами ув'язнення, тривалої хвороби, близької смерті, та реабілітаційні технології, спрямовані на зміну наміру, опрацювання рецидивів, підвищення відповідальності. Керування ризиками передбачає підвищення стабілізаційних ресурсів особистості, а саме практик гарантування

безпеки, загравання з небезпекою, ідеального проектування майбутнього та самовипробовування. Страх смерті як екстремальний спосіб життєконструювання забезпечується практиками заперечення та прийняття.

Успішність конструювання сімейного життя передбачає підвищення екологічності та діалогічності практик взаємодії партнерів, деконструювання проблемних історій, їхню екстерналізацію, побудову альтернативної історії. Сімейний наратив як текстуальна практика активізує трансформацію особистісних поглядів та стосунків. Жіночі практики партнерських стосунків конструюються відповідно до сформованості образу партнера, поваги до нього, відвертості.

Способи оптимізації такого способу життєконструювання, як спілкування у віртуальному просторі, базуються на пошуку невіртуальних шляхів задоволення потреби користувачів у самореалізації, комунікації, визнанні. Психотерапевтичними ефектами плейбек-театру є підвищення готовності до відкритості, самовизначення в емоційно насиченому наративі, дореагування травматичних почуттів та відчуження травматичного досвіду.

Література

1. *Гундертайло Ю. Д.* Жіночі практики: культурна реабілітація / Ю. Д. Гундертайло // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2013. – Вип. 33(36). – С. 330–336.
2. *Климчук В.* Мотиваційний дискурс особистості: на шляху до соціальної психології мотивації : [монографія] / Віталій Климчук. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – 294 с.
3. *Кляпець О.* Дискримінація альтернативних форм конструювання сім'ї в сучасному українському суспільстві / О. Кляпець // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. статей / Київ. міжнар. ун-т й Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : КиМУ, 2014. – Вип. 6. – С. 75–91.
4. *Кузнецов І. В.* Текст в становленні: опозиція нарратив-ментатив / І. В. Кузнецов, Н. В. Максимова // Критика и семиотика. – 2007. – Вип. 11. – С. 54–67.
5. *Лазоренко Б. П.* Асоціальні практики життєконструювання проблемної молоді в інформаційному суспільстві / Б. П. Лазоренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2013. – Вип. 33(36). – С. 307–315.
6. *Ларіна Т.* Особистісні стабілізаційні практики життєконструювання: нарративний аналіз / Тетяна Ларіна // Психологічні перспективи. – К.–Луцьк, 2014. – Вип. 24. – С. 184–194.
7. *Мирончак К. В.* Дослідження страху смерті: труднощі та перспективи / К. В. Мирончак // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук.

- статей / Київ. міжнар. ун-т й Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : КиМУ, 2015. – Вип. 7. – С. 161–175.
8. *Посохова В. В.* Специфіка життєконструювання користувачів за допомогою сервісів інтернет-мережі / В. В. Посохова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2013. – Вип. 33(36). – С. 132–139.
 9. *Савінов В. В.* Вплив плейбек-театру на особистість, що переживає наслідки травматичних подій / В. В. Савінов // Психологічна допомога особистості, що переживає наслідки травматичних подій : зб. статей за матер. однойменного укр.-пол. наук. семінару (м. Київ, 20–21 червня 2015 р.) / Ін-т соц. та політ. психології НАПН України ; Пред-во Пол. Акад. наук у м. Києві ; Соц.-психол. метод. реабіліт. центр ; [наук. ред. Т. М. Титаренко]. – К. : Міленіум, 2015. – С. 133–143.
 10. *Титаренко Т. М.* Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : [монографія] / Т. М. Титаренко, О. М. Кочубейник, К. О. Черемних ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2014. – 206 с.
 11. *Тюпа В. И.* Эвристический потенциал нарратологии / В. И. Тюпа // Теория и методология гуманитарного знания. Гуманитарное знание и образование. – Т. 2. Гуманитарные чтения РГГУ. – М., 2009. – С. 78–86.
 12. *Чаусова Ю. А.* Сімейний нарратив як соціально-психологічний засіб конструювання подружніх стосунків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / Чаусова Юлія Анатоліївна. – К., 2013. – 18 с.

References

1. Hundertaylo, Y. D. (2013). Zhinochi praktyky: kulturna reabilitatsiia [Women practices: cultural rehabilitation]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies of social and political psychology], 33(36), 330–336 (ukr).
2. Klymchuk, V. O. (2015). *Motyvatsiyni dyskurs osobystosti: na shliakhu do sotsialnoi psykholohii motyvatsii* [Motivational identity discourse: Towards a social psychology of motivation]. Zhytomyr : Publ. of Ivan Franko Zhytomyr State University (ukr).
3. Klyapets, O. J. (2015) Dyskryminatsiia alternatyvnykh form konstruiuvannia simyi v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi [Discrimination of alternative forms of the family construction in modern Ukrainian society]. *Psykholohichni nauky: problemy i zdobutky* [Psychological sciences: problems and achievements], 6, 75–91 (ukr).
4. Kuznetsov, I. V. and Maximova, N. V. (2007). Tekst v stanovlenii: oppozitsiya narrativ-mentativ [Text in becoming: the opposition narrative-mentative]. *Kritika i semiotika* [Critics and semiotics], Vol. 11, 54–67 (rus).
5. Lazorenko, B. P. (2013). Asotsialni praktyky zhyttiekonstruiuvannia problemnoi molodi v informatsiinomu suspilstvi [Asocial practices of problematic youth life construction in the information society]. *Naukovi studii iz sotsialnoi*

- ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies of social and political psychology], 33(36), 307–315 (ukr).
6. Larina, T. (2014). Osobystisni stabilizatsiini praktyky zhyttiekonstruiuvannia: naratyvnyi analiz [Personality stabilization practices of life construction: narrative analysis]. *Psykholohichni perspektyvy* [Psychological perspectives], 24, 184–194 (ukr).
 7. Myronchak, K. V. (2015). Doslidzhennia strakhu smerti: trudnoshchi ta perspektyvy [Investigation the fear of death: difficulties and prospects]. *Psykholohichni nauky: problemy i zdobutky* [Psychological sciences: problems and achievements], 7, 161–175 (ukr).
 8. Posokhova, V. V. (2013). Spetsyfika zhyttiekonstruiuvannia korystuvachiv za dopomohoiu servisiv internet-merezhi [The specifics of users life construction through internet-network services]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies of social and political psychology], 33(36), 132–139 (ukr).
 9. Savinov, V. V. (2015). Vplyv pleibek-teatru na osobystist, shcho perezhывaie naslidky travmatychnykh podii [Playback Theatre influence on the personality, that is experiencing the effects of traumatic events]. *Psykholohichna dopomoha osobystosti, shcho perezhывaie naslidky travmatychnykh podii* [Psychological help for a personality, that is experiencing the effects of traumatic events] (pp. 133–143). Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
 10. Tytarenko, T. M., Kochubeinyk, O. M., Cheremnykh, K. O. (2014). *Psykholohichni praktyky konstruiuvannia zhyttia v umovakh postmodernoї sotsialnosti* [The psychological practices of life construction in a postmodern sociality]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
 11. Tyupa, V. I. (2009). Evristscheskiy potentsial narratologii [A heuristic potential of narratology]. *Teoriya i metodologiya gumanitarnogo znaniya. Gumanitarnoe znanie i obrazovanie* [Theory and methodology of the humanities. Humanitarian knowledge and education], 2, 78–86 (rus).
 12. Chausova, Y. A. (2013). Simeinyi naratyv yak sotsialno-psykholohichniy zasib konstruiuvannia podruzhnykh stosunkiv [Family narrative as a socio-psychological means of marital relationships construction]. Abstract of Ph. D. dissertation, Institute of Social and Political Psychology of NAPS of Ukraine. Kyiv (ukr).

Tytarenko T. M. Social and psychological theory of personal life-designing: achievements and prospects

The theory of personal life-designing which is based on the analysis of reformative and stabilization practices role which are shown in narrative and mentative process of making autobiography, needing optimization in personal, spatial and temporary spaces is considered in the article. Motivational measurements of life-designing, the principles, types and the thematic directions of motivational discourse transformation are defined. Asocial practices features of problem youth are unveiled and technologies which provide their transformation into pro-social are offered. Criteria of risk minimization and model of optimization personality stabilization resources are suggested. The typology of behavioral strategies of military and ordinary citizens in situation of collision with death is developed and ways of person

interaction with fear of death optimization are approved. It is shown that increase of environmental friendliness and dialogicity of marriage partners' interaction practices provides success in family life-designing. Narrative practices types of the family life-designing and ways of their optimization are defined. The communicative practices model of virtual life designing is constructed and psychotherapeutic effects of Playback Theatre are defined.

Key words: life-designing, practices, motivational discourse, problem youth, stabilization resources, fear of death, designing of the family relations, virtual life-designing.

© Титаренко Т. М.

В. М. Духневич

УЯВЛЕННЯ ПРО АКТУАЛЬНУ СИТУАЦІЮ ТА ЗАВДАННЯ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДІ

Аналізуються уявлення молоді про актуальну суспільно-політичну ситуацію в Україні. Обґрунтовується категорія політико-правової компетентності як сукупність соціально-психологічних характеристик особистості, дається перелік її структурних компонентів та визначається їхнє місце в “будівлі” політико-правової компетентності. Показано, що брак необхідних уявлень та знань про ефективні стратегії вирішення проблемних ситуацій у політико-правовій сфері актуалізує в молоді настановлення на реалізацію сценаріїв революційного розвитку країни. Запропоновано конкретні завдання з формування політико-правової компетентності учнівської та студентської молоді.

Ключові слова: політико-правова компетентність, уявлення, активність, громадянин, справедливість.

Проблема. Процеси, що розгортаються на теренах України у зв'язку з обранням європейського напрямку політичного розвитку країни, привели до корінних змін у суспільних уявленнях про можливості та вектори розвитку як усієї держави, так і окремого її громадянина. Ті соціальні потрясіння, які пережив кожен український громадянин через доленосні події, що супроводжували Революцію гідності, чи переживає зараз у зв'язку з анексією Криму та воєнними діями на сході країни, значною мірою зумовлені актуальними політико-правовими потребами, уявленнями та настановленнями. Можна припустити, що саме уявлення про політико-правові свободи та оцінка міри їх задоволення стали причиною революційних заворушень восени 2014 року і підкріпили євроінтеграційні наміри значної частини громадян України. На жаль, люди, які проживають на

сході країни та в Криму, здебільшого не були готові до такого розвитку подій, унаслідок чого й стала в принципі можливою реалізація політико-правових сценаріїв сепарації частини країни.

З огляду на все це перед кожним громадянином постало питання про необхідність політико-правового самовизначення в нових умовах. Очевидно, що таке самовизначення кожен робить сам відповідно до своїх уявлень та вподобань. Саме тому актуальною видається необхідність дослідження політико-правових уявлень представників найбільш соціально активної частини населення – молоді – та розроблення відповідних програм формування її політико-правових знань, умінь і навичок реалізації власних прав та обов'язків правовим способом. Причому така робота має вестися на основі аналізу поширених наразі уявлень та з урахуванням нагальних запитів практики: у зв'язку з розбудовою громадянського суспільства, євроінтеграційним вибором напрямку розвитку країни потребують вирішення питання формування політико-правової компетентності громадян.

Мета статті: на основі аналізу актуальних уявлень молоді про ситуацію в країні і у світі запропонувати завдання з формування її політико-правової компетентності.

Протягом 2015-го та на початку 2016 року ми провели серію фокусованих глибинних інтерв'ю та фокус-групових досліджень. У цих наукових розвідках ми ставили собі за мету увиразнити образ актуальної ситуації, що існує в уявленнях сучасної молоді, та віднайти відповідні комунікативно-когнітивні індикатори, які проблематизують молоду людину та актуалізують у неї потребу творчого пошуку виходу з проблемної політико-правової ситуації.

Гайд для інтерв'ю та фокус-груп було розроблено таким чином, що кожен учасник дослідження повинен був дати розгорнуту відповідь: представити власну думку з того чи іншого питання. Це дало нам змогу дослідити основні уявлення та мотиваційне спрямування опитаних і побудувати прикладну модель структури політико-правової компетентності, сформувані завдання для учнівської та студентської молоді щодо формування політико-правової компетентності.

Перш ніж представити результати цих дослідницьких пошуків, зробимо декілька ремарок. Оскільки в дослідженні було використано якісний підхід до збирання та опрацювання даних, ми не можемо говорити про міру вираженості віднайдених тенденцій. Усі результати мають розглядатися саме як встановлені тенденції, а ступінь представленості в генеральній сукупності цих тенденцій – це завдання

майбутніх наукових розвідок та узагальнень з використанням інших методів і методик діагностики соціальних уявлень.

Фокус-груповими дослідженнями було охоплено 18 студентів (17 дівчат та 1 хлопця), що були студентами київських ВНЗ денної форми навчання гуманітарного профілю. Вік випробуваних – від 19 до 24 років. До індивідуальних інтерв'ю було залучено 12 осіб – 8 жінок та 4 чоловіків віком від 16 до 25 років. Зауважимо, що поняття “студенти”, “студентська молодь” чи “молоді люди” вживаються нами як синоніми.

Предметом нашої дослідницької уваги стали *образ ситуації та політико-правові мотиваційні спрямування молоді*. Вважаємо, що образ наявної ситуації в студентській молоді наразі досить фрагментарний. Причина цього, з одного боку, у небажанні молодих людей глибоко вникати в ситуацію, аналізувати її, у їхніх намаганнях відмежуватися від суспільно-політичної дійсності, що не лежить у зоні актуальних потреб. З другого боку, така фрагментарність образу пов'язана з тим, що ситуація оцінюється як неоднозначна, багатовекторна та багатопланова, і, як наслідок, виникають суб'єктивні труднощі в побудові цілісної картини світу.

Звертає на себе увагу та обставина, що, не маючи цілісного бачення ситуації, частина молодих людей намагається компенсувати цей пробіл, запозичаючи уявлення своїх “старших товаришів” чи батьків. При цьому ті, хто вдається до такого способу конструювання образу ситуації, схильні виключати себе з цієї ситуації та знімати із себе відповідальність. Це також свідчить про бажання уникнути “контакту” з дійсністю, що в даний момент не лежить у зоні актуальних потреб та безпосередньо не впливає на їхню життєдіяльність. Стратегію поведінки в таких умовах можна виразити формулою: “не розумію, тому нічого зробити не можу, а отже, нехай роблять інші”.

Загалом ключовими характеристиками суспільно-політичної ситуації, що склалася на цей час та поділяється більшістю студентської молоді, є невизначеність, неоднозначність, хаос, конфлікт. Причому конфлікт розглядається насамперед під кутом зору воєнних дій на сході країни. У суспільстві поширена думка, що причиною такої ситуації є “брак політичної волі в керівництва країни” і “відсутність реальних змін у політичному житті країни”, “застій”.

Разом з тим побутують непоодинокі уявлення про великий потенціал ситуації, можливості для започаткування будь-яких справ, що пов'язано з “невиробленістю норм та правил, зламом старих стереотипів, можливістю встановити власні правила, стереотипи та традиції”. Проте *брак досвіду* вирішення проблемних питань у

політико-правовому полі, уявлення про те, що більшість проблем можна “вирішити” у неправовий спосіб (хабар, підкуп, “подяка” тощо) і що норм закону можна не дотримуватися, оскільки навіть ті, хто приймає закони, їх ігнорують, нівелюють радість та піднесення від наявних можливостей, викликають почуття розгубленості, що ще більше посилює невизначеність ситуації.

Одним з основних елементів, що визначає уявлення молоді про ситуацію, є її уявлення про діяльність влади та оцінювання цієї діяльності. Основною характеристикою влади, з точки зору молоді, є “корумпованість, що не дозволяє розвиватися країні”, навіть більше – поширеними є уявлення, що “влада блокує розвиток країни”. Декларується ідея про те, що “влада будує та реалізує різні схеми маніпулювання громадянами”: “зберігаються ті самі схеми, негативні для економічного та політичного розвитку країни, що мали місце раніше”. Звертає на себе увагу та обставина, що ідея про корумпованість влади гуртує навколо себе людей з різними уявленнями: актуалізуються уявлення про можливість та необхідність “використання революції” як способу подолання суспільних суперечностей. Такі уявлення далеко не поодинокі, ідеться лише про різні можливі способи реалізації сценаріїв такого суспільного варіанта розвитку. Наразі в студентському середовищі обстоюється думка, що *поштовхом до революції можуть стати економічна нестабільність та економічні негаразди*. Подальше падіння економічного добробуту студентів може стати тим важелем, що змусить об’єднатися різних людей задля “реалізації” революції та зміни влади. Фактично можна стверджувати, що ідея “зміни влади через революцію, доки не прийдуть гідні” є популярною в студентському середовищі. Цікаво, що поширене в суспільстві настановлення на “швидкі зміни” рефлектується наразі молоддю як негативне, проте фактор економічного благополуччя має все ж таки більш актуальну мотиваційну привабливість. Загалом існуюча двоїстість (радість та піднесення від можливості встановити власні норми, з одного боку, і тривога й дезорієнтація, що спричиняються ситуацією хаосу, застою, конфлікту, невизначеності, з другого) формує в молоді відчуття розгубленості та зневіри у власних силах, викликає в неї бажання уникати по змозі будь-якої відповідальності за стан справ у суспільстві.

Серед інших здобутків наших розвідок можна відмітити таке. При вирішенні проблемних політико-правових ситуацій брак фактичних знань частково компенсується моральними регуляторами (“необхідно вчиняти по справедливості”, “вчиняти правильно” і т. ін.). Слід також констатувати поширення *зневіри в дії закону, недовіри до*

*чинних політико-правових інститутів держави, що можна виразити таким генералізованим настановленням: “один раз можна спробувати звернутися до органів влади в пошуку справедливості, але якщо її не буде – можна діяти іншим способом”. При цьому усвідомлення того, що “справедливість” для кожного учасника може бути своя, автоматично не формує настановлення на спільний пошук рішення, а зміщує увагу в площину “вирішення тут-і-зараз”, навіть у не зовсім правовий спосіб. Інакше кажучи, *брак необхідних політико-правових знань* для ефективного пошуку рішення та вирішення ситуації *компенсується уявленнями про необов’язковість дотримання закону.**

“Закон” і “право”, як ми вже з’ясували, є зовнішніми категоріями щодо людини (“оскільки закони не дотримуються навіть тими, хто їх пише”), для якої більш важливо “справедливо” вирішити проблему. Причому критерії справедливого вирішення невідомі, а необхідність встановлення чи спільного розроблення таких критеріїв зазвичай не усвідомлюється. З огляду на такі “знахідки” й було побудовано нашу подальшу аналітико-синтетичну роботу.

Як зазначає З. Ф. Сіверс, “державу неможливо побудувати без готовності громадян жити за певними правилами. Зрозуміло, що свідомість суспільства повинна відповідати вимогам такої нової держави, тому виникає потреба в нових теоретичних підходах, зокрема, до аналізу психологічного феномена “політико-правова свідомість”, особливостей становлення та розвитку політико-правової свідомості особистості” [3, с. 96]. Але в нашому дослідженні ми з’ясували, що молоді люди в принципі готові порушувати правила заради “торжества справедливості”. Відповідно постало питання про необхідність змістового наповнення поняття “політико-правова компетентність” та визначення базових умов її формування.

Вважаємо, що базисом, фундаментом для становлення політико-правової свідомості особистості завжди будуть три групи факторів. До першої слід віднести культурно-історичні норми і традиції соціуму, в якому формується особистість, до другої – певні соціальні настановлення, а до третьої – цінності та соціальні уявлення. Важливо зазначити, що всі ці групи факторів значною мірою формуються під впливом найближчого соціального оточення, насамперед сім’ї та перших вихователів і вчителів. Саме дії та вчинки (а не слова) членів сім’ї, вихователів у дитсадках, перших учителів закладають підвалини поваги до культурного надбання країни; завдяки цим інститутам у дитини формуються уявлення про гарне і погане, справедливе і несправедливе тощо. Під їх впливом у дитини складаються уявлення про чесноти – цінності – як вихідні настановлення життя із собі подібними. У ці перші сензитивні періоди дитині прищеплюється

повага до Іншого, любов до власної Батьківщини (краю, країни, держави), скеровуються її перші кроки до розуміння прав та обов'язків щодо Іншого, даються інші ціннісні орієнтири, що направляють, орієнтують та структурують дитину у світі соціальних відносин та обмежують її у виборі засобів для досягнення бажаного тощо. Лише на засадах такого “фундаменту” стає можливим адаптація людини в соціумі та формування її політико-правової компетентності.

На думку відомого дослідника проблеми компетентності Дж. Равена, “політичні уявлення та настановлення відіграють провідну роль серед детермінант компетентної поведінки... У будь-якій психологічній теорії компетентності і в будь-якій осмисленій оцінці мотивації або здібностей провідну роль відіграють політичні уявлення та очікування, а також особисті цінності” [2, с. 17]. Поділяючи погляди класика, зазначимо, що в реальній життєдіяльності слід, мабуть, говорити не лише про політичні, а власне, про політико-правові уявлення. Їх розмежування буде, звичайно, досить умовним, адже базисом таких уявлень виступають оцінки та думки щодо справедливості розподілу соціальних благ, уявлення про правду і закон як норми соціальної життєдіяльності, бачення власне норм та правил побудови відносин між різними суб'єктами суспільства, у тому числі між державою та органами державної влади й окремою особистістю, тобто ці та інші категорії однаково рівноцінно можуть бути віднесені як до сфери політики, так і до сфери права.

Отже, під **політико-правовою компетентністю** ми розуміємо здатність особистості вирішувати різні завдання в площині політико-правових відносин; така здатність являє собою сукупність соціально-психологічних характеристик, що сприяють формуванню певних знань, умінь, навичок, настановлень, особистісних якостей, які дають особистості змогу успішно здійснювати соціальну діяльність у політико-правовому полі. Така компетентність є результатом оволодіння політико-правовими компетенціями, що включають як знання, так і практичні навички (досвід) щодо залагодження проблемних політико-правових ситуацій. Вона являє собою особистісну характеристику індивіда, що відображає його здатність використовувати універсальні способи діяльності (діяльності – у розумінні цілеспрямованого когнітивно орієнтованого розв'язання проблемних ситуацій), що базуються на сукупності політико-правових знань у конкретних життєвих ситуаціях. *Політико-правова компетентність, як і будь-яка інша, може бути розвинена і проявлена тільки в тих ситуаціях, де виконувана діяльність набуває вимірів особистісної значущості.*

Таким чином, політико-правова компетентність охоплює низку структурних елементів, а саме:

- соціальні уявлення щодо держави та особливостей її функціонування, щодо політики і права та їхніх взаємовпливів, локусу громадянина в структурі держави відповідно до його прав, обов'язків, сфер та зон відповідальності; уявлення про відповідальність держави перед громадянином; про справедливість, право та закон; про можливі форми політико-правової активності і т. ін.;

- соціальні настановлення щодо представників влади, державних (політичних) та правових інститутів, інших індивідуальних та колективних суб'єктів (сусідів, громади, територіальної спільноти і т. ін.);

- знання і розуміння засад діяльності органів влади та правопорядку, уявлення про їхню діяльність та вплив на життя суспільства;

- навички самоорганізації та пошуку необхідної інформації (норм закону, правил, державних актів, експертиз, висновків, стандартів та інших регламентаційних правових документів), взаємодії з різними індивідуальними та груповими суб'єктами задля розв'язання актуальних завдань, рефлексування власних дій і вчинків, а також власних мотивів;

- уміння вибудовувати відносини з різними соціальними суб'єктами задля вирішення актуальних завдань у політико-правовій сфері, складати прогнози й моделювати розвиток соціальної ситуації та її наслідки для різних суб'єктів (для себе, для інших, для держави загалом), презентувати, ідентифікувати, відстоювати та поділяти цінності як універсальні регулятори соціальної життєдіяльності спільноти тощо.

Розгляньмо відтак структуру політико-правової компетентності особистості (рис.). Нас цікавлять передусім ті “цеглини”, що складають зміст політико-правової компетентності. Проблемним, утім, видається чітко структурувати послідовність “вкладання цеглин” у структуру політико-правової компетентності особистості. Очевидно, кожного разу послідовність таких цеглин буде різною залежно від конкретних умов чи запитів навчального чи соціального середовища, рівня обізнаності молодого людини щодо політико-правової проблематики, власне рівня розвитку політико-правової компетентності особистості (більш детально див. [1]). Слід звернути увагу також на те, що “цеглини” перекриваються, а не стоять одна над одною, що додає міцності “будівлі” політико-правової компетентності. Важливо також зазначити, що ряди “цеглин” не збігаються з рівнями політико-правової компетентності.

Що ж до “цеглин” та їх “укладання”, то видається доцільним зводити “будівлю” (і спираючись на “фундамент”, про який ішлося вище), використовуючи, так би мовити, “декілька цеглин одразу”. Це означає, що знання чи елементи такого знання повинні завжди доповнюватися певними навичками (мікронавичками). Тоді “цементом” такої будівлі буде робота по відпрацюванню і рефлексуванню нового досвіду.

Усі “цеглини” є важливими для стабільності, чи стійкості, такої будівлі. Можна припустити, що однією з базових “цеглин” будуть комунікативні навички – усе те, що даватиме змогу молодій людині домовлятися з Іншим, вирішувати спільні завдання, віднаходити погоджене рішення при залагодженні складних життєвих ситуацій. Причому одним із ключових у набутті комунікативних навичок має стати вміння постійно рефлексувати власні форми та стратегії взаємодії, стратегії взаємодії Іншого.

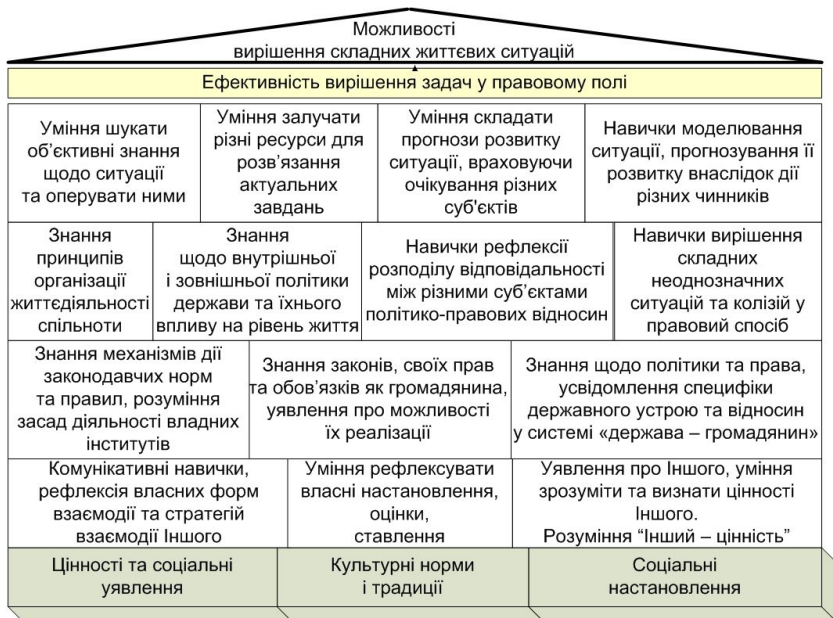

Рис. Структура політико-правової компетентності особистості

Іншими двома базовими “цеглинами” будуть уміння та навички, пов’язані з розумінням себе та Іншого. Очевидно, що лише розуміння себе, своїх потреб, намірів, мотивів, оцінок, настановлень, цінностей

та ставлень дасть людині змогу ефективно приймати рішення, відсіюючи при цьому непотрібне чи несуттєве. Не викликає сумніву, що усвідомлення свого негативного ставлення до когось чи своєї упередженості дасть принаймні змогу створити умови для об'єктивного прийняття рішення. Тобто, знаючи про таке своє самообмеження, людина зможе убезпечитися від прийняття рішення під дією негативних емоцій.

Третьою “цеглиною” буде уявлення про Іншого-як-цінність, інакше кажучи – суб'єкт-суб'єктне ставлення до інших людей, що мають такі самі емоції, почуття, мотиви, наміри, знання тощо. А це означає не лише можливість для Іншого бути ресурсом у залагодженні складної ситуації, а й можливість самому стати корисним Іншому, допомогти йому; врахувати не лише свої потреби чи цілі, а й цілі та очікування Іншого. В ідеалі це здатність формувати почуття “ми”, уміння об'єднуватися з Іншим проти спільної проблеми.

Спробуємо проілюструвати роль двох останніх “цеглин” на прикладі настановлення *“Я не підтримую реформу, оскільки людина, що відповідає за її реалізацію, колись працювала на колишню владу”*. Усвідомлення цього настановлення дасть змогу (чи зробить можливим) поглянути на таку людину під професійним кутом зору (*“його навички та досвід у вирішенні такого роду питань є вагомими і можуть допомогти при впровадженні цієї реформи”*) чи просто з точки зору того, як запропонована реформа вплине на життя окремого члена, громади чи суспільства в цілому.

Інші “цеглини” стосуються більше предметно-конкретних знань, умінь та навичок у політико-правовій сфері. Вони повинні дати молодій людині можливість сформулювати чітке знання-уявлення про власну державу, її закони та принципи діяльності, розуміння власного локусу в системі зв'язків “держава-громадянин” і т. ін. Ці цеглини повинні “надбудовуватися” над базовими, враховувати їхній потенціал (“міцність”). Тому знання та предметні навички й уміння краще давати в ігрових формах, що дасть змогу молодій людині отримати “живе знання”, яке стане відтак частиною їхньої особистості.

Набуття такого роду знань, умінь та навичок у політико-правовій сфері створює умови для ефективного вирішення різноманітних завдань, причому ефективного і в правовий спосіб. Рефлексія локусів власної відповідальності як один із ключових проявів сформованої політико-правової компетентності буде створювати можливості для залагодження складних життєвих ситуацій як особистістю, так і державою загалом.

Наприкінці зазначимо, що вирішили свідомо обминути сферу, пов'язану з так називаною “протестною мотивацією”. Вважаємо, що це

не ті навички, які не слід спеціально формувати чи розвивати в рамках “базової” політико-правової компетентності (особливо зважаючи на наявність потенціалізованого настановлення порушувати за потреби норми закону). Якщо людина буде мати відповідні знання про свої права та обов’язки як громадянина, розуміти, що таке “закон” та “право” і як вони діють, усвідомлювати свою відповідальність перед Іншими, то прийняття рішення про, скажімо, участь в акціях громадянської непокори чи страйках буде свідомим та виваженим і в такому випадку мало підпадатиме під технологічні, маніпулятивні впливи політтехнологів.

Очевидно, що набуття відповідних знань, навичок чи вмінь – це процес неперервний. Тому зведена “будівля” політико-правової компетентності особистості буде лише початком для подальшого її “обслуговування”, тобто заміни окремих цеглин, їх оновлення (знань, навичок, умінь) тощо.

Отже, конкретні завдання по формуванню політико-правової компетентності учнів середніх та спеціалізованих навчальних закладів можна сформулювати таким чином:

1) дати розуміння категорій “конституція”, “держава” і “державний символ” та забезпечити усвідомлене сприйняття державних символів України (прапора, герба, гімну). У підлітка має бути своє розуміння того, що являє собою держава Україна: який її устрій, якою є її Конституція, які принципи покладено в основу Конституції України, що таке неконституційні та антисуспільні дії, яке місце посідають державні символи в суспільному житті;

2) сформувати уявлення про те, якою є державна політика України щодо забезпечення основних цінностей, що проголошуються в Конституції, яким чином кожна людина може впливати на ці цінності, їх дотримання чи порушення;

3) забезпечити розуміння того, що являє собою політичний устрій України і в чому його специфіка порівняно з політичними устроями інших країн; яким чином державний політичний устрій країни дає людині змогу реалізувати себе – які в неї є можливості, якими є обмеження і т. ін.;

4) дати розуміння категорії “громадянин”. Це означає, що підліток має аргументувати своє бачення відповіді на запитання: Хто такий громадянин? Що означає бути громадянином? Які права та обов’язки має громадянин? Що він може і повинен робити в державі? тощо;

5) сформувати бачення того, що таке “правова держава”, якими є відносини в такій державі між громадянами та між громадянами і державою; як громадянин може впливати на становлення та ефективно

функціонування правової держави; що таке “закон” і якими є наслідки порушення законів; що таке “правове поле” і що означає діяти в правовому полі; що таке “покарання” і “відповідальність” людини; що таке “зобов’язання держави перед своїми громадянами”; що означає “відповідальний громадянин”; якими є можливості в людини, аби відстояти свої права тощо;

6) сформувати потребу залагодження складних життєвих ситуацій, розуміння можливостей та переваг творчого пошуку рішень на протигагу уникненню відповідальності;

7) виховувати повагу до права як вихідного принципу регуляції суспільних відносин.

Конкретні завдання по формуванню політико-правової компетентності студентів ВНЗ такі:

1) сформувати потребу брати участь у суспільно-політичному, економічному і культурному житті країни;

2) забезпечити усвідомлене ставлення до своїх прав та обов’язків як громадянина (принаймні на рівні Конституції України: на що має право громадянин, які його обов’язки щодо держави і які зобов’язання в держави щодо людини в забезпеченні її прав та свобод; які правові наслідки можуть бути внаслідок порушення норм чинного законодавства; як можна відстоювати свої права у правовому полі тощо);

3) дати усвідомлене розуміння своїх прав та обов’язків як майбутнього фахівця. А це передбачає ґрунтовну обізнаність студента щодо правових засад майбутньої професійної діяльності (що він може і повинен робити як спеціаліст у своїй предметній галузі, які правові наслідки непрофесійного чи професійно некоректного застосування набутого знання; знання та розуміння законів, регламентаційних документів, професійних стандартів діяльності фахівця обраного профілю тощо);

4) забезпечити усвідомлення цінності поступального розвитку країни, розуміння цінності еволюційного (тобто такого, що ґрунтується на традиціях, зберігає набутий досвід та здобутки) проти революційного (злам цінностей, звичаїв, традицій; відкидання культурних, економічних, політичних та інших надбань) розвитку.

Без сумніву, це далеко не вичерпний перелік завдань, а радше напрям для роботи по формуванню політико-правової компетентності молоді. Реалізація запропонованих завдань – необхідний елемент підготовки молоді до участі в суспільно перетворювальних процесах, її залучення до суспільного життя країни. Але вони залишаться лише декларацією, якщо не буде створено відповідного, адаптованого до умов конкретного навчального закладу

інструментарію, що кожен практик має обирати відповідно до умов життєдіяльності конкретної інституції.

Висновки. Проведене дослідження показало наявність потенційної готовності молоді до реалізації сценаріїв революційного розвитку країни. Очевидним є брак політико-правових знань та вмінь вирішувати проблемні питання правовим способом. Запропоновані конкретні завдання по формуванню політико-правової компетентності учнівської та студентської молоді можуть слугувати орієнтирами для подальшого розроблення технологічних прийомів, технік та методів розвитку політико-правової компетентності молоді.

Література

1. Духневич В. М. Політико-правова компетентність молоді: до питання про забезпечення процесу формування / В. М. Духневич // Вісник Національного університету оборони України : зб. наук. праць. – К., 2015. – Вип. 3 (46). – С. 89–94.
2. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация : пер. с англ. / Джон Равен. – М. : Когито-Центр, 2002. – 396 с.
3. Сівєрс З. Ф. Соціально-психологічний аналіз розвитку концепцій політико-правової свідомості в різні історичні періоди / З. Ф. Сівєрс // 10 x 20 : зб. наук. праць / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Ліра-К, 2014. – С. 96–104.

References

1. Dukhnevych, V. M. (2015). Polityko-pravova kompetentnist molodi: do pytan'nia pro zabezpechennia protsesu formuvannia [Political and legal competence of youth: the issue of support of formation]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy* [Bulletin of National University of Defense of Ukraine], 3 (46), 89–94 (ukr).
2. Raven, J. (2002). *Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyyavleniye, razvitiye i realizatsiya* [Competence in modern society: its identification, development and release: translate from English]. Moscow: Kogito-Tsentr Publ. (rus).
3. Sivers, Z. F. (2014). Sotsialno-psykholohichnyi analiz rozvytku kontseptsii polityko-pravovoi svidomosti v rizni istorychni periody [Socio-psychological analysis of development of concepts of political and legal consciousness in different historical periods]. *10x20: zbirnyk naukovykh prats* [10x20: a collection of science jobs] (pp. 96–105). Kyiv: Lira-K Publ. (ukr).

Dukhnevych V. M. Representation on the current social and political situation and tasks of the formation of youth political-legal competence

This article analyzes the representation of young people on the current social and political situation in the country. The category of political-legal competence was proved. It is shown that lack of the necessary representations and knowledge about effective strategies for problem solving in the political and legal sphere actualize youth attitudes by young people to the implementation scenarios of revolution development of our country. Specific tasks on the formation of political-legal competence of pupils and students were proposed.

Key words: political-legal competence, representation, activity, citizen, justice.

© Духневич В. М.

О. М. Кочубейник

КРИЗА ВІТЧИЗНЯНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ДІАЛОГ: ПРОЕКЦІЯ В ДИСКУРСИВНИЙ ВИМІР

Досліджується сучасний рівень взаємодії між акратичними і енкратичними дискурсами в психології, протистояння яких традиційно трансформує етос наукової діяльності. Обстоюється думка, що сьгоднішні уявлення про “кризу фундаментальної науки” породжені значною мірою неадекватними очікуваннями щодо академічної психології, а також недооцінкою відмінностей нових соціальних функцій науки і формуванням її нового етосу. Причиною кризи визнається перерозподіл відносин між владою дискурсу і дискурсом влади. Дискурс влади подається як спосіб реалізації владних повноважень, а влада дискурсу – як вплив на людину і суспільну свідомість. Крізь призму дискурсивного підходу розглядаються симптоми кризового стану науки, такі як втрата дискурсивної межі, зникнення конкуренції публічних арен, руйнування наукового етосу.

Ключові слова: альянс дискурсу з владою, дискурс влади, влада дискурсу, академічне шахрайство, академічна і практична психологія, соціальна релевантність, соціальна функція науки, фундаментальна і прикладна наука.

Проблема. Криза фундаментальних наук в Україні, що збіглася в часі з політичним та економічним зламом, залишилася, на жаль, для широкого загалу в тіні нагальних проблем сьогодення. Своєрідним індикатором такої ситуації можна вважати долю електронної петиції №22/018178-еп. “Врятуймо науку України!”, підписання якої було зініційовано Ю. В. Безвершенко 3 грудня 2015 р. і яка в установлений термін не набрала необхідної кількості голосів (вдалося зібрати 15 280 із 25 000 необхідних) [2].

Якщо поглянути на цю прикру ситуацію під кутом зору соціального діалогу, то можна виснувати, що основними учасниками започаткованої полеміки є науковці і суспільство загалом. Шкода, звичайно, але “суспільство загалом” не продемонструвало належного ступеня зацікавленості в збереженні фундаментальної науки в Україні. Іншими словами, криза фундаментальної науки (і психологічної зокрема) не конструюється в суспільному просторі комунікацій як соціальна проблема. Або, якщо висловлюватися більш коректно, масштаби такого конструювання є малопомітними на тлі інших соціальних проблем, презентованих у ЗМІ (реформа ЖКГ, стосунки з Росією, асоціація з ЄС тощо).

Коли йдеться про кризу як соціальну конструкцію, мається на увазі таке тлумачення соціальної проблеми, де вона розглядається як створювана індивідами і групами конструкція, що відображає невдоволення щодо тих чи інших передбачуваних ситуацій і висуває вимоги змінити їх [7]. Характерною рисою будь-якої соціальної проблеми є “емоційно забарвлений” перетин різних, переважно протилежно спрямованих, інтересів, намірів і цілей. Саме їхня взаємодія визначає і визнання проблеми (її конструювання, введення в поле зору), і способи реагування спільнот на ту чи ту конкретну проблему. Ключовою тут є ідея, що конструювання світу реалізується не суб’єктивно у свідомості кожного окремого індивіда, а спільно, в процесі соціальних практик, і результується в соціально обумовлений “спосіб говорити”, тобто дискурс. Іншими словами, саме процес колективного визначення обумовлює надання тій чи тій ситуації статусу соціальної проблеми. Надалі такий статус визначає те, як ситуація презентується, визначає її можливі інтерпретації, особливості офіційного плану її вирішення і трансформацію цього плану по мірі його здійснення. Отже, процес колективного визначення контролює розвиток і долю соціальних проблем – від виникнення до кінцевого моменту існування.

Колективне визначення, на наш погляд, і є сукупністю дискурсивних процесів, яке в підсумку пропонує соціально заданий спосіб бачення проблеми, є систематизованим й упорядкованим використанням мовлення, за яким вибудовується особлива ідеологічно і ментально обумовлена реальність. Отож ми вважаємо, що продуктивним інструментом аналізу особливостей інтерпретації кризи фундаментальних наук в Україні може слугувати критичний дискурс-аналіз. (Звичайно, кризовий стан науки – полідетерміноване явище, спричинене спільною дією як внутрішньо-наукових, так і економічних, політичних, соціальних тощо причин).

Мета дослідження: за допомогою дискурсивних інструментів аналізу виявити механізм втрати фундаментальними науками позиції соціального престижу. По суті, ми спробуємо відповісти на запитання, чому в країні, яка мала потужну науку й потужні наукові центри та школи, так різко впав престиж науки, адже знецінення вартості наукової праці тут лише симптом загальної кризи.

Теоретичний аналіз проблеми показав, що, оцінюючи стан фундаментальних наук в Україні, необхідно брати до уваги загальносвітові тенденції. Ідеться про те, що наприкінці ХХ ст. у функціонуванні науки розвинених країн (а не лише пострадянських) відбулися помітні зміни, зумовлені двома чинниками: переходом

наукової спільноти на принципово нові інформаційно-комунікаційні технології та радикальним скороченням державного фінансування науки, що пов'язано передусім із закінченням “холодної війни”. Проте в Україні скорочення фінансування набуло критичних масштабів, оскільки на цю загальносвітову тенденцію наклалися ще й наслідки докорінної соціально-економічної трансформації всіх основних сфер життя суспільства. Ці трансформації відбуваються майже паралельно в більшості країн пострадянського простору, а тому й рефлексії кризи мають спільний знаменник. Серед її симптомів погіршення матеріально-технічної та інформаційної забезпеченості, розпад наукового приладобудування та системи технічного оснащення наукових досліджень, швидке скорочення чисельності вчених, прогресуючий відтік кадрів – як “зовнішній” (за кордон), так і “внутрішній” (в інші сфери діяльності), зниження престижності наукової праці, деградація її інституційних форм, порушення процесу відтворення наукових кадрів, втрата вченими мотивації до дослідницької діяльності. Намагаючись виокремити основний чинник, називають найчастіше кризу надвиробництва фундаментального знання, втрату наукою ідеологічних та соціальних функцій тощо [4]. Зокрема, А. В. Юревич зазначає, що в суспільстві, політична стратегія якого є дифузною, а тому не може обслуговуватися несуперечливою ідеологією, академічна наука втратила можливість реалізації цих функцій [6], а разом із цим і власні позиції.

Погоджуючись із тим, що криза фундаментальних наук значною мірою була спровокована глобальними суспільними зрушеннями, які результували в економічну, політичну, соціальну сфери, нам хотілося б увиразнити один із чинників, що стосується зламу звичного порядку існування й стосунків у межах наукового соціуму. На наш погляд, у тіні залишається той факт, що зміна відносин між наукою і державою (головним чином у сфері фінансування, унаслідок чого означився курс на комерціалізацію наукових установ) призвела до змін *етосу наукової діяльності*. Етос “новий” науки поки що перебуває в маргінальному становищі: його регулятивні інтенції суперечать етосу класичної академічної науки (“мертонівського ідеалу”), гальмуючи водночас можливість її виживання, а проте він ще не має соціальної інфраструктури, придатної для реалізації власних нормативів і змушений співіснувати зі “старими” традиціями.

Отже, на наш погляд, знецінення науки як основна аксіологічно-мотиваційна позиція в соціальному діалозі не настільки щільно пов'язане з економічними критеріями продуктивності наукових напрацювань, як це звичайно презентується. Значно гострішим є реагування на трансформацію домінуючого дискурсу та етосу наукової

діяльності і поширення академічного шахрайства. Серед практик несумлінної наукової поведінки узвичаїлися фальсифікація й фабрикація даних наукових досліджень, запозичення чужих ідей без згоди автора, використання чужого тексту без зазначення джерел прямого або непрямого цитування (плагіат), виконання роботи “на замовлення” з подальшою презентацією тексту від імені іншої особи, яка оплатила роботу. Уведення бібліометричних критеріїв оцінювання наукової продуктивності вченого штовхає авторів до самоцитування та цитування “за домовленістю” потрібних людей задля підвищення рейтингу; включення в списки авторів, які фактично не брали участі в написанні роботи (уявне співавторство); друкування результатів за “технологією” *salami slicing* (розбивання результатів на дрібні шматки заради збільшення кількості статей) тощо.

Але що уможливило узвичаєння таких практик? Відповіді на це запитання можна, скориставшись дискурсивною моделлю соціального діалогу, що розробляється в лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології.

Щоб проаналізувати соціальний діалог між науковцями й іншими спільнотами, відповідно до запропонованої моделі слід розглянути вертикальний і горизонтальний розподіл між агентами дискурсу. Горизонтальне розщеплення пов’язане з мірою приєднання того чи того дискурсу до “дискурсу влади”, а вертикальне виникає внаслідок предметних специфікацій у межах професійного дискурсу і є наслідком дискордантності останнього. Горизонтальне розщеплення, таким чином, – це реагування на взаємодію між “владою дискурсу” і “дискурсом влади”, унаслідок чого виникає або енкратичний дискурс (“влада дискурсу” поєднується з “дискурсом влади”), або акратичний дискурс (“дискурс влади” перебуває в конфронтаційних відносинах із “владою дискурсу”).

Прояснимо основні поняття: “влада дискурсу” і “дискурс влади”.

Влада, як відомо, може бути світською і духовною, патріархальною і династичною, олігархічною і номенклатурною. А отже, “дискурс влади” може позначати будь-яку форму влади: політичну, економічну, інституційну, авторитарну, харизматичну, світську, духовну, патріархальну, династичну, олігархічну, номенклатурну тощо. Дискурс влади можна визначити як особливу семіотичну систему, котра тісно пов’язана з демонстрацією реалій і символів, що виражають соціальний статус і повноваження агента влади. Така демонстрація значущості може мати експозиції в різних сегментах суспільного життя за допомогою багатьох засобів, способів, символів. Приміром, зовнішньою формою такої демонстрації можна бути використання уніформи в армії, поліції, прокуратурі та інших

державних структурах. Зовнішніми формами “дискурсу влади” також є мундири, мантії суддів, інші символи – від корони, скіпетра і держави до медалей, орденів, почесних титулів, звань тощо. (Семіотичні механізми конструювання влади дискурсу докладно розглянуто в статті Н. О. Лук’янової [4]). Водночас будь-який дискурс має певні можливості символічно владного впливу на людей (тобто здатний реалізовувати “владу дискурсу”). “Владу дискурсу” можна визначити як найбільш виражений прояв певної примусовості й переконливості в сприйманні й засвоєнні знань і “логіки” формування нормативності. Прикладами “влади дискурсу” є релігійні чи політичні вчення, міфологеми, сучасні меми тощо.

Загалом дослідження конкретних механізмів і способів утворення альянсу між дискурсом влади і владою дискурсу – формування енкратичних дискурсів – у різних спільнотах може бути предметом спеціального аналізу, що потребуватиме залучення філософського, культурологічного, політологічного та соціально-психологічного аспектів. М. Фуко писав, що “завдання полягає не в тому, ... щоб розглядати дискурси як сукупності знаків, ... а в тому, щоб розглядати їх як практики, які систематично утворюють об’єкти, про які вони говорять” [6, с. 24].

Вертикальне розщеплення, як зазначалося, пов’язане з віялом професійних ідентичностей, що виникають у межах спільного професійного інтердискурсивного простору. На наш погляд, у межах психологічного інтердискурсу можна говорити про такі його типи, як академічний науковий дискурс, науково-популярний психологічний дискурс, практичний психологічний дискурс (утворений практиками консультування й психотерапії), наївний психологічний дискурс (побутовий та літературно-художній). Агенти кожного такого дискурсу належать до спільного інтердискурсивного простору зі своїми мотивами, цінностями та мовленнєвими конструкціями, що зрештою призводить до автономізації певних ідентичностей, утворення специфічних способів інтерпретації ними психологічної реальності та формування особливої мережі стосунків у межах інтердискурсу.

На нашу думку, основні зрушення, що спричинили кризу фундаментальних наук в Україні (і психологічної науки зокрема), можуть бути описані як втрата академічним дискурсом альянсу зі владою – тобто його *перехід із позиції енкратичного дискурсу, що спирається на фінансовий та адміністративний (інституційний) ресурс, в акратичний, потужність якого визначається лише власною “владою дискурсу”*. Соціально-економічним підґрунтям цієї кризи можна вважати “формаційний розрив”: суспільно-економічна

формація, у межах якої виникла академічна наука (з її спрямованістю на фундаментальне знання) як довготривалий проєкт класичної доцільної раціональності, поступилася місцем іншій – “плинній сучасності” з новим етосом.

Етос класичної науки [1] як інструмент інституціональної поведінки запропонував Р. К. Мертон, узагальнивши цим поняттям правила, що регулюють поведінку в науці. Вони не мають статусу юридичних законів, проте їхня дієвість, за Мертоном, пов’язана з орієнтацією членів наукового співтовариства на певний комплекс цінностей і норм, характерних для цього соціального інституту. Норми виявляють себе у формі дозволів, заборон, приписів, переваг тощо. Ці імперативи, що передаються настановою та прикладом і підкріплені санкціями, становлять історично сформований “етос науки”, який є зразком професійної поведінки.

Якщо торкнутися вимірностей між “старим” і “новим” етосами, то вони уявляються через низку протиставлень. Зокрема, старий етос науки формувався паралельно з повільною і поступовою індустріалізацією, разом з епохою повільного накопичення капіталу й поступального збільшення потужності промислових корпорацій, які фінансували науку. Унаслідок цього вона мала можливість вибудовувати пошук знання як довготривалий дослідницький цикл, що спирається на особисте прагнення вченого до енциклопедизму й універсалізму, на непрогнозований і несподіваний результат як символ своєї ефективності, на розвиток національної науки, яка сприятиме розвитку національної економіки та національному прогресу загалом. Новий етос формується паралельно з епохою, коли можливе швидке й надшвидке збагачення, блискавичне отримання прибутку. А тому наукова діяльність регулюється відтепер блискавичністю: “короткими дотиками” до знання, що постійно оновлюється, до інформації, яка втрачає свою новизну раніше, ніж оприлюдниться. Короткотривалий дослідницький цикл і короткий інноваційний цикл (створення, освоєння, використання і старіння нововведення) стають єдиною можливими формами взаємодії науки й промисловості, а тому необхідними є планування й регламентація очікуваного результату. А оскільки виробництво характеризується прагненням до мінімізації використання ресурсів усіх типів – від людських до сировинних і фінансових, то те саме відбувається й у сфері наукової діяльності. Іншими словами, наслідком зменшення державної участі у фінансуванні наукових досліджень стала комерціалізація науки, яка уможливила альянс акратичних дискурсів із капіталом, у результаті чого акратичні дискурси конвертувалися в дискурс влади, який зрештою сформував новий етос науки.

Ми вже зазначали, що пояснення впливовості дискурсу не може ґрунтуватися тільки на аргументації мовними та мовленнєвими ресурсами. “Однієї” агональної ідентичності теж недостатньо, щоб пояснити виникнення домінуючого дискурсу. Для того щоб виник домінуючий дискурс, який буде контролювати бажаний порядок, необхідно долучити чинники позадискурсивної природи: альянс із владою, фінансами, авторитетами. Іншими словами, влада дискурсу – соціально детермінований спосіб означування подій та речей – поєднується з недискурсивними чинниками й долучає до своїх ресурсів “дискурс влади” – потужний дискурс, що підтримує свою агональність за рахунок недискурсивних механізмів. Енкратичний дискурс, отримавши недискурсивні ресурси, формує домінуючий дискурс, надалі на тривалий (або більш-менш тривалий) час визначаючи особливості конструювання феноменів соціальної реальності.

Тривалий час домінуючий дискурс у психологічній науці контролювався так званою академічною наукою, що мала монополію на 1) визнання отриманого знання як наукового – присудження наукових ступенів та визнання відкриттів через номінування на премії; 2) контроль публічних арен – через редагування порівняно нечисленних періодичних наукових видань та інших видів наукової продукції (монографії, посібники, підручники тощо). У певному сенсі академічна наука утримувала контроль над дискурсивним простором професійного мовлення, визначаючи категоріальний апарат, предмет наукового дослідження та методологічні підходи до його вивчення, а також контролюючи ідентичність, процеси означування та встановлення відносин. Академічна психологічна наука, іншими словами, підтримувала альянс із дискурсом влади, виконуючи роль ідеологічного стабілізатора соціально-політичних процесів. Проте цю позицію було втрачено внаслідок кардинальної зміни способів інтерпретації соціальної системи.

Одночасно із втратою академічною наукою альянсу з дискурсом влади відбулося конструювання інших професійних ідентичностей. Ідеться, зокрема, про потужне формування “практичного сегмента” психологічної діяльності. На відміну від західних країн, де психотерапія утвердилася чи не на століття раніше, практична психологія на радянських просторах була здебільшого периферійною ділянкою. Вона звичайно спрямовувала свої зусилля на налагодження психологічного клімату в колективі та вирішення ергономічних завдань. Адже радянський спосіб життя – як тоді подавалося – виключав навіть можливість неврозів і стресів, унаслідок чого допомога таким особам переходила в реєстр психіатричного

лікування. Це, власне, означало унеможливлення психологічних практик надання допомоги в цій площині. Таким чином, психологічні практики тривалий час були непопулярними, фрагментованими, уривчастими і – з огляду на малу кількість фахівців – нечисленними.

Докорінна зміна суспільного устрою сприяла появі нових професійних ідентичностей, водночас послабивши – зі своєї сторони – контролюючий ресурс академічного психологічного наукового дискурсу. “Практична” психологія, отримавши фінанси з іншого джерела, здобула можливість контролювати професійну ідентичність: відбулася легітимація центрів практичної психології, разом із цим – трансформація професійного мовлення, виникнення нових матриць координації дискурсивних процесів, зрештою – формування нової ідентичності “психолога-практика”. Реагуванням на появу нової ідентичності стало проголошення психологічної схизи [1].

Варто погодитися з тими висновками аналітичних досліджень, де зазначається, що психологічна практика увесь цей час активно засвоювала методологію і культуру постмодернізму, тоді як академічна психологія досі не звільнилася від впливу позитивізму. За Д. Полкінхорном, такій методологічній спрямованості практичної психології сприяли певні загальні риси постмодерної раціональності, зокрема наголошування нею на нон-фінальності, плинності, нефундаментальності, фрагментарності, розуміння знання як динамічного, соціально конструйованого й залежного від контексту.

Проте, на наш погляд, практична психологія засвоювала постнекласичну методологію у двох формах – високій і низькій. Якщо першу досить вдало описав Д. Полкінхорн, то друга мала вигляд анархічної відмови від будь-якого методологічного підґрунтя. Подвійне (або, точніше, множинне) кодування, закладене в систему постмодерного мислення, не прочитувалося більшістю в усій складності полікодового тексту, а сприймалося лише як вивільнення від наукового порядку.

Сповідувальний П. Фейерабендом епістемологічний анархізм базується на двох принципах – проліферації й неспівмірності. Згідно з першим принципом збагачення знання відбувається через винаходження й розроблення теорій та концепцій, не сумісних з нині наявними і визнаними, не через “чергове” підтвердження останніх. За принципом неспівмірності теорії співіснують як такі, що не мають підстав бути порівнюваними; будь-яка теорія або концепція не може піддаватися будь-якій зовнішній критиці з боку інших концепцій. Останні, по суті, позбавляються можливості вказати на несумісність фактів, вироблених у межах нової теорії, фантазування з фундаментальними законами або із сучасними науковими теоріями,

оскільки автор цієї нової теорії може розцінювати наявні закони і теорії як такі, що не мають сенсу (“поза полем зору пропонованої концепції”). Усе допускається, і все має виправдання (“Anything goes!”). Але, наш погляд, потужний ресурс епістемологічного анархізму поєднався зі збіднілою культурою наукового мислення ще й через різке зниження рівня фахової підготовленості випускників-психологів, що надалі фундаментальним чином порушило етос класичної науки.

Акратичні дискурси, діставши важелі недискурсивної природи, почали вступати в альянс із дискурсом влади, отримуючи контроль над професійною ідентичністю та виробництвом знання, зокрема здійснюючи контроль над інтерпретацією текстів кваліфікаційних робіт на здобуття наукового ступеня. “Низька форма” епістемологічного анархізму – “Автор має право і на таке бачення!” – почала виправдовувати відверті несумісності в текстах дисертацій. Приміром, коли теоретичний аналіз проблеми здійснювався в “модному” постнекласичному (постмодерному) дискурсі, а емпірична програма та способи верифікацій теоретичних положень – за звичною класично-раціональною схемою встановлення причиново-наслідкових (одно-однозначних) зв’язків, це трактувалося учасниками обговорення як “прогресивна еkleктика”, а не як низький ступінь (або загалом відсутність) теоретичної узгодженості дослідження.

Ще один фактор, що спричинився до втрати академічною психологією позицій домінуючого дискурсу, пов’язаний з особливостями конкуренції за публічні арени, які виникли внаслідок формування інтернет-мережі. Ідеться про те, що, з одного боку, на результатах конкуренції дискурсів істотною мірою позначається “цифрова нерівність”: існують доволі значні соціальні лакуни, які не користуються інтернетом і не мають доступу до вільних арен (приміром, жителі невеличких селищ або особи з низьким рівнем фінансової забезпеченості). З другого боку, завдяки комп’ютеризації багатьох сфер життя людей відбувається формування масових “мережових спільнот”, багато в чому альтернативних державі та її інститутам, у яких, власне, відбувається взаємодія різних релігій, ідеологій, езотеричних практик, молодіжних субкультур тощо. А тому опублікування інформації в інтернеті як опанування особливої публічної арени, що має абсолютну свободу, перебуває “поза” владним впливом будь-яких “силових ліній” панівного дискурсу влади і “над ним” – попри багаторазові спроби поставити її під контроль держави.

Отже, інтернет як специфічна публічна арена інформаційного суспільства трансформує співвідношення між енкратичними та акратичними дискурсами, з одного боку, і дискурсом влади й владою

дискурсу – з другого. Тоталітарні спроби реалізувати владу (перетворити її дискурс на панівний) і керувати сучасними спільнотами за допомогою насильства втрачають свою ефективність через потужне формування акратичних (опозиційних дискурсів). Дискурс влади наражається на протистояння акратичних дискурсів, що мають вільний доступ до однієї з наймасовіших – попри загрозу цифрової нерівності – публічних арен.

Іншими словами, академічна (інституційна) наука в СРСР свого часу мала привілейований доступ до управління публічними аренами – науковими виданнями, науковою періодикою, публікацією матеріалів конгресів та конференцій. Ця привілейованість контролю, з одного боку, забезпечувала пріоритетний доступ до публічних арен, тим самим сприяючи виграшу енкратичних наукових дискурсів, а з другого – виконувала функцію цензури, фактично не друкуючи (не оприлюднюючи) те, що суперечило основним силовим лініям наукового дискурсу.

Втрата контролю над публічними аренами відбулася, по-перше, через появу приватних друкарень, що було логічним наслідком формування капіталу й відгуком на наявний попит; по-друге, інтернет виявився універсальним технічним майданчиком, який забезпечує нецензурований доступ для будь-яких дискурсів. Вільний доступ до публічних арен таким чином зробив свій внесок у розпад професійної ідентичності, центрованої навколо мертонівського ідеалу етосу науки та його регуляції етики наукової діяльності.

Крім того, у психологічну науку – унаслідок того, що система вищої освіти перестала бути “інтелектуальним фільтром”, – прийшла маса людей, які не мають академічної культури мислення. З недоречною сором’язливістю при обговоренні проблем вищої освіти оминається увагою той факт, що доступність вищої освіти змінила критерії відбору: криза надвиробництва вищів призвела до того, що інтелектуальний ценз при вступі перестав діяти. А інтелектуальний ценз, зауважимо, означає й певну повагу до етичної компоненти наукової діяльності.

Сьогоднішні випускники вищів часто-густо не готові до самостійної інтелектуальної, розумової та аналітичної діяльності, не володіють навичками роботи з літературою і коректного цитування джерел. Цей перелік доповнює низька морально-етична культура, недотримання принципів кодексів етики, переорієнтація моральних норм, зосередження студентів на кінцевих результатах (диплом вишу як цінність), а не на формованих навичках і компетенціях як довгострокових результатах отримання освіти. Це означає, що “кадровий голод” у сфері наукової діяльності лише зростатиме.

Маємо підстави констатувати, що внаслідок усіх перерахованих процесів академічна психологічна наука втратила позиції панівного (домінуючого) дискурсу, що, за визначенням, контролює ідентичність, процеси означування та систему відносин у професійній сфері.

Висновки. Поява нових професійних ідентичностей – через розмивання дикурсивної межі – розщепила нормативну сферу академічної діяльності, унаслідок чого вимоги до оцінювання наукових результатів значною мірою трансформувалися. На наш погляд, слід очікувати подальшого розщеплення інтердискурсивного простору – розщеплення, викликаного особистим ставленням ученого до зміни етосу наукового співтовариства та альянсу акратичних дискурсів із владними ресурсами недискурсивної природи. Зокрема, ідеться про те, що спосіб співдії з новим етосом поляризуватиме наукові спільноти, загострюючи наявні проблеми функціонування науки.

Можна прогнозувати утворення трьох груп, для яких новий етос та нові вимоги до наукової діяльності виявляться водорозділом. Центрація першої “групи інтересів” відбуватиметься навколо ідеї “швидкоочікуваного результату”, що пов’язано, як уже зазначалося, зі зміною загальних промислово-економічних відносин та способу включення науки у виробництво. Ця “група інтересів” спроможна якісно реалізовувати дослідницькі програми. І ризики для фундаментальної науки, на наш погляд, тут зумовлені не стільки вимогою короткого інноваційного циклу, скільки послабленням академічної добросесності та підміною актуальних досліджень кон’юнктурними.

Артикуляція другої “групи інтересів” відбуватиметься з тієї прикрої причини, що значну більшість кадрів у наукових установах нині становлять ті, хто неквапно й поступально працює, використовуючи традиційні методи і традиційні, перевірені дослідницькі схеми. Іntenцією їхньої діяльності є збереження “старої” інфраструктури науки, але не через переконаність у її дієвості, а через брак особистісних ресурсів, аби прийняти трансформацію системи наукової діяльності. Основна мотиваційно-аксіологічна координата цієї групи – збереження фундаментальних наук у їхньому колишньому вигляді, а насамперед оберігання їхньої неквапливості та інституційної незмінності.

Оформлення третьої “групи інтересів” можемо спостерігати навколо нечисленного осередку “висококласних” учених, які, маючи потужний науковий потенціал, вільно впроваджують у свої дослідницькі програми нові моделі та демонструють можливість об’єднання наукової добросесності з коротким дослідницьким циклом

та “швидкоочікуваними” результатами. Проте ризик для вітчизняної фундаментальної науки становить “відтік” таких учених за кордон, де умови життя не гальмують їхню наукову продуктивність.

Означені нами поведінкові стратегії формують сьогодні власні сегменти професійного дискурсу з притаманними їм мотиваційно-аксіологічними координатами. Останнє, безперечно, посилюватиме динаміку дискурсивної боротьби в просторі соціального діалогу.

Література

1. Василюк Ф. Е. Методологический смысл психологического схизиса / Ф. Е. Василюк // Вопросы психологии. – 1996. – № 6. – С. 25–40.
2. Врятуймо науку України! [Електронний ресурс]: Електронні петиції. Офіційне інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/18178>
3. Лукьянова Н. А. Семиотические механизмы конструирования дискурса власти / Н. А. Лукьянова // Власть. – 2013. – № 11. – С. 117–119.
4. Феллер В. Введение в историческую антропологию [Электронный ресурс] / В. Феллер. – Режим доступа : <http://progvek.com/istant/partIV/gl8.htm>
5. Фуко М. Археология знания / Мишель Фуко. – К. : Ника-центр, 1996. – 208 с.
6. Юревич А. В. Функциональный кризис российской науки / А. В. Юревич // ИИЕТ РАН. Годичная научная конференция 1998. – М., 1999, – С. 276–278.
7. Ясавеев И. Г. Конструирование социальных проблем средствами массовой коммуникации / И. Г. Ясавеев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2004. – 200 с.
8. Merton R. K. The Sociology of Science. – Chicago : Chicago University Press, 1973. – 636 p.

References

1. Vasilyuk, F. E. (1996). Metodologicheskii smysl psikhologicheskogo skhizisa [Methodological sense of psychological skhizis]. *Voprosy psikhologii* [Question of Psychology], 6, 25–40 (rus).
2. Vriatuimo nauku Ukrainy! Elektronni petytsii. Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy [Rescue Ukraininan science! Electronic petition. The official website of the President of Ukraine], <https://petition.president.gov.ua/petition/18178> (ukr).
3. Lukyanova, N. A. (2013). Semioticheskiye mekhanizmy konstruirovaniya diskursa vlasti [Semiotic mechanisms of constructing the discourse of power]. *Vlast* [Power], 11, 117–119 (rus).
4. Feller, V. Vvedeniye v istoricheskuyu antropologiyu [Introduction to the historical anthropology], <http://progvek.com/istant/partIV/gl8.htm> (rus).
5. Fuco, M. (2008). *Arkheologiya znaniya* [Archaeology of knowledge]. Kyiv, Nika-tsentr Publ. (rus).
6. Yurevich, A. V. (1998). Funktsionalnyy krizis rossiyskoy nauki [Functional crisis of Russian science]. In: *Institut istorii estestvoznaniya i tekhniki Rossiyskoyi akademii nauk. Godichnaya nauchnaya konferentsiya* [Institute of History of Science and Technology of the Russian Academy of Sciences. The Annual Scientific Conference] (pp. 276–278). Moscow (rus).
7. Yasaveyev, I. G. (2004). *Konstruirovaniye sotsialnykh problem sredstvami massovoy kommunikatsii* [Construction of social problems by means of mass communication]. Kazan: Publ. of Kazan State University (rus).
8. Merton, R. K. (1973). *The Sociology of Science*. Chicago: Chicago University Press.

Kochubeynyk O. M. Crisis of national psychological science as social dialogue: the discursive measuring screen

One of the characteristic features of modern socio-humanitarian knowledge is the interest in studying the phenomenon of discourse, its essence and forms of manifestation, which is determined by changes of human values in the context of global problems. Today, it is particularly important to reveal the foundations of the “rustle of language” phenomenon and its forms of manifestation in the context of understanding the problems of the modern sciences and its deep systemic crisis. It is stated that psychology as a cultural activity of a certain scientific communities is involved into global cultural and civilizational processes that are characterized at present as crisis. The global manifestation of the crisis is considered to be the crisis of moral, spiritual and cultural life, the loss of value orientation, etc. The author considers the current level of interaction between acratik and ancratic discourses of psychology, opposition between which traditionally transforms ethos of scientific activity. The author says, the existing concepts of “crisis of fundamental science” are largely generated by inappropriate expectations of academic psychology, as well as underestimation of the differences in the new social functions of basic science and formation of a new ethos of science. The author calls the cause of the crisis is the redistribution of relations between the power of discourse and the discourse of power. The discourse of authority is examined as a way of realization of power authorities; the power of discourse is examined in aspect of discourse’s influence on a human and society consciousness. Through the prism of the discursive approach considers the crisis symptoms of the condition, such as loss of discursive boundaries, disappearance of competitive public arenas, the destruction of the scientific ethos.

Key words: discourse alliance with the discourse of power, discourse of power, power of discourse, academic fraud, academic and practical psychology; social relevance; social functions of science; fundamental and applied science.

© Кочубейник О. М.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

О. В. Сушій

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ЯК ПОДОЛАТИ ВИКЛИК БЕЗСУБ'ЄКТНОСТІ?

Проаналізовано динаміку і тенденції змін суспільно-політичних практик українських громадян в умовах внутрішньополітичної нестабільності та зовнішніх загроз територіальній цілісності України. На основі аналізу результатів усеукраїнських репрезентативних опитувань ІСПП НАПН України реконструйовано шкалу (типологію) громадсько-політичної залученості, що дає відповідний “зріз” поширених в українському соціумі моделей участі громадян у суспільно-політичному житті. Діапазон її значень охоплює еквівалентні типи політичних орієнтацій (політико-психологічних настановлень) громадян (активісти, ситуативні активісти, політичні нігілісти, абсентеїсти) та фіксує “емпіричну вагу” кожної групи. У ході аналізу визначено, що громадяни по-різному поінформовані щодо питань розвитку громадянського суспільства, більш-менш компетентні, по-різному розглядають ситуацію і визначають ступінь своєї відповідальності за вирішення як загальнодержавних, так і локальних завдань. Громадянська активність українців переважно ситуативна, а громадянська ініціатива є найчастіше виявом локальної спонтанної колективної самоорганізації громадян. Українцям досі бракує усвідомлення того, що їхня громадянська активність має бути не лише відповіддю на складні виклики, а й постійною практикою; що запорука успішності і стійкості активістських практик – у міцності і розгалуженості горизонтальних зв'язків між громадянами і у формуванні добровільних громадських об'єднань; що зміцнення активістської компоненти, її стабілізація передбачають певний рівень інституціоналізації і “рутинізації” активістської діяльності. Виявлено тенденції, що свідчать про зміцнення суб'єктного потенціалу громадян, зростання їхньої впевненості у власних силах, їхню готовність брати на себе відповідальність за країну. Ці тенденції віддзеркалюють внутрішні процеси формування групової солідарності та підвищення рівня самоорганізаційної активності населення, що спроможні з часом у новітніх українських реаліях перетворитися на потужний громадський рух. Стверджується, що політична культура сучасної України перебуває в процесі становлення і ще не набула

усталеного вигляду, в українському суспільстві в цілому є значний резерв для зростання громадського сектора, громадянське суспільство в Україні потенційно активне і прагне змін.

Ключові слова: громадсько-політична участь, громадянське суспільство, громадянськість, суспільно-політичні практики, політична культура.

Проблеми розбудови громадянського суспільства в цілому та формування громадянськості зокрема багато років належать до найдискутованіших тем у вітчизняному науково-експертному середовищі, а концепти “громадянське суспільство”, “громадянськість” набули небувалого поширення в політичній риторичі. Посилена увага до конституювання громадянського суспільства, з одного боку, зумовлена тим, що в цьому понятті в концентрованому вигляді зосереджено багато ідеалів розвитку та утвердження гуманістичних форм соціального устрою. Сфера “громадянського” пронизує всі найважливіші галузі життєдіяльності суспільства – політичну, правову, економічну, соціальну, духовну, екологічну та всі його інститути, ідеологію, культуру, етнонаціональні та конфесійні відносини. Те, як розвивається громадянське суспільство, тобто еволюція “громадянськості” суспільства, значною мірою впливає як на сутність політичного процесу, так і на механізми реалізації суспільно-політичних змін [11]. З другого боку, контроверсійним у дискусіях про сутність громадянського суспільства стало питання щодо можливості його становлення в посттоталітарних країнах. Розвинуте громадянське суспільство, як свідчить світовий досвід, є джерелом і наслідком політичної активності мас, що, власне, утворює міцний фундамент демократії. Натомість специфіка становлення громадянського суспільства на посттоталітарному просторі виявила більш концептуальне освоєння характеру громадянського суспільства на рівні аналітичної категорії, ніж на рівні його практичної реалізації [13].

На тлі запеклих дискусій розвиток публічної сфери та, власне, структура відносин між державою, суспільством і громадянином у сучасній Україні не стільки дають підстави для виникнення сумнівів щодо можливості застосування понять, вироблених політичною думкою Заходу, скільки, зважаючи на загальну громадську активність населення та рівень компетентності громадського активу, спонукають замислитися над питанням відповідності українського суспільства критеріям громадянського. Вочевидь, освоєння та розвиток концепції громадянського суспільства не є “лекалом”, під яке можна закрюювати, зокрема, й українську дійсність; скоріше, може йтися про увідповіднення загальних теоретичних уявлень та концепцій

громадського суспільства, співвідношення універсальних характеристик ідеальної моделі реальній моделі цього суспільства [6; 7]. Тому, цілком погоджуючись з думкою, що проект “побудови громадянського суспільства” в Україні виконує радше роль ритуального атрибуту суспільної комунікації, ніж продукту рефлексії над тим, куди реально рухається наше суспільство [6], ми не будемо занурюватися у вир дебатів щодо того, чи громадянське суспільство взагалі де-не-де існує як реальність, а чи воно залишається лише модним “симулякром”. Натомість пропонуємо поміркувати над питанням: а на якій стадії розвитку перебуває громадянськість українського соціуму на цей час? Відповідно, відстежуючи стан і тенденції змін суспільно-політичних практик українських громадян за результатами моніторингових досліджень ІСПП НАПН України [2], окреслимо профіль громадянськості українського соціуму.

Мета статті: проаналізувати динаміку і тенденції змін суспільно-політичних практик українських громадян в умовах внутрішньополітичної нестабільності та зовнішніх загроз територіальній цілісності України.

Громадянськість будемо трактувати як відносно стійкі типи та форми соціальних практик, що розвиваються від психічних і ментальних реакцій до більш-менш активних форм соціальної діяльності. А її структуру – як ряд компонентів (психічний, аксіологічний, комунікативний, когнітивний, діяльнісний), що, власне, й обумовлюють ступінь залученості соціального суб’єкта (особи, спільноти) в життя соціуму. Оскільки названі компоненти певним чином уособлюють знання, якості, позиції, цінності, дії тощо, громадянськість спробуємо осягнути у фокусі політичної (громадянської) культури.

У контексті нашого дослідження концепція політичної культури, розроблена в 50-х роках минулого сторіччя знаними американськими науковцями Г. Алмондом і С. Вербою [1], корисна з кількох причин.

Відомо, що успішність функціонування будь-якої політичної системи залежить від того, наскільки вона відповідає політичним орієнтаціям громадян конкретного суспільства. Власне, політична культура розглядається авторами концепції як співвідношення політичних і неполітичних позицій та моделей поведінки, тобто відображає баланс активності і пасивності, згоди і незгоди, залученості та індиферентності, зацікавленості та аполітичності, прихильності і недовіри. У такому сенсі термін “політична культура” наближено до

політичних орієнтацій – поглядів і позицій щодо політичної системи та її різних частин і позицій щодо власної ролі в цій системі. Дослідження політико-психологічних настановлень та поведінкових прихильностей дає можливість розкрити зміст політичної культури, виявити відповідні залежності та зв'язки [там само, с. 25, 28-30]. Це – перше.

Друге. Наслідуючи принципи веберівського “ідеального типу”, дослідники виділяють три відносно сталі типи політичної культури та відповідні соціальні практики: *патріархальну* (парохіальну¹), де домінують прихильність до “давнього коріння”, особисті та вузькогрупові потреби, слабо пов'язані з державними чи суспільними орієнтирами; *підданську*, для якої характерне пасивне ставлення людини до політичної системи через залежність від неї; та *партисипаторну* (активістську, або учасницьку), у межах якої члени суспільства мають досить високий рівень політичної грамотності та орієнтовані на активні дії, спрямовані на систему в цілому. Однак ідеальні типи політичної орієнтації, як справедливо зазначають Г. Алмонд і С. Верба, на практиці не трапляються. Ці елементи і не витісняють один одного, а співіснують, утворюючи змішані типи політичної культури: *парохіально-підданську*, *піддансько-партисипаторну*, *парохіально-партисипаторну*. Зрештою, симбіоз усіх трьох типів культур формує той особливий тип політичної культури – *громадянської*, яка, на думку Г. Алмонда і С. Верби, сприяє еволюційному розвитку демократичного суспільства та його політичної системи [там само, с. 34-37, 41-47, 51-52].

І третє. Розкриваючи сутність громадянської культури (її втіленням та зразком для наслідування можна вважати Великобританію і США), американські вчені підкреслюють, що це не просто сучасна культура, а така культура, в якій сучасність поєднана з традицією [там само, с. 18, 51-52]. Іншими словами, змішаний характер громадянської політичної культури не стільки спричинює

¹ У своїй праці Г. Алмон і С. Верба використовували термін “parochial”, що буквально перекладається як “парафіяльний” (рос. – “приходской”). Виключно церковна конотація терміна в слов'янських (українській, російській) мовах (на відміну від англійської, де “парафія” – не лише церковна, а й територіальна одиниця на рівні місцевого самоврядування) унеможливило використання буквального перекладу. Тому замість терміна “патріархальна” останнім часом використовують або чисту кальку “парохіальний”, або “провінційний”, виходячи з багатозначності англомовного першоджерела (прикметник “parochial” можна перекладати як вузький, обмежений, замкнутий; містечковий, провінційний) (дет. див.: [2, с. 34]).

неоднорідний характер її елементів, скільки поєднує та взаємодоповнює давні орієнтації (самоврядування та підпорядкування), що виникли в традиційному суспільстві, і нові орієнтації (участь), що виникли в індустріальному та постіндустріальному суспільстві, модифікуючи та адаптуючи їх до умов, що змінюються. Тому “модальна особистість” громадянина, будучи похідною від “учасника”, “підданого” і “парохіала”, не лише орієнтована на активну участь у політичному житті, а й підпорядкована закону та владі, немов їх підданий, а також є членом різних інших дифузно розмитих первинних груп [там само, с. 37].

А проте гетерогенність громадянської культури зумовлена не тільки ступенем та способами, в які парохіальна, підданська та учасницька орієнтації комбінуються між собою у свідомості громадян, а й “сумішню” носіїв різних культурних орієнтацій. Частина громадян можуть бути активними в політиці, інші, приймаючи та поділяючи демократичні цінності, відіграють пасивну роль підданих; навіть усередині кожної з підгруп можуть спостерігатися відмінності в політичних орієнтаціях, для більшості ж громадян політична діяльність є лише частиною їхніх інтересів. Сплав традиційних настановлень та учасницьких орієнтацій забезпечує збалансованість і врівноваженість громадянської політичної культури¹ [там само, с. 37, 52].

Можна погодитися з критиками теорії Алмонда і Верби, що описані ними класичні форми громадянського суспільства були характерні для конкретного етапу історичного розвитку і є продуктом певної цивілізаційної, географічної та політичної реальності. Залежно від історичних традицій, політичної культури та менталітету народу, особливостей політичного устрою можуть утворюватися й інші моделі політичної участі. Утім, не можна заперечувати те, що в будь-якому суспільстві громадяни можуть бути носіями і активістських, і патерналістських, і конформістських зразків мислення та поведінки.

У рамках аналізу громадсько-політичної залученості населення будемо виходити з того, що культура політичної участі є найбільш

¹ Громадянську політичну культуру вирізняє передусім домінування частки активних громадян, а підданська і парохіальна орієнтації громадян можуть модифікуватися в політичну активність, а можуть залишатися у сфері неpolітичних інтересів. У суспільствах громадянського типу, наприклад західних, парохіальна та підданська орієнтації зазвичай сукупно характерні для 40 % громадян, а 60 % становлять представники активістської культури. Отже, приблизна “формула” громадянської політичної культури така: 60 % “учасників”, 30 % “підданих” і 10 % “парохіалів”.

повним та послідовним утіленням культури демократичного суспільства, а громадянська компетентність – її якісним виміром. Громадянська політична культура в широкому розумінні уособлює специфічний розподіл моделей орієнтацій (настановлень) щодо тієї чи тієї політичної системи та відображає відповідний “зріз” наявних у суспільстві моделей участі громадян у політичному процесі. Відповідно, громадянська компетентність, як функція громадянського суспільства, генерує ґрунт для ефективної та успішної діяльності особистості, соціальних груп і всього суспільства в цілому. У дещо вужчому значенні громадянська культура відображає рівень усвідомлення громадянами суспільних завдань та їхньої практичної активності в розв’язанні цих завдань. А громадянська компетентність, відповідно, постає як параметр діяльності особистості та демонструє ефективність її політичної соціалізації.

У сучасних емпіричних дослідженнях політичну участь розглядають переважно в континуумі поведінкових форм, починаючи з найнижчого, іноді “нульового”, рівня активності “політичної людини”. Побудовані на основі цих досліджень типології політичної участі постають фактично як типології політичної поведінки пересічних громадян, охоплюючи всі її прояви, аж до не-участі в політичному житті включно [10, с. 10]. Однак наявні типології політичної поведінки недостатньо чутливі до якісної специфіки політичної участі, що передбачає самодіяльність, самоорганізацію, самоврядування громадян. І оскільки політична участь виступає не просто індикатором розвитку демократичних процесів, а ще й мірилом розвиненості рівня політичної самоорганізації особистості, потрібно звернути увагу на ті особливості, що дають змогу судити про ступінь власної, внутрішньої активності громадян.

По-перше, пересічні громадяни здебільшого розуміються на тих питаннях, які є для них пріоритетними, тому “зріз” наявних у суспільстві моделей участі громадян у суспільно-політичному житті відбиватиме закарбовані в суспільній свідомості та поведінковій психології цінності та цілі, які визначають їхню діяльність. Попри те, що пересічний громадянин здебільшого не відповідає ідеалові активного, впливового громадянина, встановленому нормативною політичною теорією, зазначають Алмонд і Верба, ступінь усвідомлення громадянами потенціалу власного впливу на владні структури впливає на їхню політичну поведінку. Суб’єктивно компетентний громадянин з більш високою імовірністю буде активним громадянином [1, с. 191].

По-друге, висока оцінка власної компетентності як громадянина, здатного впливати, може бути абсолютно не підтверджена активною політичною поведінкою. Розрив між реальною політичною поведінкою громадян та їхнім сприйняттям своєї здатності

та обов'язку діяти, з одного боку, і почуттям обов'язковості участі в політичному житті та реальною участю, з другого, вказує на те, що переважна більшість громадян у країнах з громадянською політичною культурою є потенційно активними, і, власне, наявний у них резерв потенційної впливовості робить їхню участь за певних обставин більш імовірною. Відповідно баланс між активністю і пасивністю може підтримуватися тільки за умови, що політичні питання постають не дуже гостро [там само, с. 454-457].

Отже, рухаючись у річищі настановлень розробників концепції громадянської культури, сконцентруємо увагу вже не тільки і не стільки на тому, що має робити індивід, що він робить фактично і що він може зробити, скільки спробуємо дізнатися його думки про те, що він має робити, що він може зробити і що він робить насправді. Осмислення суб'єктивних уявлень громадян щодо власної громадянської компетентності та сприйняття власної здатності справляти вплив на діяльність органів влади, прийняття суспільно важливих рішень допоможе визначити ступінь залучення громадськості в суспільно-політичне та громадське життя. Там само співвідношення психологічних настановлень громадян, сприйняття здатності справляти вплив на суспільно-політичні процеси та фактичного рівня їхнього впливу дасть змогу окреслити громадянський потенціал українського суспільства.

Межі політичної участі досить рухливі й зумовлені різними причинами, тому про рівень політичної залученості громадян нерідко судять за непрямими показниками. Ми запитали в громадян *“Чи достатньо Ви обізнані з питаннями, що стосуються розвитку громадянського суспільства?”* [2]. За десять років моніторингу цього питання розподіл відповідей залишився майже незмінним. Близько 10% припадає на представників полярних полюсів з чітко вираженою активістською та індиферентною громадянською позицією. Припускаємо, що ті, хто вважає себе обізнаним достатньо (таких у 2004 р. було 13,6%; у 2008 р. – 11,5%; у 2012 р. – 9,1%; з 2015 р. – 12,1%) – це громадяни, які тим чи іншим чином безпосередньо залучені до участі в суспільно-громадській діяльності або принаймні цікавляться нею (умовно

позначатимемо їх як активістів¹). Згідно з даними 2015 р., це громадяни з повною вищою (23 %) й неповною вищою чи середньою спеціальною (13,7 %) освітою, які є представниками усіх вікових категорій (люди середнього та старшого віку – 14 % і 11 %, відповідно, молодь – 10 %).

Кількість їхніх опонентів – індиферентно налаштованих громадян, що виявляють байдужість до питань громадянського суспільства та громадсько-політичного життя як такого (називатимемо їх абсентеїсти) – лишилася майже незмінною: у 2004 р. – 10,7 %; у 2012 р. – 12,4 %; у 2015 р. – 9,6 %. Найбільше тих, хто поділяє цю позицію, за даними 2015 р., знаходимо серед молодих людей 18-29 років (14,3 %) з неповною середньою (12,7 %) та неповною вищою чи середньою спеціальною (10,5 %) освітою.

Потенційно активних громадян (або ситуативних активістів) – хто вважає, що загалом обізнаний, але недостатньо, – найбільше було у 2008 і 2015-му роках – 42,6%, найменше – у 2009 р. – 34,7%. Порівняно з 2012 р. (36,3%) їхня кількість зросла на 6,3%, однак, враховуючи те, що після другого Майдану минуло два роки, зрушення дуже незначні. Найімовірніше, ці громадяни не є постійними учасниками громадсько-політичного життя, однак вони здатні в разі потреби мобілізуватися самі й мобілізувати своє соціальне оточення навколо певної мети чи ідеї. Такі громадяни є серед представників усіх вікових категорій, при цьому чим менший вік респондента, тим більшим є відсоток тих, хто висловлює недостатню обізнаність щодо питань розвитку громадянського суспільства (представники старшого покоління – 37,3 %, середнього віку – 44,9 %, молодь – 46,2 %). Як припущення висловимо думку, що найменший відсоток потенційно активних громадян серед респондентів з неповною середньою освітою – 30,7 %

¹ У вузьких колах активістів відоме “правило десяти відсотків” – потрібно лише 10% активних учасників суспільства, які твердо вірять у свою ідею, для того щоб швидко змінити точку зору всіх інших. Це емпіричне правило довели американські науковці із центру SCNARC при Політехнічному інституті в Ренселаері, які на замовлення армії США створили математичну модель “досягнення соціального консенсусу в результаті впливу переконаної меншості”. Результати дослідження показали: якщо наполегливих прихильників нової ідеї або концепції в суспільстві менше зазначеного порогу в 10 %, вони можуть пропагувати свої погляди довіку і нічого не зміниться. Переломний момент настає за умови подолання цієї межі – тоді відбувається лавиноподібне поширення ідеї, що може викликати надзвичайно стрімкі соціальні зрушення. Така закономірність, за умови твердої позиції носіїв ідеї або концепції, спрацьовує в будь-яких формах комунікативних практик (дет. див. [12]). Висновки американських науковців, на наш погляд, можуть бути корисними в контексті гармонізації суспільно-владних відносин, розвитку публічної сфери та комунікативних практик.

(vs 43,5 % респондентів з повною середньою, 44,1 % – з повною вищою та 48,4 % – з неповною вищою освітою) – можна пояснити властивою людям з неповною середньою освітою (це можуть бути як підлітки, що здобувають освіту, так і люди старшого пенсійного віку, які більшістю свого життя прожили за радянської системи) “громадянською індиферентністю” щодо перебігу суспільно-політичних процесів та власної залученості до розв’язання важливих суспільних проблем.

Водночас тривожним сигналом, на наш погляд, є те, що протягом 2004–2012 років майже на 10 % зросла кількість громадян, які визнали, що практично не знаються на питаннях розвитку громадянського суспільства (з 24,9 % до 35 %). І хоч у 2015 р. їх поменшало до 28,6 %, проте цей відсоток свідчить, що кожен третій громадянин потенційно виступає носієм *політичного нігілізму*, який можна трактувати і як громадянську позицію, і як неусвідомлювану та навіть захисну реакцію громадян від громадсько-політичної життєдіяльності.

Причини такого стану можуть бути різними: розчарування політикою, розчарування в політиках, нівелювання цінностей і принципів демократії, зневіра у здатності масового громадянина вплинути на перебіг суспільно-політичних та економічних процесів у країні тощо. Водночас така відповідь може вказувати й на те, що інформаційно-просвітницька діяльність із питань, що стосуються розвитку громадянського суспільства, а значить громадянська освіта і виховання в Україні є неефективними та не досягають своєї головної мети – пробудження громадянської свідомості, громадянської й громадської ініціативи, інтересу до суспільно-громадської діяльності тощо.

Зважаючи на висловлені припущення, цілком закономірно, на наш погляд, видається тенденція зростання відсотка громадян, *необізнаних* щодо питань розвитку громадянського суспільства, (а) пропорційно їхньому віку (за даними 2015 р.): молодь – 21,1 %, представники середнього віку – 27,6 %, представники старшого покоління – 34,6 %, що можна трактувати з позиції суспільних настроїв та почуттів громадян; а також (б) рівня освіти (за даними 2015 р.): 19,8 % серед громадян з вищою освітою, 21,1 % – з неповною вищою, 31 % – з повною середньою та 42,9 % – з неповною середньою освітою, що дає підстави замислитися над проблемами ефективності громадянської освіти в Україні. Тих, хто не зміг визначитися з власною позицією за роки спостереження, поменшало на 5 % (12,1 % – 2004 р.; 7,1 % – 2015 р.). Серед представників усіх вікових категорій, незалежно від рівня освіти, їхня частка становить менше як 10%.

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування) впадає в око таке: “обізнаних достатньо” з питаннями, що стосуються розвитку громадянського суспільства, найбільше в Західному регіоні (17 %), найменше – у Південному (4,5 %). Дзеркально протилежна ситуація щодо тих, хто обрав відповідь “практично нічого про це не знаю”: на Півдні таких 33,6 %, на Заході – 23 %. Найбільше тих, кого “це не цікавить”, у Східному регіоні (13,3%), найменше – у Західному (6,4%).

Не потребує зайвих доказів той факт, що громадянська активність – якість, яка надається людині чи спільноті не від народження; вона є проявом суб’єктності – як індивідуальної, так і колективної, що формується в процесі життєдіяльності та виявляється як здатність до самореалізації та самоорганізації. Суб’єктність нерозривно пов’язана з реальними повноваженнями і потенціями особистості в реалізації нею суспільно значущих потреб, інтересів і цілей. А тому вимагає створення таких умов, за яких громадська ініціатива, вивільнившись від стихійних вивержень громадянської активності, набуватиме дієвих інституціоналізованих форм, первинною формою яких є різноманітні об’єднання громадян. Їхнє соціально-політичне призначення полягає насамперед у тому, що вони допомагають людям розв’язувати проблеми повсякденного життя, відкривати можливості для виявлення громадсько-політичних ініціатив, здійснення функцій самоврядування. Невипадково добровільні організації порівнюють із суспільними лабораторіями, де громадяни вчаться демократії – здобувають знання, навички, засвоюють цінності демократичного суспільства. Таким чином у процесі публічної політичної діяльності, участі в громадсько-політичному житті, в управлінні формується “якісний громадянин”.

Ступінь залучення громадян до діяльності громадських організацій як інститутів громадянського суспільства може слугувати інтегральним показником потенціалу громадянського суспільства в Україні. Критично поглянувши на сучасні українські реалії, можна погодитися з думкою М. М. Слюсаревського, що весь період, починаючи з проголошення державної незалежності, був періодом хоч і суперечливого, але сходження до суб’єктності. Події останніх двох років яскраво продемонстрували, що громадянин у нас уже є, однак вони ж засвідчили, що зрілих організаційних структур ще немає – нинішні громадські рухи працюють на сегментарному рівні, найчастіше не піднімаючись до вирішення загальнодержавних, політичних завдань [9].

У результаті аналізу спектра “громадянської залученості” за даними всеукраїнських репрезентативних опитувань ІСПП НАПН

України складається враження, що українці хочуть побудувати громадянське суспільство, не беручи участі в роботі громадських організацій. Про це свідчить розподіл відповідей на запитання “*Чи берете Ви нині участь у роботі громадських організацій?*” [2]. Так, з 2004-го по 2012-й роки рівень залученості населення України до діяльності громадських організацій був украй низьким, на рівні 3-4 % (2004 р. – 3,8 %; 2009 р. – 4,3 %; 2012 р. – 4,5 %). У нинішній ситуації збройного конфлікту на Сході України, а фактично – неоголошеної військової агресії Російської Федерації проти України, частка громадян, що беруть участь у роботі громадських організацій, зростає аж до 6,4 % (за даними 2015 р.). Майже не змінилася частка громадян, які не беруть участь у роботі громадських організацій, але хотіли б брати в майбутньому (35,9 % у 2004 р.; 32 % у 2009 р.; 33,6 % у 2012 р.; 37,7 % у 2015 р.). І більше половини опитаних заявили, що не беруть і не збираються брати таку участь у майбутньому (2004 р. – 60,3 %; 2009 р. – 63,7 %; 2012 р. – 62 %; 2015 р. – 55,9 %).

Вочевидь, пасивність та байдужість громадян, недостатнє усвідомлення ними можливостей та необхідності використання організацій громадянського суспільства для захисту власних інтересів, з одного боку, та невпевненість у своїх силах, брак громадянських компетенцій, нерозуміння механізмів, за допомогою яких можна реалізувати власну громадянську ініціативу щодо розв’язання важливих суспільних проблем – з другого, зумовили як наднизький рівень безпосередньої участі громадян у діяльності громадських організацій, так і досить високий рівень заперечення будь-яких форм громадської участі переважною більшістю громадян. На жаль, і те і те свідчить про міцність настановлень, сформованих у контексті радянської політичної культури парохіально-підданського типу.

На перший погляд останнім часом загальна динаміка кількісних показників участі громадян у діяльності громадських організацій хоч незначним чином і повільно, але змінюється на краще (2012 р. vs 2015 р.): на 2 % збільшився рівень залучення громадян до суспільно-громадської діяльності, на 5 % побільшало громадян, які мають намір та могли б долучитися до такої участі, на 7 % від основної маси населення поменшало й тих, хто не бере і не збирається брати участь у громадській роботі. Однак, порівнюючи в регіональному зрізі показники громадської залученості суспільства мирного, “довоєнного” 2012 р. і нинішнього “воєнізованого” 2015 р., отримуємо вкрай строкату, часом дзеркально протилежну картину.

Найтривожнішим виглядає Південний регіон – тут співвідношення “активістів” (безпосередньо залучених), “ситуативно

залучених” (або потенційно готових долучитися) та “нігілістів” (тих, хто заперечує будь-які форми громадянської активності) таке: активістів поменшало з 1,7 % у 2012 р. до 0 % у 2015 р.; кількість потенційно активних громадян залишилася майже незмінною та становить чверть мешканців цього регіону (26,4 % vs 25,6 %); решту, три четверті, становлять нігілісти (71,9 % vs 74,4 %).

У воєнному Східному регіоні майже незмінним залишається показник залучення громадян до інститутів громадянського суспільства (3,3 % vs 4,1 %), натомість за рахунок зменшення на 5 % частки нігілістично налаштованих громадян (68,1 % vs 62,5 %) відповідно збільшилася частка потенційно готових долучитися до суспільно-громадської діяльності (28,6 % vs 33,3 %). Схожа картина спостерігається в Центрі: несуттєве зростання (близько 2%) серед активістів (4,7 % vs 6,5%) та збільшення (до близько 5 %) частки громадян, готових долучитися до діяльності в інститутах громадянського суспільства (34,5 % vs 40,3 %), за рахунок зменшення (до близько 7 %) в рядах політичних нігілістів (60,8 % vs 53,2 %).

На Заході України інституційно викристалізувався пул громадських активістів (8,1 % vs 12,1 %) та зберігається, з незначними зсувами, майже однаковий розподіл числа громадян, потенційно готових долучитися до участі в суспільно-громадській діяльності (46 % vs 45,1 %), та громадян, які до цього не готові й не бажають цього (46 % vs 42,8 %).

Зазначимо, що на цей час пул “активістів” складається з молоді 18-29 років (7,6 %) та представників середнього віку 30-55 років (7,5 %) переважно з повною вищою освітою, є серед них і люди похилого віку (4,1 %). Серед молодих людей майже порівно “потенційних активістів” (47 %) та “нігілістів” (45,4 %), але останніх все ж таки трохи менше. Натомість серед представників середнього віку майже половина – “нігілісти” (49,8 %), решта (42,7 %) – “потенційні активісти”. І перші і другі – громадяни з вищою, неповною вищою та середньою освітою. Серед громадян з неповною середньою освітою домінують “нігілісти” (71,7 %), з них лише кожен п'ятий (22,9 %) виявляє готовність долучитися до участі в громадських організаціях.

Зважаючи на те, що рівень реального залучення українців до діяльності громадських об'єднань, на думку більшості експертів, є набагато нижчим [5], складається враження, що за роки незалежності в Україні не вдалося створити умов, за яких більшість громадян відчувала б себе активними суб'єктами суспільно-політичного життя. А втім, було б помилкою вважати, що громадянське суспільство – це лише сукупність оформлених громадських організацій, які, безумовно,

становлять його вагому частку. Громадянське суспільство сьогодні залучає у свою орбіту дедалі ширший і яскравіший спектр організованих та неорганізованих груп інтересів. У деяких випадках (на жаль, почасти екстремальних) вони можуть відігравати домінуючу роль. Тому формальне членство в організації не тотожне участі в її діяльності, а наявність великої кількості громадських організацій ще не свідчить про повноцінне й зріле громадянське суспільство.

За таких обставин важливо враховувати не лише фактичну участь, а й тенденції щодо потенційної готовності українських громадян приєднатися до роботи громадських організацій. Припустимо, що напрями діяльності тієї чи тієї громадської організації збігатимуться з інтересами громадян – чи братимуть громадяни участь у роботі таких громадських організацій? Власне, питання *“Чи вважаєте Ви себе готовим до участі в роботі тих громадських організацій, напрями діяльності яких збігаються з Вашими інтересами?”* ми адресували тим категоріям респондентів, які, відповідаючи на попереднє запитання, визнали, що не беруть участі в роботі громадських організацій (“нігілісти”), або зазначили, що хотіли б брати участь у роботі громадських організацій (“потенційні активісти”). Пропонуємо у динаміці проаналізувати розподіл відповідей на це запитання [2].

Серед респондентів, які визнали, що не беруть участі в роботі громадських організацій, майже незмінною лишилася частка респондентів, які впевнені у власній готовності долучитися до громадської діяльності за умови, що така діяльність збігатиметься з їхніми інтересами: на початку моніторингу цього питання у 2004 р. таких було 8,8 %, у 2015 р. – 7,7 %. Порівняно з попереднім зрізом у 2012 р. (10 %) на момент останнього опитування їх поменшало на 2,3 %.

Натомість у групі потенційно активних респондентів – тих, хто хотів би брати участь у роботі громадських організацій, – частка впевнених у власній готовності долучитися до громадської діяльності за умови, що така діяльність збігатиметься з їхніми інтересами, поменшала на 6 % (з 20,3 % у 2004 р. до 14,4 % у 2015 р.). Якщо ж порівняти різницю між даними останнього опитування (2015 р.) та “піками”, що спостерігалися у 2009-му (22,8 %) та 2012-му (22,1 %) роках, то ця різниця становить майже -8 %.

У рядах “нігілістів” дещо збільшилася частка громадян, які в принципі готові долучитися до громадської діяльності – з 17,7 % у 2004 р. до 20,5 % у 2015 р., однак їм бракує інформації про громадські організації, що діють в Україні. Зважаючи на те, що у 2009 р. їхня

найменша за роки спостереження частка становила лише 15,6 %, за останні роки фіксуємо зростання майже на +5 %. Серед “потенційних активістів” спостерігаємо більш виразну динаміку зростання з 41,4 % у 2004 р. до 55,6 % у 2015 р. (майже +15 %) частки респондентів, готових долучитися до громадської діяльності за наявності інформації про діяльність таких громадських організацій.

І серед “нігілістів”, і серед “потенційних активістів” за останні п’ять років майже не змінилася частка громадян, які не вважають поки що себе готовими до участі в роботі громадських організацій. Серед “нігілістів” у 2009 р. таких було 32,2 %, у 2012 р. – 35,9 %, у 2015 р. – 33,7 %, однак порівняно з даними 2004 р. – 26,7 % – їхня частка зросла на +7 %. Серед “потенційних активістів” у 2004 р. таких було 22,1 %, у 2009 р. – 22 %, у 2012 р. – 19,3 %, у 2015 р. – 23,1 %.

Поряд з цим і серед “нігілістів”, і серед “потенційних активістів” спостерігається поступове зменшення частки громадян, яких узагалі не цікавить участь у роботі громадських організацій, навіть якщо така діяльність збігатиметься з їхніми інтересами (з 31,3 % у 2008 р до 24,4 % у 2015 р. в першій групі та з 7,2 % у 2008 р. до 2 % у 2015 р. – у другій). Однак якщо серед “нігілістів” частка байдужих станом на 2015 р. становить майже чверть респондентів (24,4 %), то серед “потенційних активістів” таких лише 2 %.

Узагальнюючи, пропонуємо зіставити відповіді респондентів та відтворити сукупний колективний портрет обох виокремлених нами груп громадян. Загальна картина станом на 2015 р. виглядає так: більше половини “нігілістів” – громадяни, які не вважають себе готовими до участі в роботі громадських організацій, навіть якщо діяльність цих громадських організацій збігатиметься з їхніми інтересами, або їх узагалі не цікавить участь у роботі таких організацій (33,7 % + 24,4 % = 58,1 %); кожен п’ятий з опитаних (20,5 %) готовий долучитися, але їм бракує інформації про діяльність таких громадських організацій; зрештою, у рядах “нігілістів” близько 8 % – це прихована частка “потенційних активістів”, за певних умов готових активізуватися та спрямувати свої зусилля на добрі справи. Серед “потенційних активістів” кожен четвертий не вважає себе готовим до участі в роботі громадських організацій, навіть якщо діяльність цих громадських організацій збігатиметься з їхніми інтересами, або взагалі не цікавиться участю в роботі таких організацій (23,1 % + 2 % = 25,1 %); кожен другий (55,6 %) готовий долучитися, але їм бракує інформації про діяльність таких громадських організацій; зрештою, 14,4 % – потенційно готові інтегруватися до суспільно-громадської діяльності, якщо вона збігатиметься з їхніми інтересами.

В українському суспільстві в цілому для зростання громадського сектору є значний резерв, що потребує лише свого активування. Однак посередній рівень поінформованості громадян про діяльність структур громадянського суспільства, та й власне про саме громадянське суспільство, викликає певні побоювання. Чи є підстави сподіватися на підвищення участі населення в суспільно-політичному житті? Чи можна підвищити якість та легітимність управлінських рішень, налагодити конструктивне співробітництво між владою та громадянами без утвердження в масовій політичній свідомості демократичних норм та активістських настановлень? Зрештою, як запобігти численним зловживанням влади та її бюрократизації?

Сам факт постановки цих питань говорить про неприпустиме зволікання на шляху гармонізації суспільно-владних відносин, адже розвиток публічної сфери та комунікативних практик може відбуватися лише за умови співробітництва та партнерства влади й громадськості. Утім, у політичній свідомості та поведінці громадян спостерігаються певні позитивні зміни, які свідчать про поступове усвідомлення громадянами потреби в громадсько-політичній участі, а відтак – налагодження взаємодії між державними та громадянськими інституціями.

Якщо подивитися на розподіл відповідей на запитання *“Як Ви вважаєте, чи існує сьогодні потреба в розробленні додаткових механізмів проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю?”* [2], можна побачити, що за роки спостереження майже не змінилася частка громадян, які вважають, що такі механізми вже є, потрібно їх лише активно впроваджувати (2004 р. – 11,4 %; 2009 р. – 11,8; 2012 р. – 12,3; 2015 р. – 13,3 %). Ці, умовно, “активістські 10 %”, про які згадувалося вище, є серед представників усіх регіонів України незалежно від віку та рівня освіти. Натомість майже половина опитаних респондентів (47,1 %) вважають, що сьогодні існує потреба в розробленні додаткових механізмів проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю. Потенційно активістське настановлення властиве представникам усіх регіонів України: найбільш виразно – мешканцям Заходу (60,3 %), майже половині мешканців Центрального і Південного регіонів (47,2 % і 45,5 %, відповідно) і навіть на Сході України (37,2 %). Це також представники усіх вікових категорій громадян незалежно від рівня освіти.

Порівняно з попереднім зрізом 2012 р. (36,5 %) число потенційно активних громадян збільшилося на 10 %. Зростання їхньої частки відбулося за рахунок поменшання проявів політичного

нігілізму та недовіри до процесу реалізації публічної політичної діяльності серед громадян, які вважають, що від цього за нинішніх умов не може бути жодної користі (з 20,4 % у 2012 р. до 13,6 % у 2015 р.). Утім, дотепер кожен п'ятий представник Східного та Південного регіонів (близько 17 %) залишається носієм аполітичних настановлень і стереотипів, трохи менше таких у Центрі (14,2 %), найменше – на Заході (6,4 %). Найменше таких серед молоді (11,5 %), трохи більше – серед представників решти вікових категорій (близько 14 %).

Також спостерігається поступове зменшення кількості громадян з індиферентною громадянською позицією (2009 р. – 15,7 %; 2012 р. – 10,4 %; 2015 р. – 8,3 %). Майже незмінним залишився показник невизначеності громадянської позиції – кожен п'ятий опитаний респондент вагається з відповіддю (2012 р. – 19,7 %; 2015 р. – 17,2 %).

На запитання *“Чи є, на Вашу думку, необхідність у скороченні державного апарату за рахунок делегування адміністративних функцій органів виконавчої влади громадським організаціям?”* [2] кожен другий респондент дає ствердну відповідь, кожен третій вагається з відповіддю, а кожен п'ятий вважає, що такої необхідності немає. Порівняно з 2008 р. кількість громадян, що підтримують скорочення державного апарату та делегування його функцій громадським організаціям, зросла на 10 % (у 2008 р. таких було 39,5 %, у 2012 р. – 48,2 %, у 2015 р. – 50,8 %). Це зростання відбулося переважно за рахунок зменшення частки тих громадян, що вагалися з відповіддю (з 37,6 % у 2008 р. до 29 % у 2012 і 2015-му роках). А ось частка громадян, які вважають, що таке делегування функцій може потягти за собою численні непорозуміння, має незначні зміни в межах 3% (у 2008 р. – 21,6 %, у 2012 р. – 20,7 %, у 2015 р. – 18,7 %). Зазначимо, що на момент останнього опитування прибічники скорочення державного апарату та розширення повноважень громадських організацій упевнено переважають супротивників цього в усіх регіонах, серед представників усіх вікових категорій незалежно від рівня освіти.

Більше того, переважна більшість громадян переконана, що і громадська свідомість, і громадські організації сьогодні готові до перерозподілу адміністративних функцій, а ось органи виконавчої влади – ні. За роки спостереження за відповідями респондентів на запитання *“Якщо Ви вважаєте за потрібне здійснити перерозподіл адміністративних функцій на користь громадянського суспільства, то, як думаєте, чи готові до цього вже сьогодні органи виконавчої влади, самі громадські організації і суспільна свідомість?”* [там само] кількісне співвідношення між протилежними оцінками громадян

готовності (“так”) або неготовності (“ні”) до перерозподілу функцій органів виконавчої влади майже не змінилося: у 2008 р. 61,5 % респондентів вважали, що органи влади не готові, 18,7 % – готові; у 2015 р. 65,5 % – не готові, 19,4 % – готові.

Натомість відчутні зрушення відбулися в оцінках громадян спроможності структур громадянського суспільства та сприйнятті власної здатності здійснювати вплив на суспільно-політичні процеси. Так, якщо у 2008 р. співвідношення готовності-неготовності громадських організацій до перерозподілу функцій було майже однаковим і становило 36,3 % (“так”) vs 38,8 % (“ні”), то у 2015 р. це співвідношення вже становило 46,4 % (“так”) vs 29,8 % (“ні”). Подібну динаміку спостерігаємо й у сприйнятті громадянами власної здатності здійснювати вплив на суспільно-політичні процеси: у 2008 р. – 36,9 % (“так”) vs 34,5 % (“ні”), у 2015 р. – 47,9 % (“так”) vs 26,8 % (“ні”).

Значущість спостережуваних тенденцій зростання частки громадян, переконаних у готовності як громадських організацій, так і суспільної свідомості до таких змін, полягає в тому, що вони свідчать про зміцнення суб’єктного потенціалу громадян, зростання їхньої впевненості у власних силах, їхню готовність перебрати на себе відповідальність за країну. Більше того, ці тенденції віддзеркалюють внутрішні процеси формування групової солідарності та підвищення рівня самоорганізаційної активності населення, що спроможні з часом у новітніх українських реаліях, перетворитися на потужний громадський рух. Цим фактом, на нашу думку, можна пояснити й виникнення потужної хвилі волонтерського руху наприкінці 2013 р. в Україні, який протягом 2014–2015 років на тлі безпорадності державних структур від самого початку збройного протистояння на Сході України набув значного розмаху.

Під тиском серйозних викликів сучасності українці як суспільство, як спільнота стали більш розвинутими, згуртованими, ніж держава як інститут, що регулює життя цієї спільноти. За даними соціопитувань, понад 80 % громадян вважають волонтерський рух обов’язковою складовою розвитку громадянського суспільства [3], близько 50 % заявляє про свою причетність до волонтерства [4]. Однак чи засвідчують масштаби поширення волонтерського руху в Україні незворотність процесу зростання рівня громадської свідомості в наших співгромадян? Як довго хвиля піднесення громадянської та національної самоорганізації, що народилася майже спонтанно, перебуватиме в піковому стані? Чи не передчасні твердження, що волонтерство вже стало частиною культури, а відтак – світогляду

української нації? Чому та звідки лунають думки, що час волонтерських організацій закінчився?

Результати соціологічних досліджень ІСПП НАПН України також свідчать про те, що український волонтерський рух у 2014 р. за масштабами поширення став безпрецедентним виявом громадської самоорганізації [7]. Однак уже через рік результати опитувань показали зниження градуса громадянської активності. Протягом 2014–2015 років частка громадян України, залучених до благочинної та волонтерської діяльності, знизилася майже на 15 %. Так, у 2014 р. по Україні в цілому близько 63 % громадян брали участь у діяльності волонтерських організацій та рухів, що допомагають українській армії, жертвам воєнного конфлікту на Сході України, з них 11 % брали участь в організованих формах волонтерської діяльності, а 51,9 % надавали допомогу іншими способами. Однак у 2015 р. загальна кількість громадян, які брали участь у волонтерській діяльності, знизилася до 48,2 %; з них громадян, які безпосередньо брали участь у діяльності волонтерських організацій та рухів, що допомагають українській армії, жертвам воєнного конфлікту на Сході України, поменшало до 8,3 % (-2,7 %); а ось частка громадян, хто по можливості надавав допомогу в інший спосіб, скоротилася до 39,9 % (-12 %). За цей же час частка громадян, які нічого із зазначеного вище не робили, зросла на 17% (з 31,9% у 2014 р. до 48,9% у 2015 р.).

Спадна динаміка спостерігається в усіх без винятку регіонах. Найбільш потужно волонтерський рух розгорнувся на Заході і в Центрі: у 2014 р. переважна більшість мешканців Західного і Центрального регіонів – 81,9 % (24,4%+57,5 %) і 75,3 % (7,1%+68,2 %), відповідно, брали участь у волонтерській діяльності. Однак у 2015 р. їхня частка скоротилася до 66,6 % (9,7%+56,9 %) на Заході, а в Центрі – до 52,4 % (8,5%+43,9 %). При цьому на Заході спад відбувся за рахунок зменшення майже у 2,5 рази (з 24,4 % у 2014 р. до 9,7 % у 2015 р.) числа громадян, що брали участь в організованих формах волонтерської діяльності. У Центрі на чверть (з 68,2 % у 2014 р. до 43,9 % у 2015 р.) поменшало громадян, що допомагали українській армії, жертвам війни на Сході країни як могли. За цей же час і на Заході, і в Центрі вдвічі побільшало громадян, які нічого з переліченого з тих чи інших причин не роблять, – з 15,8 % до 32,2 % на Заході та з 21,9 % до 43,7 % у Центрі.

На Сході та Півдні України співвідношення між тими, хто долучився до волонтерського руху, й тими, хто лишився осторонь нього, у 2014 р. було майже однаковим: 48,6 % (9,2%+39,4 %) проти 48,8 % на Сході та 47,1 % (5,9%+41,2 %) проти 46,1% на Півдні країни. Однак у 2015 р. це співвідношення становило вже 36,7 %

(9,8 % + 26,9 %) проти 61,2 % на Сході, а на Півдні – 26,8 % (0,7 % + 26,1 %) проти 70,1%. На певні роздуми наводить той факт, що в регіонах, розташованих найближче до епіцентру воєнних дій, відбулося збільшення частки громадян, жодною мірою не причетних до волонтерського руху (близько 12 % на Сході та 24 % на Півдні), і відбулося таке зростання за рахунок відповідного зменшення частки громадян, що допомагали українській армії, жертвам війни на Сході країни як могли.

У респондентів, які не залучені до волонтерського руху (тобто відповіли на попереднє запитання “нічого із зазначеного вище не роблю”), ми запитали: “Якщо Ви не берете участі у волонтерській діяльності, то чому?”. Більшість із них – 37 % – відповіли, що не мають змоги; 30,7 % вважають, що це повинна робити держава; 11,6 % опитаних не бачать у цьому сенсу; 9,8 % – не знають, як допомогти; решта вагаються з відповіддю (8,4 %) та наводять власну причину (2,6 %). Порівняймо. У грудні 2014 р. за результатами контент-аналізу відкритих відповідей мотиви вибору респондентами варіанта відповіді “нічого із зазначеного вище не роблю, тому що...” були такими (у %):

- грошей не вистачає на життя самому; немає роботи, живу в скруті; ледве виживаю на пенсію; сам потребую допомоги (13,5);
- не бачу сенсу, мені це не потрібно, без мене обійдуться; не маю бажання, не думаю про це; не маю часу, працюю (5,2);
- не вірю, що допомога дістанеться тому, хто її справді потребує; не вірю волонтерам; не знаю, куди ці гроші підуть (3,2);
- для цього є держава, Міністерство оборони, це їхній обов’язок, а не волонтерів; плачу податки, воєнний збір вираховують із зарплати (1,8);
- не знаю, як допомогти; не знаю, що потрібно і як доставити; ніхто не звертався по допомогу (1,8);
- не підтримую війну, не вважаю правильним допомагати в безглуздій війні (1,5);
- збираюся це зробити, все ще попереду (0,3);
- син воює, передаю йому продукти, одяг; сам військовозобов’язаний (0,2);
- не знаю, як реагувати на ситуацію, що склалася (0,1);
- важко відповісти, не знаю (0,8);
- не відповіли (4,0).

Нагадаємо, на момент останнього опитування на попереднє запитання відповіла “нічого із зазначеного вище не роблю” майже половина респондентів (48,9 %). Можемо припустити, що згідно зі сформованою протягом нашого аналізу шкалою типів громадянської

залученості третина опитаних – потенційно активні громадяни, а їхня “неучасть” спричинена передусім матеріальним виснаженням. Однак майже стільки ж серед них і громадян з індивідуальною (аполітичною) громадянською позицією, які не відчують відповідальності за долю військовослужбовців, що перебувають у зоні АТО, та переселенців зі Сходу України, перекладаючи цю відповідальність на державу. Кожен десятий – носій політичного нігілізму, що обґрунтовує власну пасивність тим, що не бачить сенсу в такій діяльності. Стільки ж необізнаних, що самоусунулися через незрозуміння як це зробити.

Як бачимо, ситуація сама по собі не робить людину активістом, а тільки слугує поштовхом до її громадянської активізації. Більше того, гострий дефіцит в українського суспільного загалу політичних і громадянських компетентностей не просто заважає самовиявленню громадян, а й нівелює значущість права на таку участь як необхідності й громадянського обов'язку.

Висновки. Отже, громадяни по-різному поінформовані щодо питань розвитку громадянського суспільства; загалом вони більш-менш компетентні, утім по-різному розглядають ситуацію і визначають ступінь своєї відповідальності за вирішення як загальнодержавних, так і локальних завдань. Громадянська активність українців є ситуативною, а громадянська ініціатива – переважно виявом локальної спонтанної колективної самоорганізації громадян. Українцям досі бракує усвідомлення того, що їхня громадянська активність має бути не лише відповіддю на складні виклики, а й постійною практикою; що запорука успішності і стійкості активістських практик – у міцності і розгалуженості горизонтальних зв'язків між громадянами і у формуванні добровільних громадських об'єднань; що зміцнення активістської компоненти, її стабілізація передбачають певний рівень інституціоналізації і “рутинізації” активістської діяльності.

У ході проведеного нами аналізу суспільно-політичних практик громадян реконструйовано шкалу (типологію) громадсько-політичної залученості, що дає відповідний “зріз” поширених в українському соціумі моделей участі громадян у суспільно-політичному житті. Діапазон значень шкали охоплює еквівалентні типи політичних орієнтацій (політико-психологічних настановлень) громадян (активісти, ситуативні активісти, політичні нігілісти, абсентеїсти) та фіксує “емпіричну вагу” кожної групи. На цей час громадянська політична культура в Україні представлена таким чином (і відповідною формулою):

1) активісти (від 10 %) – небайдужі, високомотивовані та політично соціалізовані люди з високорозвиненою політичною

свідомістю та високою політичною культурою, які активно залучені в суспільно-політичне життя і за певних умов здатні суттєво вплинути на погляди основної маси населення; це переважно люди з повною вищою або неповною вищою чи середньою спеціальною освітою, які є серед представників усіх вікових категорій;

2) ситуативні активісти (близько 40 %) – люди з потенційно активістськими настановами, які не є постійними учасниками громадсько-політичного життя, однак здатні за певних умов мобілізуватися самі й мобілізувати своє соціальне оточення навколо певної мети чи ідеї; вони є серед представників усіх вікових категорій незалежно від рівня освіти, але чим вищий рівень освіти, тим більшою мірою громадяни схильні проявляти громадянську активність;

3) політичні нігілісти (близько 30 %) – люди з аполітичною громадянською позицією, що сповідують інертно-споглядальний тип ставлення до громадсько-політичного життя, що можна трактувати і як громадянську позицію, і як неусвідомлювану та навіть захисну реакцію від будь-яких форм суспільно-політичної активності; вони є серед представників усіх вікових категорій незалежно від рівня освіти, однак їхня частка зростає пропорційно віку та спадає залежно від рівня освіти;

4) абсентеїсти (близько 10 %) – люди з індиферентною громадянською позицією, що виражають байдужість до громадсько-політичного життя; це переважно молоді люди 18-29 років з неповною середньою або неповною вищою та середньою спеціальною освітою;

5) люди з невизначеною громадянською позицією (близько 10 %).

Попри те, що становлення громадянської політичної культури в цілому відбувається досить суперечливо та характеризується регіональною фрагментацією, амбівалентністю суспільної свідомості, нерозвиненістю громадянських позицій, в українському суспільстві простежується тренд до формування активістської політичної культури та поступового долання елементів патріархально-підданської політичної культури. Сьогодні намітилися тенденції, що свідчать про зміцнення суб'єктного потенціалу громадян, зростання їхньої впевненості у власних силах, їхню готовність брати на себе відповідальність за країну. Більше того, ці тенденції віддзеркалюють внутрішні процеси формування групової солідарності та підвищення рівня самоорганізаційної активності населення, що спроможні з часом у новітніх українських реаліях перетворитися на потужний громадський рух. Це означає, що: 1) політична культура сучасної України перебуває в процесі становлення і ще не набула усталеного вигляду; 2) в українському суспільстві в цілому є значний резерв для

зростання громадського сектору; 3) громадянське суспільство в Україні потенційно активне і прагне змін.

Література

1. Алмонд Г. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / Г. Алмонд; С. Верба; пер. с англ. Е. Генделя. – М. : Мысль, 2014. – 500 с.
2. Взаємодія держави і суспільства, символічний простір народу та українсько-російські взаємини у дзеркалі громадської думки. Жовтень 2015 : інформ. бюл. / за ред. М. М. Слюсаревського. – К., 2015. – 52 с.
3. Волонтерський рух в Україні. GfK Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content_import/2015-09-01_press_releases/data/ua/Documents/Presentations/report_vyshlisky.pdf.
4. Волонтерську допомогу армії надавали майже половина українців [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – Режим доступу : http://dt.ua/UKRAINE/volontersku-dopomogu-armiyi-nadavali-mayzhe-polovina-ukrayinciv-160462_.html. – 30.12.2014.
5. Залучення громадян України до діяльності громадських організацій: проблеми та напрями їх вирішення : аналіт. записка [Електронний ресурс] / Ю. Опалько. – К. : НІСД, 2008. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Monitor/november08/4.htm>.
6. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія / А. Карась. – К. ; Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
7. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства: теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А. Ф. Колодій. – Львів : Червона Калина, 2002. – 275 с.
8. Розумний М. “Громадянське суспільство” vs “політична нація” / М. Розумний // Стратегічна панорама. – 2013. – № 2 (27). – С. 5–11.
9. Слюсаревський М. Навіщо потрібна дорога, яка не веде до храму? / М. Слюсаревський // Освіта. – 2015. – №19 (5662).
10. Слюсаревський М. Політична участь як особливий “зріз” політичної поведінки / М. Слюсаревський // Політичний менеджмент. – 2009. – № 5. – С. 8–18.
11. Теория и практика демократии. Избранные тексты / под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина. – М. : Ладомир, 2006. – 496 с.
12. Social consensus through the influence of committed minorities [Електронний ресурс] / J. Xie, S. Sreenivasan, G. Korniss, W. Zhang, C. Lim, V. K. Szymanski // Physical Review E. – 2011. – Vol. 84 (Is. 1). – Режим доступу : http://arxiv.org/PS_cache/arxiv/pdf/1102/1102.3931v2.pdf. – 22.06.2011.
13. Quo vadis? Перспективы становления гражданского общества в России: Круглый стол журнала “Полис” // Полис. – 2012. – № 2. – С. 117–140. – (Ч. 1); № 3. – С. 75–107. – (Ч. 2).

References

1. Almond, H. and Verba, S. (2014). *Hrazhdanskaya kultura: politicheskie ustanovki i demokratiya v pyati stranakh* [The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations]. Moscow: Mysl (rus).
2. *Vzaiemoditтя derzhavy i suspilstva, symvolichnyi prostir narodu ta ukrainsko-rosiyski vzaiemyny u dzerkali hromadskoi dumky*. Zhovten' 2015. *Informatsiynyi biuleten* [The interaction of state and society, the symbolic space of people and the Ukrainian-Russian relations in the mirror of public opinion]. October' 2015. Newsletter. In M. M. Slyusarevskyy (Eds.). Kyiv (ukr).
3. *Volonterskyi ruh v Ukraini*. GfK Ukraine (2015). [The volunteer movement in Ukraine, GfK Ukraine], https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content_import/2015-09-01_press_releases/data/ua/Documents/Presentations/report_vyshlisky.pdf [downloaded 31 March] (ukr).
4. *Volontersku dopomohu armii nadavaly maizhe polovyna ukraintsv* [The half of Ukrainians had provided the Volunteer Help for Army] (2014). *Dzerkalo tyzhnia* [Mirror Weekly], 2014, 30 December, http://dt.ua/UKRAINE/volontersku-dopomogu-armiyi-nadavali-mayzhe-polovina-ukrayinciv-160462_.html [downloaded 31 March] (ukr).
5. Opalko, Yu. (2008). *Zaluchennia hromadian Ukrainy do diialnosti hromadskykh orhanizatsii: problemy ta napriamy yikh vyrishennia. Analitychna zapyska* [Involvement of citizens of Ukraine to the activities of non-governmental organizations: problems and directions of their solutions. Policy Brief]. Kyiv, NISD, <http://old.niss.gov.ua/Monitor/november08/4.htm> [downloaded 31 March] (ukr).
6. Karas, A. (2003). *Filosofia hromadianskoho suspilstva v klasychnykh teoriyakh i neklasychnykh interpretatsiyakh* [The philosophy of the civil society in the classical theories and in the nonclassical interpretations]. Kyiv; Lviv: Publishe centre LNU of name Ivan Franko (ukr).
7. Kolodiy, A. F. (2002). *Na shliakhu do hromadianskoho suspilstva: teoretychni zasady i sotsiokulturni peredumovy demokratychnoi transformatsii v Ukraini* [On the way to civil society: theoretical background and socio-cultural prerequisites of democratic transformation in Ukraine]. Lviv: Chervona Kalyna (ukr).
8. Rozumnyy, M. (2013). "Hromadianske suspilstvo" vs "politychna natsiia" ["Civil society" vs "political nation"]. *Stratehichna panorama* [Strategic Panorama], no 2 (27), 5–11 (ukr).
9. Slyusarevskyy, M. (2015). *Navishcho potribna doroha, yaka ne vede do khramu?* [Why do we need a road that does not lead to the temple?]. *Osvita* [Education], 19 (5662) (ukr).
10. Slyusarevskyy, M. (2009). *Politychna uchast yak osoblyvyi "zriz" politychnoi povedinky* [Political participation as a particular "slice" of political behavior]. *Politychnyy menedzhment* [Political management], 5, 8–18 (ukr).

11. Inozemtsev, V. L. And Kapustin, B. H. (Eds). (2006). *Teoriya i praktika demokratii. Izbrannye teksty* [Theory and practice of democracy. Selected texts] Moscow: Ladomir (rus).
12. Xie, J., S. Sreenivasan, G., Korniss, W., Zhang, C., Lim, B. K. Szymanski (2011). Social consensus through the influence of committed minorities. *Physical Review E*, Vol. 84 (Is. 1), http://arxiv.org/PS_cache/arxiv/pdf/1102/1102.3931v2.pdf [downloaded 31 March].
13. Quo vadis? Perspektivy stanovleniya hrazhdanskogo obshchestva v Rossii (Chast 1). Kruglyy stol zhurnala "Polis" [Prospects for a civil society in Russia (Part 1). Roundtable "Policy" magazine] (2012). *Polis* [Policy], no 2, 117–140 (1); no 3, 75–107 (rus).

Sushyi O. V. Social and political participation of Ukrainian citizens: how to overcome the challenge of subjectless?

The tendencies and dynamics of changes of social and political participation among Ukrainian citizens in conditions of domestic political instability and external threats to the territorial integrity of Ukraine have been analyzed. Based on the analysis results of a nationwide representative surveys ISPP NAES of Ukraine, the scale (typology) of social and political involvement has been reconstructed. These scales reflect an appropriate "cut" models of citizens' participation in public and political life, that are prevalent in the Ukrainian society. The range of its values encompasses of types of political orientations (political and psychological attitudes) of citizens (activists, situational activists, political nihilists, absentees) and fixes the "the empirical weight" of each groups. During the analysis has been established that citizens were informed of other ways, more or less competentive, in different ways to review the situation and determine the degree of their responsibility for the decisions regarding both national and local problems. Civil activity of Ukrainian citizens is a situational, but civil initiative is a manifestation of the local and spontaneous collective self-organization of citizens. Ukrainians still do not have enough comprehension of whether their civil activity has to be not only a response to the complex challenges, but also a constant practice; that pledge of success and sustainability activist practices – in strong and ramified horizontal relations between citizens and in the formation of voluntary associations; that strengthening the activist component and its stabilization assumes a certain level of institutionalization and "routinization" of civil activity. The trends indicate strengthening of subjective potential of citizens, increase their self-confidence, their readiness to assume responsibility for the country. These trends show the internal processes of formation of group solidarity and increased self-activity of the population in new Ukrainian realities that can eventually turn into a powerful social movement. It is alleged that the political culture of contemporary Ukraine is in the process of becoming and had not yet received stable shape; the Ukrainian society as a whole has a considerable reserve for the growth of civil sector; civil society is potentially active and wants to change Ukraine.

Key words: political participation, civil society, civic consciousness, social and political practices, political culture.

© Суший О. В.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ ТА НАСТАНОВЛЕНЬ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ ЩОДО ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ

Стисло формулюються основні обмеження, властиві розумінню і поясненню політико-правової свідомості з позиції класичної раціональності. Аналізуються особливості тлумачення політико-правової свідомості в контексті концепції соціальних уявлень, дається визначення політико-правової свідомості та характеризується її “наявний стан”. Наводяться дані емпіричного дослідження соціальних уявлень та настановлень молоді щодо політико-правових інститутів. Здійснюється порівняльний аналіз мотивації респондентів у виборі політичної орієнтації, уявлень про соціальну справедливість у виділених групах, уявлень про актуальні політико-правові потреби (особисті і громадян країни), ступеня довіри до політико-правових інститутів, особистого досвіду політико-правової активності та наявних сценаріїв дій у політико-правових ситуаціях у представників різних груп.

Ключові слова: соціальні уявлення, соціальні настановлення, політика, право, політико-правова свідомість.

Проблема. Глибинні трансформації, які відбулися протягом останніх десятиліть в українському суспільстві, проголошення курсу на побудову правової, демократичної держави актуалізували науковий дискурс щодо політичної та правової свідомості громадян, особливо молоді. Сьогоднішній соціально-політичний контекст впливає на активізацію теоретико-правових, філософських, політологічних, соціологічних, психологічних досліджень, у яких простежується пошук нових наукових парадигм, нових підходів до вивчення феноменів правової і політичної, а останнім часом і політико-правової свідомості.

Феномен політико-правової свідомості перебуває на перетині юриспруденції, політології, філософії, соціології, психології та інших соціально-гуманітарних наук. Цей факт уже не потребує окремого визнання. Однак усе ще актуальною залишається необхідність підтвердження зв'язків та взаємодоповнень наукових результатів, отриманих фахівцями різних галузей наукового знання в цій царині. Такий підхід буде сприяти більш ефективному науковому пошуку, а головне – практичному вирішенню нагальних питань становлення політико-правової свідомості та політико-правової культури громадян.

Здійснюючи аналіз політичної та правової свідомості як форм суспільної свідомості, науковці характеризують правову і політичну свідомість із формальної (структурно-функціональної) позиції та під кутом зору її змісту. При цьому під формою вони розуміють елементи свідомості: ідеї, погляди, почуття тощо – і сторони: ідеологію, психологію, теоретичну і буденну свідомість. Цілком очевидно, що ці елементи і сторони мають універсальний для всіх форм суспільної свідомості характер, а визначена система функцій, які реалізуються в політичній та правовій свідомості, є аналогічною.

На перший погляд здається, що ця проблема розв'язується за рахунок аналізу змісту політичної та правової свідомості (під змістом розуміють певну предметну галузь – політику, право, мораль тощо). Але такий підхід не дає можливості визначити специфіку лише правової або лише політичної свідомості. Адже вказівка на те, що предметом правосвідомості є право, а політичної свідомості – політика, практично не дає нічого в розумінні специфіки цих видів свідомості (а в буденній свідомості людини вони взагалі зливаються).

Аналіз наукових джерел свідчить про те, що сьогодні дослідники усе ще намагаються осмислити і пояснити політико-правову свідомість з позиції класичної раціональності. Очевидно, що такі підходи не можуть дати відповідь, наприклад, на питання: чому, незважаючи на значний прогрес в оновленні законодавства, демократизації суспільства, зростає правовий нігілізм, а дещо навіть надмірна політизація суспільства не приводить до свідомої політичної активності та політичної участі громадян, зокрема молоді, і формування громадянського суспільства. Значно продуктивнішим є, на наш погляд, аналіз ще однієї сторони (одиниці) змісту свідомості. Йдеться про аналіз смислових одиниць свідомості та значень, які є ядром цього змісту і крізь призму яких відбувається сприймання суб'єктом навколишнього світу та самого себе.

Мета статті: на основі результатів емпіричного дослідження конкретизувати тлумачення політико-правової свідомості в контексті концепції соціальних уявлень, обґрунтувати визначення політико-правової свідомості та охарактеризувати її “наявний стан”.

Упродовж останніх трьох років наукові співробітники лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України працюють над розробленням концепції соціально-психологічних чинників становлення політико-правової свідомості молоді. В основі концепції лежить аналіз буденної політико-правової свідомості не просто як стихійного, емоційного знання про політику і право, а як певним

чином організованого і структурованого уявлення про політико-правові інститути, політико-правовий контекст, ставлення до них та наявність сценарію дій у вирішенні політико-правових ситуацій [1; 4; 5].

Буденна політико-правова свідомість становить особливий інтерес, оскільки саме вона відображає не загальні поняття політики і права, а всю розмаїтість смислових індивідуальних контекстів. На основі цих уявлень вибудовуються взаємовідносини між людиною і державою, людиною і суспільством.

Подальше представлення в цій публікації частини наших емпіричних досліджень потребує деяких пояснень, аналізу вихідних ідей та уточнення понятійного апарату.

Методологічною основою нашого дослідження стала концепція соціальних уявлень С. Московічі, в якій соціальні уявлення розуміються як своєрідна форма буденної свідомості. Московічі вважає, що соціальний суб'єкт є активним у своїй пізнавальній діяльності, за допомогою уявлень він відтворює об'єкти, людей, події навколишнього світу. Тобто соціальні уявлення є *способом інтерпретації та осмислення* повсякденної реальності, *формою соціального пізнання*, яка передбачає когнітивну активність індивідів і груп, що дає їм змогу фіксувати власну позицію щодо значущих ситуацій, подій, повідомлень, об'єктів. Таким чином, уявлення – це не простий “зліпок” з навколишнього світу, а продукт і процес активного соціально-психологічного відтворення дійсності. В уявленнях поєднуються атрибути образу і поняття, вони трактуються як узагальнювальні символи, знак певного суспільного явища, як система інтерпретацій, система класифікації і типології особистостей та подій [2; 3].

З огляду на таке методологічне настановлення ми розуміємо *політико-правову свідомість як систему уявлень людини про інститути держави і права та комплекс соціальних настановлень щодо них*. Іншими словами, наявні в суспільній свідомості уявлення людей про зразки та норми, які повинні регулювати стосунки в суспільстві, настановлення щодо правових та державних інститутів (на основі порівняння з певними нормами та очікуваннями справедливості) є структурними одиницями політико-правової свідомості. А наявний *стан політико-правової свідомості* можна визначити як *ступінь актуалізації комплексу політико-правових уявлень (знань, досвіду, ставлень) та певних сценаріїв дій у вирішенні конкретних політико-правових ситуацій*.

Попередні теоретико-емпіричні дослідження дали нам змогу виділити індивідуальні системи значень (понять), що відображають

сутність політики і права в буденній свідомості: *свобода* як усвідомлення прав у певній соціальній реальності (визнання самоцінності особистості); *справедливість* як ціннісні орієнтири політики і права; *довіра* як очікування добропорядності, доброчесності, відповідальності, дотримання зобов'язань; *держава і влада* як уявлення про забезпечення основних прав і свобод громадянина; *закон* як безпека (усвідомлення захищеності) тощо. Отож *предметом* нашого дослідження стали уявлення молоді про політико-правові інститути держави, настановлення щодо них та актуальні політико-правові потреби.

Основні *гіпотези* дослідження: 1) між групами з різною політичною орієнтацією існують відмінності в політико-правовій свідомості, пов'язані з різним розумінням співвідношення основних функцій та ролі законів і державної влади в справедливій організації суспільного життя; 2) уявлення людей про “справедливе-несправедливе” у сфері політико-правових відносин пов'язані в їхній свідомості з конкретними політико-правовими настановленнями (ставленням до законів і прав) та політичними поглядами (настановленнями щодо держави взагалі і форми політичного устрою зокрема), а також належністю до певної соціальної групи.

Відповідно до мети та завдань емпіричного дослідження було розроблено анкету. Для її створення ми використали положення Загальної декларації прав людини, в якій найбільш повно відображено основні права і свободи.

А саме:

- природні права людини (свобода совісті, свобода думки та слова, право на вільне пересування, на особисту свободу і недоторканність);
- соціально-економічні права і свободи (на приватну власність, працю, достатній рівень життя, освіти, медичне обслуговування, вільний доступ до інформації);
- політичні права (на участь в управлінні державою, свободу об'єднань, свободу демонстрацій, рівність усіх перед законом).

Перед досліджуваними ставилося завдання здійснити рангування зазначених прав і свобод за ступенем значущості. Рангування здійснювалося двічі: за ступенем значущості особисто для себе та для середнього громадянина країни.

За результатами рангування було виокремлено два образи сприймання актуальних політико-правових потреб: індивідуальний та соціальний політико-правовий. Оскільки соціальний політико-правовий образ передбачає політичну оцінку значущості прав і свобод (рангуються права і свободи відповідно до своїх уявлень про їхню

цінність для громадян нашої країни, тобто уявлень про актуальність і першочерговість їх реалізації), то ми вважаємо, що його можна розглядати як образ індивідуальної політико-правової програми досліджуваного.

Залежно від предмета аналізу всі запитання анкети можна розділити на чотири блоки:

1) запитання, спрямовані на з'ясування політичної орієнтації – *уявлення досліджуваного про найкращу форму політичного устрою;*

2) запитання, що з'ясовують уявлення про основні принципи соціальної справедливості, на яких базується правова, демократична держава;

3) запитання, що виявляють ставлення до держави і політичної влади та їхньої ролі в житті суспільства (ці запитання також утворюють шкалу “довіри-недовіри”; коли досліджуваний вибирає варіант відповіді на запитання, йому присвоюється 1 бал; у сумі він набирає певну кількість балів у діапазоні від -4 до + 4, де негативне значення відповідає недовірі, позитивне – довірі, а нульове значення – проміжному значенню);

4) запитання, що дають змогу визначити уявлення про актуальні політико-правові потреби “узагальненого” громадянина країни та власний досвід у сфері політико-правової активності.

Дослідження проводилося на вибірці в 175 осіб (50 – учні ЗНЗ, 57 – студенти ВНЗ гуманітарного профілю, 68 – студенти ВНЗ юридичного профілю). Вік респондентів був від 14 до 21 року. Серед опитаних були особи як жіночої (91 особа), так і чоловічої (84) статі.

Було проведено кількісний і якісний аналіз результатів дослідження. Кількісний передбачав аналіз рангових уподобань методами математичної статистики (критерій Спірмена, підрахунок частоти виділених одиниць аналізу та оцінка значущих відмінностей – критерії “хі-квадрат” та Стьюдента). Змістовий, якісний, аналіз відповідей на запитання анкети здійснювався методом контент-аналізу.

Аналіз відповідей респондентів показав, що бажаною формою політичного устрою для досліджуваних є республіка, але різні її види: президентська (72 особи) і парламентська (96 осіб). Нечисленна група – 7 осіб – обрала як найбільш прийнятну форму правління диктатуру. Свій вибір ця група мотивувала тим, що на даному етапі розвитку нашої країни вона зможе забезпечити найкращі результати.

На основі результатів якісного аналізу відповідей у виділених групах було складено узагальнений опис характерних ознак для кожної групи – групові портрети, які далі ми порівнювали між собою.

Порівняльний аналіз мотивації вибору політичної орієнтації

1. *Президентська республіка*. Досліджувані, які зробили свій вибір на користь президентської республіки, наводять такі аргументи:

- влада є персоніфікованою, тож є з кого питати за результати діяльності;
- президент очолює законодавчу і виконавчу гілки влади, а отже, вдається уникнути боротьби між ними;
- виконавча і законодавча гілки влади обираються всенародно – це забезпечує певну стабільність системи (подвійна легітимність виконавчої і законодавчої гілок влади).

2. *Парламентська республіка*. Аргументи прихильників цієї форми правління такі:

- ця форма правління є найбільш демократичною, забезпечує систему противаг між різними гілками влади;
- у парламентській системі правління виконавча влада є колегіальною і перешкоджає концентрації влади в одних руках;
- забезпечує громадянам право на участь в управлінні державою.

Представники кожної групи вважають, що обраний ними спосіб організації політичного устрою є найбільш прийнятним та ефективним для нашої країни. При цьому вони по-різному бачать способи реалізації принципів демократичної держави:

- за президентської республіки – сильна державна влада в руках президента, який очолює парламент;
- за парламентської республіки – верховенство закону в організації суспільних відносин і парламент, який контролюється суспільством;
- за диктатури – сильна державна влада однієї людини, обмежена лише Конституцією.

Порівняльний аналіз уявлень про соціальну справедливість у виділених групах. Запитання другого блоку анкети були спрямовані на з'ясування уявлень респондентів про найбільш характерні ознаки правової демократичної держави (суспільства), які базуються на принципах соціальної справедливості. Аналіз відповідей здійснювався на основі уявлень про: а) ознаки правової демократичної держави; б) обов'язки держави щодо громадян; в) соціальну справедливість; г) політико-правові свободи.

Представники всіх груп як основні ознаки правової демократичної держави виділяють верховенство права, забезпечення соціально-економічних прав, гарантування прав і свобод особистості. Разом з тим групи відрізняються кількістю наведених у відповідях ознак, що характеризують демократичні інститути держави. Так, у групі парламентських республіканців спостерігається більша кількість власне демократичних ознак: верховенство закону і рівність усіх громадян

перед законом; розподіл між гілками влади і сильне громадянське суспільство; плюралізм і толерантне ставлення до інших; особиста свобода і невтручання держави в особисте життя тощо.

Натомість президентські республіканці основну роль відводять сильній державі як гарантові правопорядку і захисту. Основну ознаку демократичності вони вбачають у вільних виборах президента, якому громадяни делегують більшість повноважень в управлінні державою.

Аналіз інтерпретацій респондентами поняття “соціальна справедливість” свідчить про його збіг з поняттям “демократична держава”. Таке розуміння притаманне представникам усіх виділених груп. А проте існують деякі відмінності в інтерпретаціях поняття “соціальна свобода”. Так, представники групи парламентських республіканців виявляють більшу відданість принципам особистої незалежності та автономності, а президентські республіканці основну роль відводять правовим свободам.

У результаті *інтерпретації уявлень про обов’язки держави щодо громадян* було встановлено, що ці уявлення повністю збігаються з уявленнями респондентів про демократичну, правову державу. Однак респонденти не повністю довіряють (група парламентських республіканців) або довіряють лише частково (республіканці президентські) політико-правовим інститутам держави та не мають власних сценаріїв захисту прав і свобод, сценарію вирішення проблем у політико-правовій сфері за допомогою традиційних (для демократичної держави) способів активності.

Порівняльний аналіз уявлень про актуальні політико-правові потреби (особисті і громадян країни) та власний досвід політико-правової активності. Особистий досвід у сфері політико-правової активності виявився однаково недостатнім у респондентів усіх груп. Лише чверть респондентів мають досвід захисту своїх прав. При цьому переважна їх більшість (понад 75%) зазначає, що має досвід утиску власних прав або прав своїх рідних і знайомих. Основну частину таких утисків становлять порушення прав в економічній сфері (удвічі частіше на них вказують президентські республіканці). Приблизно однаковим в обох групах є інший спектр особисто пережитих утисків прав: фізичне насилля, втручання в особисте життя, репресії (з боку адміністрації навчального закладу) щодо “вільнодумства”, нав’язування цінностей. Представники групи парламентських республіканців частіше звертають увагу на утиски гендерних прав, прав національних меншин, на нерівність прав громадян перед законом (судом), а також на безконтрольність чиновників та працівників правоохоронної сфери.

На рівні уявлень про актуальні політико-правові потреби громадян країни та про свої особисті в обох групах називався приблизно однаковий перелік прав. Найвищі рангові позиції в групі президентських республіканців (отримані в результаті підрахунку частоти згадувань певних прав) займає цілий комплекс прав: на належний життєвий рівень, приватну власність, на працю, медичне обслуговування. У групі парламентських республіканців значне місце відводиться природним правам: на особисту недоторканність, на невтручання в особисте життя, а також на працю. Право на рівність перед законом як демократичне політичне право в групі парламентських республіканців займає першу рангову позицію, а в групі президентських – четверту. А право на участь в управлінні державою називали лише прихильники парламентської республіки (середня рангова позиція).

На рівні уявлень про актуальні політико-правові потреби суттєвої різниці між пересічним жителем країни та особисто респондентом у групах не виявлено.

Представники групи, що виявляє прихильність до парламентської республіки, мають значно більший індивідуальний правовий (усвідомлення порушення прав) і політичний (різні форми політичної участі) досвід. Однак їхній сценарій дій передбачає для вирішення політико-правових ситуацій лише участь у протестах, якщо вони будуть кимось організовані. Прихильники президентської форми правління мають менший перелік порушуваних прав, а основною формою політичної участі вважають участь у виборах.

Результати кількісного аналізу рангових уподобань. Кількісний аналіз рангових уподобань проводився за двома напрямками рангування: за ступенем значущості прав для особистості і за ступенем їхньої значущості для громадян (як їх сприймає досліджуваний). Також визначався середній показник між двома напрямками рангування. Порівняльний аналіз показав, що в групах існують відмінності щодо образів політико-правових потреб для громадян країни ($\alpha=0,05$ за критерієм Спірмена і Т-критерієм Стьюдента) за ранговими уподобаннями прав. Завдяки порівнянню середніх рангових показників між групами, які було отримано як середній результат за двома напрямками ранжування, ми виявили, що представники обох груп однаково оцінюють актуальні політико-правові потреби – як свої, так і громадян країни, однак по-різному бачать способи задоволення цих потреб. Так, парламентські республіканці вважають, що основним способом захисту прав є закон, натомість республіканці президентські більше покладаються на державні органи, зокрема органи правопорядку.

Високий рейтинг в обох групах посідають право на приватну власність та економічні свободи, право на працю, на рівність усіх перед

законом, на невтручання в приватне життя, на свободу совісті. За даними сумарного для всіх груп, отриманого як середній показник, групового розподілу найбільш актуальними є комплекс соціально-економічних потреб, право на рівність перед законом та право на особисту свободу і безпеку.

Ми представили в цій статті аналіз лише частини наших емпіричних досліджень. Інші дані, зокрема результати аналізу рангових кореляцій між окремими правами, буде наведено в наступних публікаціях.

Висновки:

1. Основою для з'ясування природи і сутності політико-правової свідомості є змістовий аналіз смислових одиниць свідомості та значень, які становлять ядро цього змісту і крізь призму яких відбувається сприймання суб'єктом навколишнього світу й самого себе.

2. У політико-правовій свідомості представників груп з різною політичною орієнтацією існують відмінності, пов'язані з різним розумінням співвідношення основних функцій та ролі законів і державної влади в справедливій організації суспільного життя.

3. Політико-правова свідомість сучасної молоді орієнтована на демократичну модель політичного устрою.

4. Найбільш актуальними потребами сучасної молоді в політико-правовій сфері є: комплекс соціально-економічних потреб, право на рівність перед законом та право на особисту свободу і безпеку.

5. Молодь не довіряє політико-правовим інститутам держави і не має власних сценаріїв захисту прав та свобод, сценарію розв'язання проблем у політико-правовій сфері за допомогою традиційних (для демократичної держави) способів активності.

Література

1. Духневич В. М. Політико-правова свідомість особистості та становлення громадянської позиції молоді / В. М. Духневич // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2015. – Вип. 35 (38). – С. 216–230.
2. Московичи С. От коллективных представлений к социальным / Серж Московичи // Вопросы социологии. – 1992. – № 2. – С. 83–97.
3. Московичи С. Социальное представление: исторический взгляд / Серж Московичи // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16, № 1. – С. 3–14.
4. Осадько О. Ю. Комунікативні чинники розвитку політико-правової компетентності особистості / О. Ю. Осадько // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та

політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 2 (16). – С. 389–401.

5. Сіверс З. Ф. Уявлення про справедливість як складова політико-правової свідомості особистості / З. Ф. Сіверс // Юридична психологія. – 2015. – № 1. – С. 32–42.

References

1. Dukhnevych, V. M. (2015). Polityko-pravova svidomist osobystosti ta stanovlennia hromadianskoï pozytsii molodi [Political and Legal Consciousness of Personality and Youth's Civic Position Becoming]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies of Social and Political Psychology], 35 (38), 216–230 (ukr).
2. Moskovichi, S. (1992). Ot kollektivnykh predstavleniy k sotsialnym [From the collective representations to social]. *Voprosy sotsiologii* [Issues of Sociology], 2, 83–97 (rus).
3. Moskovichi, S. (1995). Sotsialnoye predstavleniye: istoricheskiy vzglyad [Social performance: a historical look]. *Psikhologicheskiy zhurnal* [Psychological Journal], vol. 16, no. 1, 3–14 (rus).
4. Osadko, O. Yu. (2015). Komunikativni chynnyky rozvytku polityko-pravovoi kompetentnosti osobystosti [Communicative mechanisms of development person's political and legal competence]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 2 (16), 389–401 (ukr).
5. Sivers, Z. F. (2015). Uiyavlennia pro spravedyvist yak skladova polityko-pravovoi svidomosti osobystosti [An idea about justice as constituent of political-legal consciousness of personality]. *Yurydychna psykholohiia* [Legal psychology], 1, 32–42 (ukr).

Sivers Z. F. Features of social presentations and attitudes of modern youth towards political and legal institutes

The article deals with understanding and explanation of political and legal awareness of the positions of classical rationality. It is analysed specific features of the interpretation of political and legal consciousness in the context of the concept of social representations, defines the political and legal consciousness and determine its "current state". The data of the empirical research on social perceptions and attitudes of young people towards the political and legal institutions is presented. It was realized a comparative analysis of the motivation of respondents in the choice of political orientation, notions of social justice in selected groups of ideas about current political and legal needs (personal and citizens), the degree of confidence to the political and legal institutions, personal experience of political and legal activity and existing scripting actions in political and legal situations from different groups. Based on quantitative and qualitative analysis of empirical data draws conclusions about the existing differences in the political and legal consciousness in groups with different political orientation related on different understanding of value functions and role of law and government in the fair organizations of social life. And also its concerning to the orientation of political and legal consciousness of modern youth in the democratic political model; the most pressing needs of youth in the political and

legal sphere (complex of social and economic needs, the equal rights before the law and the right to liberty and security); state of mistrust of young people to the political and legal institutions to the state and the lack of their own scenarios in relation to defence their rights and freedoms, the absence of scenarios of problems decision in the political and legal sphere with help of traditional (for democracy) methods of activity.

Key words: social representation, social attitudes, politics, law, political and legal consciousness.

© Сівєрс З. Ф.

В. О. Васютинський

ЦІННІСНЕ ПОРОЗУМІННЯ УКРАЇНЦІВ У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ ДОЛАННЯ БІДНОСТІ ЯК СТИЛЮ ЖИТТЯ

Висвітлене в статті дослідження полягає в оцінці соціально-психологічних ресурсів порозуміння представників різних ціннісних груп і середовищ у сучасному українському суспільстві на основі пояснень причин бідності і засобів її подолання. За основний метод узято проєктивне моделювання проблемного змісту ціннісних орієнтацій громадян України в просторі сфер життєдіяльності, пов'язаних із поширенням бідності. Узагальнення отриманих даних дало змогу окреслити соціально-психологічний контекст долання бідності як основи ціннісного порозуміння в процесі освітнього, професійного, правового та політичного самовизначення, через набуття соціального капіталу, сімейні стосунки, гендерну взаємодію, вплив міського і сільського середовища, зміну ставлення до здоров'я. Зроблено висновок про соціально-психологічну основу ціннісного порозуміння, зміст якої становлять: активна соціальна позиція, соціальний оптимізм, соціальна відповідальність, поєднання індивідуальних і колективних інтересів, готовність надавати та отримувати допомогу, комунікативна компетентність, виважена оцінка подій колективного життя, комунікативна асертивність, переважання інтернальності над екстернальністю, діяльнісна ефективність, андрогінність, бажання розвиватися, соціально прийнятна амбітність, готовність до здорової конкуренції.

Ключові слова: бідність як стиль життя, соціально-психологічна детермінація бідності, сфери поширення та долання бідності, ціннісно-орієнтаційне самовизначення, ціннісне порозуміння.

Проблема. За результатами дослідження соціально-психологічних чинників подолання бідності як стилю життя, що його

виконали науковці лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, ціннісні орієнтації суспільства розглянуто як одну з головних сфер соціально-психологічної детермінації бідності. Бідність як стиль життя витлумачено як узвичайний варіант вибору та реалізації особою або групою суб'єктивно комфортних форм поведінки, спрямованих на адекватне в їхньому розумінні дотримання способу життя референтного оточення, у якому норми культури бідності домінують в умовах довготривалої невизначеності.

У межах такого підходу було запропоновано систему соціально-психологічних засобів запобігання та долання бідності в різних сферах життєдіяльності. Теоретичні і практичні напрацювання створили основу для переходу до наступних досліджень, зумовлених потребами адаптації суспільства до умов і наслідків воєнного конфлікту. Важливий аспект такої адаптації становить доконечне (і в майбутньому неминуче) ціннісне порозуміння між різними групами українців – політико-ідеологічними, соціально-економічними, етнолінгвістичними, регіональними. Таке ціннісне порозуміння ми розглядаємо як взаємне виявлення, порівняння, усвідомлення, визнання цінностей та корекцію ставлення до них у процесі значущої взаємодії їхніх носіїв

Мета статті полягає в оцінці соціально-психологічних ресурсів порозуміння представників різних ціннісних груп і середовищ у сучасному українському суспільстві на основі пояснень причин бідності і засобів її подолання.

За основний *метод дослідження* було взято проективне моделювання проблемного змісту ціннісних орієнтацій громадян України (за даними всеукраїнського психосемантичного опитування) в просторі основних сфер життєдіяльності, пов'язаних із поширенням та подоланням бідності (освітнє, професійне, правове, політичне самовизначення, набуття соціального капіталу, сімейні стосунки, гендерна взаємодія, міське і сільське середовище, ставлення до здоров'я).

Психосемантичне опитування 1204 респондентів в усіх регіонах України (за винятком Криму та окупованих районів Донбасу) було проведено як черговий етап моніторингу масової політичної свідомості, що триває з 1994 р., у грудні 2015 р. під керівництвом М. М. Слюсаревського та Л. М. Калачнікової. Вибірку структуровано за ознаками віку, статі, місця проживання респондентів. Застосована в опитуванні анкета містила 17 закритих і напівзакритих запитань та 59 висловів для оцінки їх респондентами.

Окремі відповіді респондентів та їхні самооцінні характеристики було використано як індикатори сфер життєдіяльності, пов'язаних із поширенням та подоланням бідності. Освітнє самовизначення ми вивчали на основі відмінностей між групами опитаних за рівнем освіти (неповну середню освіту зазначили 16,7%, повну середню – 40,45, середню спеціальну та незакінчену вищу – 24, вищу – 17,9%), професійне самовизначення – за родом занять респондентів (працівників промисловості виявилось 9,6%, працівників сільського господарства – 5,5, працівників сфери обслуговування – 12,5, держслужбовців – 2,6, працівників сфери освіти – 5,8, працівників науки, культури та охорони здоров'я – 5,5, студентів – 6,1, підприємців – 7,2, військовослужбовців – 1,2, пенсіонерів – 27,9, безробітних – 8,2, домогосподарок – 5,6%). Характеристику правового самовизначення робили на основі оцінки респондентами впливу правоохоронних структур – міліції, судів і прокуратури – на соціально-економічну і політичну ситуацію, у якій перебігає їхнє життя (як однозначно істотний цей вплив оцінили 26,3%, радше істотний – 31,7, не визначилися – 19,4, як радше неістотний – 16,5, однозначно неістотний – 5,6%). Політичне самовизначення відображала оцінка респондентами своєї задоволеності з можливостей власного впливу на цю ситуацію (цілком задоволеними були 1,8%, радше задоволеними – 10,6, не визначилися – 23,1, радше незадоволеними – 36, зовсім не задоволеними – 28,5%). За показник соціального капіталу правила участь у діяльності волонтерських організацій і рухів, що допомагають українській армії та жертвам воєнного конфлікту (про свою активну участь заявили 7,9%, про пасивну – 55, про те, що не беруть участі у волонтерському русі, повідомили 36,5%). Один з аспектів сімейного становища виявляла оцінка добробуту сім'ї (про те, що їхній сім'ї зовсім не вистачає грошей, повідомили 20%, ледь-ледь вистачає – 26,3, вистачає на найпотрібніше – 36,7, в основному вистачає – 14,5, вистачає майже на все – 1,7, вистачає повністю – 0,6%). Гендерну взаємодію показували відмінності між статями (у вибірці жінки становили 53,7%, чоловіки – 45,9%, решта – це ті, хто не відповів на цей пункт анкети). Особливості сільського і міського середовищ констатовано на підставі місця проживання респондентів (у містах мешкають 53,9%, у селищах – 10,1, у селах – 34,6%). Ставлення до здоров'я розглянуто в контексті задоволеності із життя (цілком задоволеними виявилися 6,2%, радше задоволеними – 27,8, не визначилися – 14, радше незадоволеними є 33,2, зовсім не задоволеними – 17,9%).

Основним прийомом структурування емпіричних даних був факторний аналіз ознак, за якими виявлено значущі відмінності між групами респондентів. Факторами, що найістотніше диференціюють масову свідомість українців, виявилися “державницькі-антидержавницькі настрої”, “протестні настрої”, “довіра-недовіра до влади”, “локус контролю”.

Зміст *державницьких і антидержавницьких настроїв* найповніше відобразив вислів “Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції”, із яким погодилися 28,1% респондентів, не визначилися – 25%, не погодилися – 46,7%. (Як показали неодноразові попередні дослідження, державницькі, проукраїнські настрої істотно корелюють із прихильністю до української мови, натомість антидержавницькі – до російської. Водночас належить зазначити, що такі зв’язки є переважними, але не цілком однозначними).

Державницькі настрої виявилися найбільш властивими тим, хто задоволений із життя, бере активну участь у волонтерській діяльності, уважає, що здатен впливати на ситуацію, визнає впливовість правоохоронних структур, чийм сім’ям вистачає грошей, мешканцям сіл і селищ, студентам, працівникам освіти, працівникам сільського господарства. Меншою мірою державницькі настрої властиві тим, хто незадоволений із життя, не бере участі у волонтерській діяльності, уважає, що нездатен впливати на ситуацію, не визнає впливовості правоохоронних структур, чийм сім’ям не вистачає грошей, мешканцям великих міст, пенсіонерам, працівникам промисловості, домогосподаркам.

Протестні настрої набули найвиразнішого втілення в оцінках вислову “Доведений до відчаю народ має сьогодні моральне право на будь-які акції протесту, ні в кого не питаючи на них дозволу”. Про свою згоду з його змістом заявили 56,6% опитаних, не дали чіткої відповіді 23,3, не погодилися – 19,8%.

Схильність до протестів сильніше притаманна тим, хто незадоволений із життя, уважає, що нездатен впливати на ситуацію, визнає впливовість правоохоронних структур, має неповну середню освіту, чийм сім’ям не вистачає грошей, працівникам промисловості, працівникам сільського господарства. Відносно менше до протестів схиляються ті, хто задоволений із життя, уважає, що здатен впливати на ситуацію, не визнає впливовості правоохоронних структур, має вищу освіту, чийм сім’ям вистачає грошей, студенти, працівники освіти.

Показником *довіри чи недовіри до влади* став вислів “Відтоді, як президентом став Петро Порошенко, а главою уряду – Арсеній Яценюк, почала відновлюватися довіра народу до влади”. Домінує,

власне, недовіра: лише 13% опитаних погодилися з цією позитивною щодо влади думкою, не визначилися – 25,6, а не погодилися аж 61,4%.

Довіряти владі більше схильні ті, хто задоволений із життя, бере участь у волонтерській діяльності, має вищу освіту, мешканці селищ, студенти, підприємці. Несхильні довіряти владі ті, хто незадоволений із життя, не бере участі у волонтерській діяльності, має неповну середню освіту, мешканці сіл та обласних центрів, працівники освіти, домогосподарки.

Локус контролю втілюється в оцінці вислову “Моє життя залежить більше від мене самого, ніж від інших людей та обставин”. Більшість респондентів – 56,7% – схильна приписувати собі інтернальні здатності, вагаються з оцінкою 18,2, а про свою екстернальність говорять 24,9%.

Інтернальний локус контролю більше властивий тим, хто вважає, що здатен впливати на ситуацію, має вищу освіту, мешканцям великих міст, чоловікам. Екстернальний локус контролю частіше відзначають у собі ті, хто вважає, що нездатен впливати на ситуацію, має неповну середню освіту, мешканці селищ, жінки.

Узагальнення показаних даних дає підстави окреслити *соціально-психологічний контекст долаття бідності як основи ціннісного порозуміння*. Насамперед слід зазначити, що з психологічного погляду відносно менш проблемними є респонденти, задоволені зі свого життя, матеріально забезпечені, інтернальні. Навпаки, їхні антиподи – незадоволені із життя та неможливі екстернали – становлять найбільш проблемні соціально-психологічні категорії.

За результатами дослідження особливостей поведінки осіб, схильних до бідності як стилю життя, у різних сферах життєдіяльності зроблено висновки про риси, що лежить в основі їхньої проблемності. Це саме ті риси, які належить долати. Відтак можна вести мову про властивості, які потрібно формувати, аби поведінка набула більшої соціально-психологічної адекватності, що є кінцевою для досягнення ціннісного порозуміння.

У сфері *освітнього самовизначення* істотною проблемою становить низький рівень освіти, який вочевидь є виявом цілої низки інших рис, таких як невисокий інтелект, слабка обізнаність із різних питань, низька здатність до самоаналізу тощо. З-поміж груп респондентів, чия діяльність навітрямки пов'язана зі сферою освіти, менше клопоту справляють постави студентів. Дещо більш суперечливою є позиція працівників освіти, які обстоюють державницькі цінності і несхильні до соціального протесту, але водночас не довіряють владі.

За даними О. І. Жорнової, найважливішим у процесі освітнього самовизначення є подолання готовності бути аутсайдером в

освітньому середовищі. Натомість потрібно формувати мотивацію освітньої кар'єри та належності до спільноти освічених, прийняття освітнього середовища як зразка ефективного стилю життя, мотивацію бути лідером в освітньому середовищі, осмислення спільних для бідних і небідних труднощів соціальної адаптації, здатність бути представником середнього класу [6].

Професійне самовизначення представників різних соціально-професійних груп виявляється найбільш проблемним для працівників промисловості (очевидно, через складну загальну економічну ситуацію), домогосподарок (можна припустити, що тут діють радше чинники особистісного самовизначення) та пенсіонерів (мабуть, дається взнаки вплив вікових і поколінних чинників).

В. В. М'яленко зробила висновок про доцільність додання в професійній сфері неготовності до змін, обережності та уникання ризику. Формувати ж потрібно орієнтацію на ціннісні аспекти трудової діяльності, мотивацію лідерства, почуття відповідальності за успіх організації, орієнтацію на інтеграцію колективних зусиль, новаторську позицію, орієнтацію на власну справу [9].

Клопоти з *правовим самовизначенням* мають як особи, що визнають впливовість правоохоронних органів, так і ті, хто її заперечує. Перші відносно частіше схильні до соціального протесту, а другим частіше бувають притаманними антидержавницькі погляди.

Як показала Т. І. Белавіна, у сфері правосвідомості громадян важливо долати загальну недовіру до суспільства, перекладання відповідальності на інших, конформне ставлення до закону, конфлікт між вибором поведінки за законом або суб'єктивним розумінням справедливості. Водночас слід формувати активну просоціальну позицію, усвідомлення значущості правових норм, компетентність у сфері спілкування і додання конфліктів, компетентність у сфері обстоювання власних прав [1].

Політичне самовизначення, яке оцінено за суб'єктивною здатністю респондентів впливати на поточну економічну та соціально-політичну ситуацію, виявляється найбільш проблемним для тих, хто таку свою здатність оцінює як низьку. Їм властиво уникати державницьких позицій та схилитися до протестної поведінки.

На думку І. М. Гусєва, у процесі політичного самовизначення належить долати відчуження від політичного життя, пасивну залежність від соціального оточення, імпульсивну політичну поведінку. Потрібно натомість формувати мотивацію матеріального і соціального статусів, кар'єри та успіху, мотивацію задоволення соціальних та матеріальних потреб у політиці, готовність до партнерської взаємодії та громадянської взаємодопомоги [5].

Участь у волонтерській діяльності, що почасти відображає *соціальний капітал* особи, сприяє адекватному залученню до позитивного суспільного дискурсу. Навпаки, уникання такої участі корелює з нехиттю до державницьких постав та недовірою до влади.

У сфері соціального капіталу В. Ю. Вінков пропонує долати законсервованість мережі соціальних зв'язків, нераціональне використання соціального капіталу, комунікативний егоцентризм. Формувати доцільно уявлення про соціальний капітал як інструмент здобуття інформації, психологічної підтримки та матеріальних благ, комунікативну рефлексію, осмислення доцільності соціальних зв'язків, правил і норм стосунків з іншими, нові ефективні стратегії взаємодії з оточенням [2].

Що стосується ролі *сімейних стосунків*, то в описуваному дослідженні вдалося вирізнити лише матеріальний (а не психологічний) аспект – наскільки сім'ям респондентів вистачає тих грошей, які вони мають. Тут зв'язок виявився очевидним і передбачуваним: найбільш проблемними є ті сім'ї, яким грошей не вистачає, їхні члени схиляються до антидержавницьких настроїв та схильні до протестів.

Утім, у дещо ширшому сімейному контексті варто звернути увагу на пропозиції А. С. Голоти щодо потреби долати родові та сімейні травми й міфи, егалітарні орієнтації і стереотипізацію сімейних ролей, батьківські моделі неефективної поведінки. Натомість має йтися про формування осмислення історії родини, змісту сімейних традицій і ритуалів, гнучкого розподілу ролей та обов'язків між членами сім'ї, переконання в достатніх можливостях здобути освіту й професію, готовності до самореалізації в широкому соціальному середовищі [3].

Розкриваючи зміст *гендерної взаємодії*, розгляньмо відмінності між поставами чоловіків і жінок, які насамперед стосуються локусу контролю: чоловіки постають як більш інтернальні, а жінки – екстернальні.

У такому контексті Д. О. Кобрисенко пропонує долати деструктивні гендерні стереотипи, надміру емоційне сприймання маскулітних рис, жіночу фінансово-економічну екстернальність. Формувати, на його думку, належить орієнтації на свободу і владу, андрогінну ідентичність, більш когнітивне сприймання маскулітних рис, мотивацію жінок до підвищення рівня своїх прибутків [7].

Порівняння *міського і сільського середовищ* дало підстави для висновків про специфічну проблемність і міських, і сільських мешканців. Якщо селяни легше адаптуються до бідності, але не готові до

потрібних змін, то містяни, навпаки, мають вищу готовність мінятися, але гірше адаптуються до скрутних умов.

І. Г. Губеладзе наполягає на першочерговій потребі долати екстернальність, слухняність і залежність, схильність уникати проблем, тікати у світ ілюзій, комунікативний дискомфорт. Формувати вона пропонує комунікативну впевненість і віру у власні можливості, почуття відповідальності за свій добробут, здатність конкурувати, соціальний оптимізм [4].

В аналізованому дослідженні не було показників, навпрямки пов'язаних зі сферою *ставлення до здоров'я*. За опосередковане свідчення відповідних постав ми вважали загальний рівень задоволеності із життя. Виявлені зв'язки були досить очевидними: що вищим є цей рівень, то менш проблемною є поведінка респондентів, а це забезпечує позитивний вихідний стан для наступного порозуміння. Незадоволеність із життя істотно проблематизує досягнення порозуміння.

За результатами свого дослідження Л. М. Коробка зробила висновок про доцільність додання перенесення негативних емоцій на здоров'я та якість життя загалом, пасивних способів підтримки здоров'я, небезпечних для здоров'я способів поведінки. Формувати вона пропонує загальну самоефективність, потребу досягати успіху, визнання й поваги, уміння використовувати конструктивний досвід, відповідальну й самостійну позицію щодо здоров'я, переконаність в ефективності спільних зусиль у цій сфері, орієнтацію на соціальну підтримку [8].

Узагальнення описаного матеріалу дає підстави для *висновків* про соціально-психологічну основу ціннісного порозуміння в контексті додання бідності. Її зміст становлять: активна соціальна позиція, соціальний оптимізм, соціальна відповідальність, поєднання індивідуальних і колективних інтересів, готовність надавати та отримувати допомогу, комунікативна компетентність, виражена оцінка подій колективного життя, комунікативна асертивність, переважання інтернальності над екстернальністю, діяльнісна ефективність, андрогінність, бажання розвиватися, соціально прийнятна амбітність, готовність до здорової конкуренції.

Література

1. *Белавіна Т. І.* Психологічні питання вивчення і оптимізації правового самовизначення осіб з низьким економічним статусом / Т. І. Белавіна // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 197–206.
2. *Вінков В. Ю.* Можливості корекції труднощів у набутті соціального капіталу носіями бідності як стилю життя / В. Ю. Вінков // Проблеми

- політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 206–213.
3. *Голота А. С.* Культура бідності: сімейний аспект / А. С. Голота // Психолого-педагогічні проблеми розвитку особистості в сучасних соціокультурних умовах: зб. наук. праць. – Вінниця : ПП Балюк І. Б., 2011. – С. 70–73.
 4. *Губеладзе І. Г.* Стратегії економічної поведінки сільського і міського населення, що психологічно тяжіє до бідності / І. Г. Губеладзе // Концептуальні засади дослідження соціально-психологічної природи бідності як стилю життя : матер. наук.-практ. семінару. – Суми : Нота Бене, 2013. – С. 36–41.
 5. *Гусев І. М.* Психологічний зміст і можливості корекції особливостей політичної поведінки молоді, що належить до субкультури бідності / І. М. Гусев // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2013. – Вип. 32 (35). – С. 62–70.
 6. *Жорнова О. І.* Запобігання та подолання бідності в процесі самовизначення особистості у сфері освіти: до апробації соціально-психологічних засобів / О. І. Жорнова // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 182–190.
 7. *Кобрисенко Д. О.* Від “суб’єктивної” до “об’єктивної” бідності: статево-гендерний аспект / Д. О. Кобрисенко // Вісник Одеського національного університету. – 2013. – Т. 18. – Вип. 24. Психологія. – С. 152–161.
 8. *Коробка Л. М.* Ставлення до здоров’я як сфера застосування соціально-психологічних засобів запобігання та подолання бідності / Л. М. Коробка // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. статей / Київ. міжнар. ун-т й Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : КиМУ, 2015. – Вип. 7. – С. 69–81.
 9. *Мяленко В. В.* Дистресовий архетип бідності як чинник економічної неуспішності / В. В. Мяленко // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 3. – С. 9–15.

References

1. Bielavina, T. I. (2014). *Psyhholohichni pytannia vuvchennia i optymizatsii pravovoho samovyznachennia osib z nyzkym ekonomichnym statusom* [Psychological questions of study and optimization of law self-constitution of the people who have low economical status]. *Problemy politychnoi psyhholohii* [Problems of Political Psychology], 1 (15), 197–206 (ukr).
2. Vinkov, V. Yu. (2014). *Mozhlyvosti korektsii trudnoshchiv u nabutti sotsialnoho kapitalu nosiiamy bidnosti yak styliu zhyttia* [Possibilities of correction of difficulties in acquiring social capital by the people in poverty as a lifestyle]. *Problemy politychnoi psyhholohii* [Problems of Political Psychology], 1 (15), 206–213 (ukr).

3. Holota, A. S. (2011). Kultura bidnosti: simeinyi aspect [Culture of poverty: family aspect]. *Psykhologo-pedahohichni problemy rozvytku osobystosti v suchasnykh sotsiokulturnykh umovakh* [Psychological and Pedagogical Problems of Personality Development in Modern Social and Cultural Conditions], Vinnytsia, 70–73 (ukr).
4. Hubeladze, I. H. (2013). Stratehii ekonomichnoi povedinky silskoho i miskoho naselennia, shcho psykhologichno tiazhiie do bidnosti [Strategies of economic behavior of rural and urban population who is psychologically inclined to poverty]. *Kontseptualni zasady doslidzhennia sotsialno-psykhologichnoi pryrody bidnosti yak stylu zhyttia: Materialy naukovopraktychnoho seminaru* [The Conceptual Principles of Researching Social and Psychological Nature of Poverty as a Lifestyle: The Materials of Scient. and Pract. Seminar] (pp. 36–41). Sumy: Nota Bene Publ. (ukr).
5. Husiev, I. M. (2013). Psykhologichni zmist i mozhlyvosti korektsii osoblyvostei politychnoi povedinky molodi, shcho належить до субкультури бідності [Psychological content and possibilities of correction of the young people's political behavior peculiarities who belong to subculture of poverty]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhologii* [Scientific Studies on Social and Political Psychology], 32 (35), 62–70 (ukr).
6. Zhornova, O. I. Zapobihannia ta podolannia bidnosti v protsesi samovyznachennia osobystosti u sferi osvity [Prevention and overcoming poverty in process of person's self-constitution in education sphere]. *Problemy politychnoi psykhologii* [Problems of Political Psychology], 1 (15), 182–190 (ukr).
7. Kobrysenko, D. O. (2013). Vid "sub'iektyvnoi" do "ob'iektyvnoi" bidnosti: statevo-gendernyi aspekt [From "subjective" to "objective" poverty: sex and gender aspect]. *Visnyk Odeskoho Natsionalnoho Universytetu* [Bulletin of Odesa National University], vol. 18, issue 24. Psychology, 152–161 (ukr).
8. Korobka, L. M. (2015). Stavlennia do zdorovia yak sfera zastosuvannia sotsialno-psykhologichnykh zasobiv zapobihannia ta podolannia bidnosti [Attitude to health as a sphere of using social and psychological means of prevention and overcoming poverty]. *Psykhologichni nauky: problemy i zdobutky* [Psychological Sciences: The Problems and Achievements], 7, 69–81 (ukr).
9. Mialenko, V. V. (2013). Dystresovyi arkhetyp bidnosti yak chynnyk ekonomichnoi neuspishnosti [Distress archetype of poverty as a factor of economic underachievement]. *Praktychna psykhologhiia ta sotsialna robota* [Practical Psychology and Social Work], 3, 9–15 (ukr).

Vasiutynskiy V. O. Ukrainians' achievement of agreement on values in a social and psychological context of overcoming poverty as a lifestyle

The study lighted in the article is to assess of social and psychological resources to achieve mutual understanding between members of different values groups and environments in the modern Ukrainian society on a basis of explanations for causes of poverty and means to overcome it. Projective modeling problematic content of Ukraine citizens' value orientations in a space of life spheres associated with a spread of poverty was used as the main method. Generalization of the data allowed to determine the social and psychological context of overcoming poverty as the basis of achieving agreement on values in educational, professional, legal and political self-constitution, through the acquisition of social capital, family relation-

ships, gender interaction, the impact of urban and rural environment, changing attitudes to health. It is concluded on the social and psychological basis of achieving agreement on values, the contents of which are active social position, social optimism, social responsibility, a combination of individual and collective interests, a willingness to give and receive help, communicative competence, balanced assessment of the events of collective life, communication assertiveness, dominance of internality over externality, activity efficiency, androgyny, the desire to develop, socially acceptable ambition, a readiness to healthy competition.

Key words: poverty as a lifestyle, social and psychological determination of poverty, spheres of sharing and overcoming poverty, value-orientation self-constitution, achievement of agreement on values.

© Васютинський В. О.

І. В. Жадан

ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС СТУДЕНТСТВА: ОСОБЛИВОСТІ ТА РЕСУРСИ ТРАНСФОРМУВАННЯ

У річниці дискурсивної парадигми узагальнено результати дослідження взаємодії суб'єктів політичної соціалізації як чинника структурування політичної картини світу студентства. Описано регіональні відмінності структурування політичного дискурсу молоді, особливості його ціннісної і мотиваційної складових, репрезентацій у дискурсі студентства владно-підвладної та соціальної взаємодії, історичної пам'яті та уявлень про політичні практики. Проаналізовано ступінь забезпечення функцій соціалізувального дискурсу (інтерпретаційної, інформувальної, персуазивної, мобілізаційної, інструментальної) та обґрунтовано висновок про низьку ефективність освітнього дискурсу. На основі виявлених проблемних кластерів структурування політичної картини світу студентської молоді визначено напрями оптимізації соціалізувального дискурсу, запропоновано стратегії підвищення компетентності дискурсивної взаємодії і технології удосконалення її інструментальної складової.

Ключові слова: дискурсивна комунікація, політичний дискурс, соціалізувальний дискурс.

Проблема. Потреба у виявленні чинників політичної соціалізації взагалі і тих, які найбільшою мірою зумовлюють структурування політичної картини світу молоді зокрема, породжена викликами інформаційного суспільства і постмодерними тенденціями сучасного світу. Стрімкий розвиток і поширення інформаційних технологій ускладнюють адаптацію і призводять до змін у рейтингу впливовості агентів соціалізувальних впливів, виникають не лише нові засоби, а й середовища та моделі комунікації. Так, наприклад, дослідники політичного дискурсу стверджують, що “в сучасному інформаційному суспільстві політичні явища реалізуються через дискурс” [2, с. 101]. Постмодерна реальність, якій притаманні невизначеність, хаотичність, розосередженість, фрагментарність, змінює ціннісні пріоритети, ідентичності, ставлення до політики і влади. З огляду на це вибір дискурсивної парадигми для дослідження особливостей структурування політичної картини світу студентської молоді видається цілком логічним.

Згідно з теорією дискурсу актори взаємодії (суб'єкти соціалізації, у тому числі студентська молодь) виступають носіями, ретрансляторами і творцями політичного дискурсу [1]. Відповідно структурування політичної картини світу студентської молоді ми розглядаємо як динамічний процес обміну смислами, цінностями, ідеями, інтерпретаціями в процесі дискурсивної комунікації, результатом якого є молодіжний політичний дискурс (політична картина світу) з певною конфігурацією базових смислів взаємопов'язаних і взаємодіючих компонентів, що загалом відповідає уявленням представників сучасного структуралізму (К. Леві-Строс, Ж. Лакан, Р. Барт, М. Фуко, Ж. Дерріда, Ч. Пірс та ін.).

Конфігурація емпіричного дослідження вибудована на основі поєднання неklasичної і постнеklasичної методології з урахуванням *потенційних можливостей* дискурсу взаємодії суб'єктів політичної соціалізації як чинника структурування політичної картини світу студентської молоді. Ці можливості незаперечні:

- політичний дискурс транслює ціннісно навантажені смислові конструкти, які претендують на об'єктивність, відповідно суб'єктивні ціннісні смисли дають уявлення про ціннісну його складову [3];

- політичний дискурс здатен створювати ідентичності і є владним ресурсом, який відтворює ставлення субординації та підпорядкування, тож наступним досліджуваним елементом стало уявлення про владно-підвладну взаємодію [5; 9];

- політичний дискурс – це символічний капітал, інструмент реалізації інтересів у процесі соціальної взаємодії, тому суб'єктивна складова соціальної взаємодії окремо досліджувалася як чинник структурування політичної картини світу молоді [6; 7];

- “навігація” суб'єкта в політичному дискурсі, як і запуск процесів самовизначення та самоідентифікації, зумовлена потребова-мотиваційною сферою особистості, відповідно предметом дослідження стали мотивація політичної взаємодії і політична самоідентифікація [3].

Окрім того, на особливу увагу заслуговує інтерпретаційне поле історичної пам'яті (як елемент ментальної моделі (контексту), крізь призму якої суб'єкт сприймає, інтерпретує, конструює власну картину світу) [8] та політичні практики (як дискурсивні стратегії, які формують соціальні уявлення індивідів) [4]. Як на етапі підготовки програми дослідження та методичного інструментарію, так і на етапі розроблення моделі оптимізації соціалізувального дискурсу ми враховували також рефлексивні, аналітичні, смислотвірні, конфліктологічні його можливості.

Емпіричне дослідження особливостей політичного дискурсу молоді здійснено за допомогою дослідницького інструментарію з 12 авторських і модифікованих методик. Основними методами були психосемантичні, додатковими – проєктивні та напівпроєктивні, дискурсивний аналіз; загалом у дослідженні взяли участь 4087 респондентів – студентів ВНЗ з чотирьох регіонів України.

За результатами психосемантичного дослідження встановлено, що базовим елементом факторної структури політичної картини світу студентської молоді є *взаємодія з владою*, репрезентована диспозиціями щодо функцій влади, умов взаємодії (свобода в ухваленні рішень для кожного) та механізмів взаємодії (обмін як механізм узгодження індивідуальних інтересів членів суспільства та регулювання взаємовідносин суспільства і держави). У молодіжному дискурсі взаємодія з владою орієнтована на цінності особи, а її інтерпретації прагматичні і раціональні. *Ціннісні засади взаємодії з владою* утворили третій фактор емпіричної структури. Загалом цінності в дискурсі молоді – це щось бажане, можливе за певних умов, але в репрезентаціях реального контексту взаємодії вони заміщені оцінними судженнями, що мають переважно негативне емоційне забарвлення.

Визначальним чинником структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді в усіх регіонах виявилася політична суб'єктність. Відповідно до рівня суб'єктності респондентів ціннісні інтерпретації зосереджуються в одному з квадрантів простору, заданого координатами "*цінності влади – цінності особистості*" та "*відповідальність влади – відповідальність особистості*". Ціннісні репрезентації молоді Центрального регіону зосереджені переважно у квадранті "*цінності особистості – відповідальність особистості*", Західного – у квадранті "*цінності влади – відповідальність особистості*", Південного – у квадранті "*цінності особистості – відповідальність влади*", Східного – у квадранті "*цінності влади – відповідальність влади*". Такі суттєві регіональні відмінності ціннісної складової політичного дискурсу молоді свідчать, зокрема, про те, що вплив освітнього дискурсу на структурування політичної картини світу студентства не є визначальним. Додатковим аргументом на користь такого висновку можна вважати й те, що, за результатами порівняльного аналізу, достовірних відмінностей в уявленнях про сутнісні особливості окремих цінностей майбутніх політологів та решти гуманітаріїв не виявлено.

Найбільш поширеним типом ціннісного дискурсу молоді в Центральному регіоні виявився ліберальний (його декларують 30% респондентів). З огляду на те, що в дискурсі агентів політичної

соціалізації ціннісних пропозицій ліберального типу зовсім мало і вони вкрай схематизовані, можемо констатувати, що молодь у процесі дискурсивної взаємодії конструює нові ціннісні смисли, зокрема доповнюючи денотативні значення конотативними, встановлюючи нові взаємозв'язки тощо. На користь такого висновку свідчить і те, що підтип соціал-демократичного ціннісного дискурсу молоді, позначений нами як *дискурс справедливості*, також відрізняється за базовими смислами від репрезентованого в дискурсі решти суб'єктів взаємодії. У картині світу його носіїв-студентів справедливість, що інтерпретується переважно як рівність у правах і можливостях, виступає умовою законності, дотримання прав людини, стабільності, добробуту, безпеки і порядку, тоді як у соціалізувальному дискурсі справедливість пов'язують насамперед із рівністю в отриманні соціальних благ та гарантій. Водночас консервативний тип ціннісного дискурсу молоді, як і підтип соціал-демократичного типу, який ми назвали "дискурсом відповідальності", віддзеркалює смисли, властиві багатьом суб'єктам політичної соціалізації.

Аналіз базових репрезентацій *соціальної взаємодії* в політичній картині світу молоді дав змогу виявити проблемні кластери конструювання її смислів, а саме: аморфність громадянської ідентифікації, вузький радіус інституціональної та міжособової довіри і взаємності, фрагментарність репрезентацій досвіду підтримки сталих мережевих зв'язків, невизначеність уявлень про сутність громадської діяльності, суперечливість ставлень до соціальних норм і правил та їх забезпечення. За цих умов говорити про політичний дискурс молоді як символічний капітал, здатний стати ефективним інструментом реалізації інтересів, навряд чи можливо.

Репрезентації *політичних практик* у дискурсі молоді структуруються навколо таких практик: вирішення/унікання проблем, впливу/відмови від впливу на владу, вибору, екстернальності/інтернальності, контролю над владою та корупційних. Визначальним чинником структурування практик є уявлення про можливість впливати на владу (Захід найближче до позитивної відповіді, Схід – до негативної, репрезентації респондентів Центру неоднозначні).

Мотиваційна та самоідентифікаційна складові найменш артикульовані в політичній картині світу молоді, що, зокрема, зумовлює проблеми з "навігацією" в політичному дискурсі та ускладнює процеси самовизначення й становлення суб'єкта політичної взаємодії. Факторна структура мотиваційного компонента політичного дискурсу респондентів свідчить про прагнення молоді отримати задоволення від участі в суспільно-політичному житті, виконати свій

громадянський обов'язок, задовольнити афіліативні потреби, виявити свої симпатії до політичних сил та ідей, здобути особисту вигоду та безпеку. Очевидно, що в ситуації неартикульованості цілей і цінності політичної участі (як у соціалізувальному, так і в молодіжному дискурсах) відкриваються широкі можливості для маніпулювання молоддю, використання її в інтересах різних політичних сил.

Як елементи факторної структури *історичної пам'яті* студентства, яка досліджувалась у контексті інтеграції молоді в сучасний політичний простір, означились: етнічність, політичний фаталізм (як ідентифікація з майбутнім), націоналізм (як умова майбутнього), історична травмованість, правовий нігілізм (недовіра, дистанціювання від влади і законів, поділ на своїх і чужих), історичний патріотизм (настановлення щодо єдності і цілісності), соціальна відповідальність (як громадянський обов'язок). Історичний дискурс молоді наповнений як цілісними, так і фрагментованими смислами, насичений страхами й стереотипами, ірраціональними уявленнями про історичну справедливість та скривдженість. Він існує як певна мінливість, нерозгорнута потенційність. Коли йдеться про історичну пам'ять, оптимізація соціалізувального дискурсу уявляється нами як осмислення подвійної природи пам'яті та причин несформованості цілісного образу вітчизняної історії на рівні колективної пам'яті, подолання етноцетричності й етнічної ексклюзивності історії, інтегрування історичної пам'яті в загальноєвропейські та світові історичні конструкції, орієнтація більшою мірою на оновлення, аніж збереження, актуалізація дискурсивних практик подолання травматичного соціального досвіду, прийняття спільної відповідальності як за минуле, так і за майбутнє.

Аналіз результатів дослідження соціалізувального дискурсу дає підстави вважати, що в основному він забезпечує *інтерпретаційну та інформувальну функції*, хоч інтерпретаційний простір дуже звужений, а окремі значення базових понять просто не актуалізовані. Так, наприклад, *не артикульовано* значущість цінності свободи і прав інших, *бракує* раціональних репрезентацій механізмів реалізації очікувань щодо влади, надто символічні репрезентації відповідальності, а окремі з них взагалі не представлені в дискурсі (зокрема відповідальність як вірність принципам). Не артикульовані також цінності прав людини, *бракує інформації* і розгорнутих інтерпретацій окремих суспільно-політичних явищ і механізмів (наприклад, щодо сутності громадської діяльності, сутності лібералізму, який молодь асоціює з м'якою взаємодією і зовсім не пов'язує з відповідальністю особи за своє життя і добробут тощо); *не відрефлексовані*: умови існування свободи, взаємозумовленість

індивідуальної свободи і свободи вибору, зумовленість реалізації бажаного певними моделями поведінки (патерналізм з боку влади передбачає обмеження свобод, моральність влади передбачає певний рівень довіри до неї тощо), мотиваційні та самоідентифікаційні компоненти дискурсу.

Функція створення переконливої картини краічного світу (персуазивна) забезпечена дещо схематично: студентство декларує прагнення до *свободи, безпеки і розвитку* (базові смисли ціннісної складової політичного дискурсу молоді) і хоче мати іншу владу, яка б створила необхідні для цього умови. Коли ж постає питання про те, якою саме уявляється бажана влада, виникають істотні розбіжності: молодь Центру вважає, що влада повинна забезпечити свободу і безпеку, а далі просто не заважати їм розвиватись і досягати своїх цілей; на Заході студентство очікує від влади ще й певного рівня добробуту; молодь Південного регіону вважає, що влада повинна надати повну свободу, визнати пріоритетність цінностей особи і забезпечити достойний рівень життя; молоді Східного регіону цілком достатньо наявних свобод, і її очікування щодо влади – це високий рівень життя, безпека, рівність. Студенти Центру і Заходу демонструють істотно вищий рівень суб'єктності, яка виявляється насамперед у готовності вибудовувати взаємодію з владою, впливати на неї, домагатись, аби вона діяла на благо суспільства. У картині світу молоді Півдня така взаємодія є небажаною, молодь прагне уникати взаємодії з владою, а на Сході студентство взагалі вважає, що не може впливати на владу, політику тощо і єдиним варіантом поведінки вважає очікування краічних часів.

Практично незабезпеченою залишається **функція мобілізації до дії**, яку ми пов'язуємо насамперед з мотиваційною складовою політичної картини світу молоді. У факторній моделі картини світу молоді – це другий фактор із внеском у сумарну дисперсію 13,5%, однак говорити про якусь систему мотивацій не видається можливим – ідеться виключно про переживання. І хоч переважання емоційних мотивацій над раціональними загалом властиве політичному дискурсу, відсутність жодних репрезентацій раціональних мотивацій (окрім хіба що матеріальної вигоди) вказує на недостатню артикульованість і невідрефлексованість мотиваційної складової політичної картини світу молоді.

Незабезпеченість **інструментальної функції** політичного дискурсу студентства зумовлена передусім акцентованістю, увиразненням палітри протестних практик, практик відсторонення та емоційно негативно заряджених практик самоставлення. Водночас

основною перепоною для утвердження позитивних способів взаємодії з владою, а відтак – конструктивних політичних практик як усталених способів дій визнано брак репрезентацій, що свідчать про ставлення до себе як суб'єкта громадянської (політичної) взаємодії, які й визначають міру активності-пасивності політичних практик молоді.

Ціннісний дискурс студентства конструюється як ментатив (у координатах “що означає? – чому можливо? – за яких умов відбувається? – чим підтверджується?”), що, з одного боку, відповідає логіці трансформаційного періоду, а з другого – свідчить про схильність респондентів до раціонального осмислення реальності, що відкриває перспективи для освітніх впливів на процес конструювання політичного дискурсу студентством. Очевидно, що освітній дискурс не є і, із зрозумілих причин, навряд чи здатен посісти перші позиції в рейтингу впливовості агентів політичної соціалізації, однак він має чималий потенціал трансформування політичного дискурсу студентської молоді.

Висновки. На основі виявлених проблемних кластерів структурування політичної картини світу студентської молоді визначено напрями оптимізації соціалізувального дискурсу та запропоновано стратегії підвищення компетентності, удосконалення інструментальної складової дискурсивної взаємодії, зокрема аналітичних, рефлексивних, самоідентифікаційних практик, а також технологій моделювання та структурування пропозицій політичного дискурсу.

Що вже сьогодні можна зробити в рамках освітнього процесу? Видається перспективною концентрація зусиль педагогічної спільноти на вирішенні таких завдань:

- розширення діапазону ціннісних пропозицій, а також встановлення взаємозв'язків і взаємозалежностей та конструювання ймовірних моделей тих чи тих інтерпретацій цінностей і прогнозування наслідків їхньої реалізації;

- обговорення особливостей ціннісних практик з огляду на їхню регіональну та політико-ідеологічну специфіку, визначення індикаторів найбільш поширених типів/видів практик, що дасть змогу ідентифікувати пропагандистські та маніпулятивні технології впливів, співвідносити задекларовані цілі і реальні практики, а відтак розуміти реальні цінності людей (груп, партій, об'єднань тощо);

- використання наративних технік розвитку історичної компетентності молоді;

- спрямування дискурсивної взаємодії на подолання “гібридизації” традиційних ідеологій, “медіатизації” політичного простору, релевантності обставинам та потребам конкретних політичних акторів, переважання критики над легітимацією;

- наповнення соціалізувального дискурсу пропозиціями мотиваційного змісту, зокрема артикуляція механізмів досягнення успіху, теми особистісної відповідальності за вибір комунікативних практик і за трансляцію того чи іншого дискурсу; профілактика поширення дискурсу розчарування, зневіри та відчуження;

- реалізація проекту розвитку суб'єктності як інтегральної функціональної характеристики людини (у т. ч. через фасилітацію рефлексії власної мотивації політичної взаємодії та політичної самоідентифікації);

- ініціювання публічних (у т. ч. в медіа та соціальних мережах) дискусій, де молодь могла б обмінюватися досвідом конструктивного вирішення проблемних ситуацій у взаємодії з владою не тільки з ровесниками, а й з представниками експертного середовища (політологами, юристами, журналістами, соціологами, психологами) та владних інституцій (органами представницької та виконавчої влади різних рівнів, силових структур).

За результатами дослідження запропоновано прикладні методичні матеріали (перелік пропозицій окремих цінностей політичного дискурсу; цикл занять, спрямованих на розвиток історичної компетентності молоді) та технологічні розробки (тренінгова технологія активізації рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії студентської молоді; алгоритм тренінгових занять, спрямованих на розвиток і трансформування політичних практик), упровадження яких сприятиме вирішенню окремих завдань оптимізації дискурсу суб'єктів політичної соціалізації.

Література

1. Блохина Е. А. Символическая деятельность и символические практики: концептуальный аппарат изучения репрезентации власти [Электронный ресурс] / Е. А. Блохина // Современные научные исследования и инновации. – 2011. – Режим доступа : <http://web.snauka.ru/issues/2011/08/1668>.
2. Левшенко Ю. И. Политический дискурс: аналитический обзор теоретико-методологических подходов / Ю. И. Левшенко // Исторические, философские, политические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2012. – № 7 (21): в 3-х ч. Ч. II. – С. 100–108.
3. Русакова О. Ф. Политическая дискурсология: предметное поле, теоретические подходы и структурная модель политического дискурса / О. Ф. Русакова, Д. А. Максимов // Полис. – 2006. – № 4. – С. 10–28.
4. Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ. – Екатеринбург : Дискурс-Пи, 2006. – 177 с. – (Серия “Дискурсология”).

5. Фуко М. Археология знания / Мишель Фуко. – К. : Ника-Центр, 1996. – 208 с.
6. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас. – М. : Наука, 2001. – 188 с.
7. Bourdieu P. The forms of Capital // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / Pierre Bourdieu, J. G. Richardson (Ed.). – Westport, CT : Greenwood Press, 1986. – P. 241–258.
8. Dijk Teun A. van. Discours as Social Interaction / Teun A. van Dijk. – London, 1997. – 336 p.
9. Fairclough N. Language and Power / N. Fairclough. – London, 1989. – 259 p.

References

1. Blohina, E. A. (2011). Simvolicheskaya deyatelnost i simvolicheskie praktiki: kontseptualnyy apparat izucheniya reprezentatsii vlasti [Symbolical activity and symbolical practitioners: conceptual device of studying of representation of the power]. *Sovremennye nauchnye issledovaniya i innovatsii* [Modern scientific researches and innovations], <http://web.snauka.ru/issues/2011/08/1668> (rus).
2. Levshenko, Yu. I. (2012). Politicheskyy diskurs: analiticheskyy obzor teoretiko-metodologicheskikh podkhodov [Political discourse: state-of-the-art review of teoretiko-methodological approaches]. *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie nauki, kulturologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki: № 7(21) v 3 chastyakh. Chast 2* [Historical, philosophical, political sciences, cultural science and art criticism. Questions of the theory and practice: no. 7(21) in 3 parts. Part 2] (pp. 100–108). Tambov: Gramota (rus).
3. Rusakova, O. V., Maksimov D. A. (2006). Politicheskaya diskursologiya: predmetnoe pole i strukturnaya model politicheskogo diskursa [Political diskursology: subject field, theoretical approaches and structural model of a political discourse]. *Polis* [Polis], 4, 10–28 (rus).
4. *Sovremennye teorii diskursa: multidistsiplinarnyy analiz. Seriya "Diskursologiya"* (2006). [Modern theories of a discourse: multidisciplinary analysis. Series "Diskursology"]. Ekaterinburg: Diskurs-Pi (rus).
5. Фуко, М. (1996). Археология знания [Knowledge archeology]. Kyiv: Ника-Центр (rus).
6. Хабермас, Ю. (2001). Вовлечение другого. Очерки политической теории [Involvement of another. Sketches of the political theory]. Moscow: Nauka (rus).
7. Bourdieu, P. and Richardson, J. G. (Ed.). (1986). The forms of Capital. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241–258). Westport, CT: Greenwood Press.
8. Dijk, Teun A. van. (1997). *Discours as Social Interaction*. London.
9. Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. London.

Zhadan I. V. Political discourse of students: features and resources of transformation

The article sums up the results of the research in the framework of the discourse paradigm focused on the interaction between subjects of political socialization as a factor of structuring students' political world view. It contains the

description of regional differences in structuring youth political discourse, specific features of its value and motivation components, representations of dominant-subordinate and social interaction, historical memory and representations of political practices. The author analyzes the degree to which socializing discourse functions (interpretative, informing, persuasive, mobilizing, instrumentative) are realized, and provides evidence for the conclusion about low effectiveness of the educational discourse. In view of the identified problem clusters in structuring political world outlook of student youth, strategies of enhancing competency of discourse interaction and technologies of improving its instrumental component have been developed.

Key words: discursive communication, political discourse, socializing discourse.

© Жадан І. В.

В. Д. Гриджук

ПСИХОГЕНЕЗА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Висвітлено результати дослідження психогенези громадянської позиції учнівської молоді в контексті суб'єктно-вчинкового підходу. Визначено інваріанти потенційної ресурсності громадянської позиції учнівської молоді та обґрунтовано процесуальні властивості і соціально-психологічні характеристики формування останньої, виходячи з особистісної природи психіки людини та вікових особливостей громадянського розвитку. Запропоновано застосовувати щодо процесуальних властивостей громадянської позиції особистості в ранньому юнацькому віці категорію “розвиток” як таку, що утримує й водночас органічно поєднує в собі три самостійні процеси – становлення, формування, перетворення. Завдяки психологічній концептуалізації структурних зв'язків між окремими інваріантами виділено складові досліджуваного явища на рівні внутрішньоособистісного розвитку, а саме: соціокультурну, ідейно-політичну та етико-правову. У цілому психогенезу громадянської позиції учнівської молоді представлено як цілісний процес, що поєднує в собі внутрішньоособистісний та зовнішньоособистісний плани актуалізації та репрезентації громадянських спроможностей зростаючої особистості, де інтенційовані громадянські цінності, почуття, уявлення та внутрішні регулятори громадянської активності унаслідок у відповідній діяльній-перетворювальній системі особистісних ставлень до громади у вигляді участі та співучасті в її повсякденні.

Ключові слова: особистість, розвиток, інваріант, громадянська позиція учнівської молоді, суб'єктно-вчинковий підхід.

Проблема. Громадянська позиція особистості є досить складним соціально-психологічним феноменом, а її генеза – складним соціально-психологічним процесом, що потребує ґрунтовного вивчення. Означене явище поєднує в собі ознаки життєвої, соціальної та політичної позицій особистості. Будучи індикатором громадянської самосвідомості та відповідальності, громадянська позиція формовтілюється в різновидах соціально-комунікативної, громадсько корисної, суспільно-політичної активності (О. В. Киричук), тим самим засвідчуючи суб'єкту готовність носія певних громадянських якостей бути співучасником життя громади та керуватися у своїй поведінці вищими почуттями, громадянськими ідеалами, принципами та цінностями.

Формування громадянської позиції особистості відбувається вже у шкільному та юнацькому віці в результаті “когнітивно-практичної роботи особи в певному доккіллі” (О. Є. Фурман). Сучасна молодь стає активною силою у вирішенні завдань демократизації соціуму, побудови громадянського суспільства, тож питання громадянської позиції учнівської молоді, що лише готується стати політичним актором та суб'єктом соціальної новатики, набуває особливої актуальності.

Протягом останніх двох десятиліть увага вітчизняних науковців була зосереджена на складових та механізмах процесу політичної соціалізації молоді (І. В. Жадан), громадянській активності особистості в процесі її формування як суб'єкта політичного життя (Л. О. Кияшко, І. В. Голіна), що знайшло відображення в Концепції політичної освіти учнівської молоді (І. В. Жадан та ін.) та Концепції громадянської освіти в Україні (І. В. Жадан, Л. В. Мисик та ін.). Разом з тим активно вивчалися питання розвитку саморегуляції, громадянської самосвідомості зростаючої особистості, її громадянських цінностей та якостей (М. Й. Боришевський) – у напрацюваннях, покладених в основу концептуальних засад громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (М. Й. Боришевський, О. В. Сухомлинська та ін.).

Останнім часом у полі зору науковців перебувають психологія відповідальності зростаючої особистості (І. Д. Бех, С. В. Баранова, М. В. Савчин, І. О. Кочарян та ін.) і громадянської відповідальності (О. Є. Фурман), психологія становлення громадянськості у підростаючого покоління (Л. А. Снігур, А. М. Князев), соціально-психологічні ресурси громадянськості (С. І. Позняк), особливості формування громадянської спрямованості молоді (М. Й. Боришевський, Л. А. Снігур, Л. І. Пилипенко), перспективи

розвитку громадянських ставлень та громадянської культури молоді в умовах модернізації освіти (С. І. Позняк). Зрозуміло, що цікавими і корисними наразі стають і праці сучасних західних політичних психологів – авторів своєрідних концепцій громадянства та громадянськості, зокрема П. Коновера та Д. Сьорінга, Д. Хітера, Т. МакЛокліна, Н. Х. Наема.

Проблематика громадянської позиції є предметом вивчення українських науковців, що працюють безпосередньо у сфері педагогіки. Так, дослідженню цього феномена присвячено праці Н. П. Нікітіної, А. Г. Сіфгової, О. Б. Кафарської (формування громадянської позиції в навчально-виховному процесі), М. М. Шимановського (вплив суспільних дисциплін на формування громадянської позиції), Н. І. Корпач (формування громадянської позиції в молодіжних організаціях), М. І. Бабкіної (формування громадянської позиції в процесі позакласної роботи). Досить цікавими видаються роботи російського психолога І. Л. Гуляєвої, де висвітлюються особливості формування громадянської позиції підростаючого покоління та її формовияви. Утім, помітно бракує психологічних досліджень змістових та процесуальних характеристик, психогенези громадянської позиції особистості в ранньому юнацькому віці як важливого вікового соціально-психологічного новоутворення, що впливає на формування стилю життя, життєвої стратегії, життєвих домагань та завдань майбутніх громадян країни.

Тож *метою цієї наукової розвідки* стало дослідження психогенези громадянської позиції учнівської молоді.

Громадянська позиція довершує, чи то довизначає, громадянську суб'єктність особистості, розкриваючи й унаслідуючи в реальній, діяльній формі її (особистості) громадянську ресурсність. Власне, вона є відповідальним вибором особистості, внутрішньо вмотивованої і готової поєднати власні інтереси й потреби з інтересами й потребами громади та жити і діяти у відповідний спосіб. У підростаючій особистості такий вибір асоціюється з повноцінним життям дорослої людини (свідомого громадянина) та рівнем активного відтворення і продукування нею інтеріоризованих та особисто вироблених громадянських цінностей у власних діях.

Нагадаємо, що загалом позиція в психології визначається як вибір певного способу мислення і відповідного ставлення до зовнішнього світу. Таким чином акцентується увага на мисленнєвому, інтелектуальному плані цього явища, але підкреслюється, що позиція – це не лише думки, а вияв волі людини, її погляди на світ, її

світобачення. Тому цим поняттям позначають “систему вибіркового ставлення людини до оточення, яка пов’язана з оцінкою навколишньої дійсності, що визначає індивідуальний характер її діяльності та вчинків” [3].

З вищезазначеного можна зробити два висновки. По-перше, цей вибір формується в глибинах людської свідомості, є віддзеркаленням усіх процесів і новотворів, пов’язаних з розвитком самосвідомості, – зрештою, у зайнятій та унааявленій позиції виразно проглядається особистісна відповідальність, а точніше – готовність брати на себе відповідальність за власні дії і події, що відбуваються і будуть відбуватися довкола. Отож громадянська позиція, її змістові властивості безпосередньо пов’язані і детерміновані такими соціально-психологічними новоутвореннями, як громадянська свідомість, громадянська самосвідомість та громадянська відповідальність; вона – їхнє вираження і “опредмечення” в дискурсі стосунків “я і інші”, що розглядаються в системі координат вищої форми людської єдності, а саме “одності” (Ю. Липа), спілковості, громади. По-друге, можна стверджувати, що формується громадянська позиція, як і будь-яка інша (внутрішня, моральна, життєва і т. ін.), на рівні мисленнєвих процесів і виявляє себе в діях певного гатунку. Тому варто говорити про внутрішньоособистісний та відповідно зовнішньоособистісний плани її розвитку та унааявлення. Подібну логіку теоретизування зауважуємо в напрацюваннях І. Л. Гуляєвої. Зокрема, вона виділяє в структурі громадянської позиції три компоненти – пізнавальний, мотиваційно-орієнтаційний і поведінковий [1]. Утім, наразі не знаходимо глибокого аналізу вищезазначеного соціально-психологічного феномена – аналізу, який би передбачав з’ясування процесуальних властивостей досліджуваного явища, а також його змістових, структурно-функціональних характеристик, параметрів формовияву.

На наш погляд, дослідження психогенези громадянської позиції особистості і учнівської молоді зокрема стає можливим, з одного боку, завдяки системному методологічному розумінню особистості, послідовній реалізації системного підходу до вивчення людини та її психіки, сучасним поглядам вітчизняних науковців на особистісну природу психіки особистості (С. Д. Максименко) та її багатовимірність (В. Ф. Моргун), з другого – завдяки науковим уявленням про громадянське суспільство як таке.

Дискусійними видаються процесуальні характеристики громадянської позиції учнівської молоді, для якої цей феномен є важливим віковим соціально-психологічним новоутворенням. Вважаємо, що доцільно щодо процесуальних властивостей

громадянської позиції учнівської молоді застосовувати категорію “розвиток”. Виходимо з уявлень В. І. Слободчикова про розвиток як про “кардинальне структурне перетворення того, що розвивається, як про зсув, “метаморфозу”, стрибок, які не зводяться ні до процесуальних, ні до діяльнісних характеристик, адже позначають собою вихід в особливу реальність буття людської суб’єктності, пошук особливих детермінант її становлення, що передбачає розвиток “третього роду”, а саме саморозвиток, тобто розвиток людиною своєї власної самості в координатах термінальних цінностей та граничних смислів” [4, с. 14–15].

Як зауважує В. І. Слободчиков, процес розвитку являє собою конкретно-історичний шлях перетворення вихідних передумов у деяку сукупність справжніх здібностей, що забезпечують власне людське рефлексивно-практичне ставлення до своєї життєдіяльності і є шляхом становлення внутрішнього світу людини, її самості, суб’єктності з її іманентною здатністю бути “для себе” [там само]. У контексті розвитку громадянськості учнівської молоді йдеться про появу і розвиток громадянської самосвідомості, відповідних почуттів, громадянської спрямованості та відповідальності, а також соціальної активності, що в сукупності своїй на певному етапі перетворюються на діяльну систему ставлень особистості до громадянських інтересів і потреб, загалом до громади та окремих її представників, репрезентовану в громадянській позиції.

Категорія “розвиток” цілком і повністю відповідає процесуальним характеристикам громадянської позиції учнівської молоді, оскільки утримує і водночас поєднує в собі три досить самостійних процеси: *становлення* як дозрівання і зростання, як єдність уже здійсненого і потенційно можливого; *формування* як двоєдиний процес формотворення суб’єктності та морфогенезу в культурі, як єдність соціокультурної мети і суспільно значущого результату розвитку; *перетворення* як саморозвиток і зміну основного життєвого вектора, як подолання сформованого режиму життєдіяльності відповідно до деякої ієрархії цінностей і сенсів життя людини [там само, с. 15–16].

Коли йдеться про свідомий, соціально спрямований, вільний і відповідальний вибір особистості, природно його формовияви пов’язати з учинком як морально творчою дією, в якій людина перевершує себе і долучається до життя спільноти на рівні духовно запотенційованих діяльносно перетворювальних потреб. Отже, видається цілком доцільним тлумачити розвиток громадянської позиції за вчинковим принципом, а структурування останньої – за вчинковою архітектонікою. Але разом з тим потрібно з’ясувати, якими

є змістові, структурно-функціональні характеристики громадянської позиції учнівської молоді і як вони можуть бути змодельовані в дискурсі вчинкового довизначення громадянської суб'єктності особистості в ранньому юнацькому віці.

Відтак хотіли б навести міркування С. Д. Максименка: особистісність природи психіки людини означає, що будь-який окремий психічний процес набуває дуже складного устрою, у ньому відображається вся цілісність особистості, проте дослідити його закономірності і якості дозволяє лише вивчення окремих психічних явищ як його складових завдяки спеціальному й штучному абстрагуванню, від якого починається поступ до осягнення цілого [3, с. 10]. Системне методологічне розуміння особистості, сучасна багатовимірна концепція особистості (В. Ф. Моргун) якраз і передбачає застосування до психічних явищ діалектичного методу сходження від абстрактного до конкретного (Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв, Б. Г. Ананьєв, Г. С. Костюк, В. А. Роменець та ін.). Шлях сходження від абстрактної одиниці аналізу до більш конкретної її характеристики стає можливим завдяки врахуванню трьох принципів: а) онтологізації структури явища; б) встановлення зв'язків (внутрішніх і зовнішніх) у цій структурі; в) детермінації розвитку явища [там само, с. 145].

Звернення до згаданого методу дало нам змогу виділити абстрактні одиниці аналізу психогенези громадянської позиції учнівської молоді. Вихідною з-поміж них стала “особистість, яка щось учиняє”; відповідно до вчинкової архітектоники – “особистість, що пізнає власні сутнісні сили” (вчинкова ситуація: що я можу?), “особистість, що самовизначається у світі” (вчинкова мотивація: яким бачу своє місце у світі, безпосередньо в громаді, чим буду керуватись?), “особистість, що створює внутрішній і зовнішній світи” (вчинкова дія та післядія: чи досягла моя дія задуманого?).

Наступним етапом у визначенні структури громадянської позиції учнівської молоді було виділення певних інваріантів потенційної ресурсності досліджуваного явища, психологічна концептуалізація зв'язків між ними та з'ясування складових внутрішньоособистісного плану психогенези громадянської позиції.

Результатом проведеної роботи стали такі результати:

1. *На рівні процесу становлення* громадянської позиції, що асоціюється з розвитком в учнівської молоді громадянської свідомості, виділено певні інваріанти: сутнісні сили зростаючої особистості, соціальність, вищі почуття. Зауважимо, що під сутнісними силами (ідеться про віковий період до 17-18 років) ми розуміємо закладені на генетичному рівні духовні праструктурні властивості психіки, чи то

кванти психічного, що, утворюючи в процесі взаємодії особистості зі світом її потенції та інтенції, акумулюються у вищих психічних функціях, визначають спроможність, здатність і готовність зростаючої особистості до перетворювальної активності [5, с. 100]. На сучасному етапі розвитку науки маємо виходити з того, що сутнісні сили людини формують “родові здібності” (Л. Фейєрбах) і “здатності людини, що забезпечують суто людський спосіб її життєдіяльності” (Г. О. Нестеренко). Особливе місце серед них належить “універсальній обдарованості” як особливій психічній властивості, здатності індивіда опановувати буття у власне людський спосіб – “переживати” його, “страждати болями всього людства” і тим самим визначати своє місце у світі, ставити перед собою певні завдання (В. А. Роменець). Сутнісні сили утворюють індивідуальний та соціетальний психофрактали особистості, породжують інформаційно-енергетичне поле її смислів і зумовлюють появу вікових психічних новоутворень. Їхня актуалізація стає психологічною основою для розвитку соціальності та вищих почуттів людини в ранньому юнацькому віці на кшталт почуття родинності та обов’язку перед близькими, гідності, поцінування краси людських стосунків і проявів величі людського духу. У поєднанні своєму вони репрезентуються у вигляді громадянських цінностей, громадянських почуттів та громадянської ідентичності і позначають собою *соціокультурну складову психогенезу громадянської позиції учнівської молоді*. Особистість ніби “вростає” в загальнолюдську та національну культуру, інтеріоризує її надбання, суспільні цінності, перетворюючи їх у свідомості на власні. Це стає спонукою до подальшої складної психічної роботи – відбору/вибору і генерування власних смислів, частину з яких будуть становити суспільно-політичні ідеї. Тож на цьому етапі особистість пізнає, приймає, привласнює та акумулює в собі суспільне, доводячи його до рівня особистісного, тим самим на глибинному рівні вирішуючи для себе проблему “я і суспільство”.

2. *На рівні процесу формування*, що асоціюється з розвитком громадянської самосвідомості та громадянської спрямованості, нами виділено такі інваріанти, як ідейно-політичні смисли та настановлення. Їх репрезентують громадянські уявлення та громадянські переконання. На цьому етапі особистість докладає значних моральних зусиль для осягнення розумом і серцем форм духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв’язків та відношень зовнішнього світу, спрямованих на його перетворення, тобто політичних та моральних ідей, поглядів, переконань, ідеалів. Останні врешті-решт трансформуються у внутрішні цінності особистості і постають у

вигляді властивих лише їй образів, смислів, що так само перетворюються в ідейно-політичні настановлення, у яких згенеровані і репрезентовані власні вироблені ідеї. Цю *складову психогенези громадянської позиції учнівської молоді* ми визначаємо як *ідейно-політичну* і пов'язуємо з вирішенням особистістю для себе важливих суспільних питань у форматі “я і держава”.

3. *На рівні перетворення*, де соціально-психологічні новоутворення особистості підіймаються до щабля громадянської відповідальності, за інваріанти потенційної ресурсності громадянської позиції учнівської молоді визначено внутрішні регулятори її громадянської активності, або морально-правові регулятори поведінки. Вони утворюють основу *етико-правової* складової психогенези громадянської позиції учнівської молоді. До них відносимо вибудовані особистістю власні моральні принципи, прийняті й інтеріоризовані правові норми суспільного співжиття, совість, “культуру провини” (В. І. Вернадський). Репрезентують їх у системокомплексі структурних елементів громадянської позиції громадянське волевиявлення і суб'єктна готовність зростаючої особистості до спільного вчинку служіння людям. Завдяки їм учнівська молодь у внутрішньо-особистісному форматі приступає до вирішення для себе проблеми власного громадянського самоутвердження – проблеми “я в громаді”. Його (громадянського самоутвердження) прояви стають увиразненими і помітними для оточення в системі ставлень юнака чи юнки до громади, що постають у вигляді участі та співучасті в громадському житті і позначають собою зовнішньоособистісний план психогенези громадянської позиції.

Отож *громадянську позицію учнівської молоді* можна визначити, на наш погляд, як системокомплекс соціальних очікувань, особистісних смислів, настановлень, вищих почуттів та внутрішніх регуляторів поведінки, представлених у громадянських цінностях, уявленнях і якостях особистості в ранньому юнацькому віці, відображених у її суб'єктивованих ставленнях до повсякдення громади і принагідно уявлених в особистій соціальній активності такого ґатунку, що дає можливість молодій людині бути співпричетною до життя громади та вирішення болючих й актуальних для останньої соціальних, політичних, культурних, економічних та інших питань.

Детермінація розвитку громадянської суб'єктності, вершинний рівень якого представлений громадянською позицією, здійснюється на основі подолання головної, рушійної суперечності між сформованим ідеальним образом громадянського суспільства, представленим у громадянській свідомості індивіда, і реальною соціально-політичною дійсністю.

Висновки. Дослідження психогенези громадянської позиції учнівської молоді стало можливим завдяки послідовній реалізації системного підходу до вивчення людини та її психіки, застосуванню до психічних явищ діалектичного методу сходження від абстрактного до конкретного, а також науковим уявленням про громадянське суспільство як таке. У цілому психогенезу громадянської позиції учнівської молоді розглянуто як цілісний процес розвитку та репрезентування громадянських спроможностей зростаючої особистості, що поєднує в собі внутрішньоособистісний та зовнішньоособистісний плани їхньої актуалізації. Онтологізація структури громадянської позиції учнівської молоді завдяки психологічній концептуалізації структурних зв'язків між окремими інваріантами дала змогу виділити на рівні внутрішньоособистісного розвитку такі складові досліджуваного явища: соціокультурну, ідейно-політичну та етико-правову.

Отже, психогенезі громадянської позиції учнівської молоді властивий системокомплекс внутрішніх когнітивних, емоційно-афективних, мотиваційно-ціннісних та інших структурних компонентів, представлених у її соціокультурній, ідейно-політичній та етико-правовій складових, що мають свої інваріанти. Останні, розвиваючись за принципом взаємозбагачувального доповнення, утворюють її стрижневу будову і забезпечують динаміку перебігу процесів становлення, формування і перетворення громадянської позиції, унаявлені і репрезентовані відтак громаді у вигляді ставлень зростаючої особистості до її повсякдення.

Перспективи подальших наукових розвідок ми вбачаємо у вивченні формовиявів громадянської позиції особистості в ранньому юнацькому віці та дослідженні проблеми формування активної громадянської позиції учнівської молоді в контексті сучасних українських реалій.

Література

1. Гуляева И. Л. “Гражданином быть обязан...”: формирование гражданской позиции личности // Русская культура нового столетия: Проблемы изучения, сохранения и использования историко-культурного наследия / гл. ред. Г. В. Судаков ; сост. С. А. Тихомиров. – Вологда : Книжное наследие, 2007. – С. 683–686.
2. Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика : монографія / за ред. С. Д. Максименка, В. Л. Зливкова, С. Б. Кузікової. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. – Кн. 1. – 430 с.
3. Позиція особистості як психологічний об'єкт виховання / [Електронний ресурс] // Педагогічна психологія : навч.-метод. посіб. –

Режим доступу : http://subject.com.ua/psychology/pedagog_psychology/39.html.

4. Слободчиков В. І. Теорія і діагностика розвитку в контексті психологічної антропології / В. І. Слободчиков // Психологія і особистість. – 2014. – № 2(6). – С. 5–45.
5. Шульга В. Д. Суб'єктно-вчинковий підхід до розвитку сутнісних сил дитини: методологія педагогіки і психології XXI століття / В. Д. Шульга // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. – 2014. – Vol. 2. – Is. 27. – S. 99–102.

References

1. Gulyaeva, I. L. (2007). "Grazhdaninom by obyazan...": formirovanie grazhdanskoj pozitsii lichnosti [A citizen be under an obligation to be: forming of civil position of personality]. In G. V. Sudakov (Eds.), *Russkaya kultura novogo stoletiya: Problemy izucheniya, sokhraneniya i ispolzovaniya istoriko-kulturnogo naslediya* [Russian culture of new century: problems of study, maintenance and use of historical and cultural heritage] (pp. 683–686). – Vologda: Knizhnoe nasledie (rus).
2. Maksymenko, S. D. Zlyvkov, V. L., Kuzikova, S. B. (2015). *Osobystist u rozvytku: psykholohichna teoriia i praktyka. Knyha 1* [Personality in development: psychological theory and practice. Book 1]. – Sumy: Publishing House of the Sumy State Pedagogical University of the name A. S. Makarenko (ukr).
3. Pozyttsiia osobystosti yak psykholohichnyi ob'iekt vykhovannia [Position of Personality as psychological object of education]. *Pedahohichna psykholohiia* [Pedagogical Psychology], http://subject.com.ua/psychology/pedagog_psychology/39.html (ukr).
4. Slobodchikov, V. I. (2014). Teoriia i diahnostyka rozvytku v konteksti psykholohichnoi antropolohii [A theory and diagnostics of development in the context of psychological anthropology]. *Psykholohiia i osobystist* [Psychology and Personality], 2 (6), 5–45 (ukr).
5. Shulha, V. D. (2014). Subiektno-vchynkovyi pidkhid do rozvytku sutnisnykh syl dytyny: metodolohiia pedahohiky i psykholohii XXI stolittia [Subject and act going near development of natural forces of child: methodology of pedagogics and psychology of XXI century]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, 2(14), Is. 27, 99–102 (ukr).

Gridzhuck V. D. Psychogenesis of the civil position of the school youth

The results of the investigation of psychogenesis of the civil position of the school youth in the context of subjective-actional approach are shown in the article. The invariants of the potential resources of the civil position have been determined, the process abilities and social-psychological characteristics of the formation of the civil position have been substantiated taking into consideration the personal nature of the human psychics and age peculiarities of the civil development. It is proposed to use the category "development" that holds and unites three independent processes: stating, forming, converting. Due to psychological conceptualization of structural links between some invariants we have distinguished components of the phenomenon investigated on the level of intrapersonal development, such as social-

cultural, idea-political and ethical-legal. In the whole the psychogenesis of the civil position of the school youth is considered as a whole process, that unites intrapersonal and interpersonal plans of actualization and representation of the civil possibilities of the growing personality, where intentional civil values, feelings, ideas and inner regulators of the active-transforming system of personal relations to the society in the form of participation and complicity in everyday life.

Key words: personality, development, invariant, civil position of the school youth, subjective-actional approach.

© Гридчук В. Д.

І. В. Остапенко

ВЗАЄМОДІЯ З ВЛАДОЮ В ПОЛІТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Аналізуються результати емпіричного дослідження уявлень про владно-підвладну взаємодію в політичній картині світу студентської молоді, що здійснювалося за допомогою психосемантичних методів та методики колажів, а також особливості розвитку рефлексивних механізмів структурування дискурсу взаємодії з владою в умовах тренінгу. Запропоновано технологічну схему розвитку в молоді рефлексії способів взаємодії з владою з використанням групової дискусії та інших методів активного навчання. Розглянуто основні етапи проведення тренінгу: 1) діагностика уявлень про владу та самодіагностика в ситуаціях взаємодії з владою; 2) рефлексія ситуацій взаємодії з владою; 3) інтеграція набутого досвіду та розвиток готовності до конструктивної взаємодії з владою. Визначено специфіку використання методів активного навчання для розвитку рефлексивних механізмів структурування дискурсу взаємодії з владою на кожному з етапів тренінгу.

Ключові слова: владно-підвладна взаємодія, політичний дискурс, рефлексивні механізми, групова дискусія, методи активного навчання, тренінг.

Проблема. В умовах радикалізації українського суспільства особливого значення набуває здійснення ефективної взаємодії з владними органами в правовій площині, що висуває низку вимог до молоді як творця європейської демократичної держави. У зв'язку з цим постає нагальна потреба в детальному вивченні політичного дискурсу, визначенні ролі та місця взаємодії з владою в уявленнях молоді.

Мета статті: визначення особливостей дискурсу взаємодії молоді з владою і можливостей актуалізації та розвитку рефлексивних механізмів, що будуть сприяти його структуруванню.

Дослідження владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу слід почати з аналізу та уточнення ключових понять, таких як “політична картина світу”, “дискурс”, “владно-підвладна взаємодія”. У рамках нашого дослідження політична картина світу розглядалася як одна із частин загальної картини світу, що формується в процесі політичної соціалізації і є динамічною системою уявлень про політичну систему, владу, функціонування органів влади, моделі політичної поведінки. Структурування ж політичної картини світу відбувається в процесі дискурсивної взаємодії [1; 5; 9]. Дискурс,

слідом за В. О. Васютинським та І. В. Жадан, можна розглядати як принциповий спосіб інтерпретації суб'єктом свого перебування, існування у світі; як потенційну суб'єктну передумову здатності інтерпретувати [2; 5].

Аналіз сучасних психологічних досліджень [2] засвідчує, що уявлення про владно-підвладну взаємодію охоплюють не тільки політичну сферу, тобто взаємодію із суто владними органами та інститутами, а й сферу суспільного життя, тобто участь у громадських об'єднаннях, етнічних та інших спільнотах, місцевому самоврядуванні, освітньому процесі. За результатами емпіричних досліджень встановлено, що уявленням студентської молоді про владно-підвладну взаємодію властива певна суперечливість та недостатня структурованість [7]. Зазначені тенденції свідчать про перебування молоді в стані невизначеності щодо взаємодії з владою. І це дуже важливий момент, бо саме в умовах невизначеності відбувається актуалізація суб'єктивної потреби в нових знаннях, в емоційному відреагуванні на ситуацію, у структуруванні образу світу.

Владно-підвладна взаємодія в політичній картині світу – це загалом уявлення про державний устрій, функціонування владних та політичних інститутів, ставлення до політики й суспільно-політичних інститутів та уявлення про себе як більшою чи меншою мірою активного учасника всіх суспільно-політичних процесів. Способи взаємодії з владою відрізняються за такими *параметрами*: 1) орієнтація на взаємодію з органами влади або взаємодію з неофіційними структурами; 2) орієнтація в ситуаціях взаємодії на правове або, навпаки, неправове рішення. Зазначені параметри було покладено в основу розробленої нами моделі взаємодії з владою (рис. 1).

Виходячи із запропонованої моделі, можемо окреслити *типологію* способів взаємодії молоді з владою: 1) конструктивна взаємодія, коли вирішення питання відбувається за участі суб'єкта, владних органів, коли кожен виконує свої функції, встановлені законом; 2) корупційна взаємодія, коли питання вирішується за участі обох сторін, але незаконними способами (наприклад, за допомогою хабарів), що шкодить державі в цілому; 3) компромісна взаємодія з невладними структурами – взаємодія із суб'єктами, що виконують функції владних органів, але при цьому відмова від співпраці з владними органами, які мають виконувати ці функції (наприклад, ремонт будинку власними силами без залучення ЖЕКу), але в правовий спосіб. При цьому владні органи не виконують належні їм функції, а суб'єкти (в даному випадку – мешканці будинку) – свої

функції контролю, тобто не змушують органи місцевої влади виконувати покладені на них функції; 4) злочинна взаємодія із суб'єктами неофіційної влади без співпраці з владними органами, що відбувається в неправовий спосіб (наприклад, залучення колекторів для стягнення боргу з фізичної особи замість звернення до суду) (див. рис. 1).

Рис. 1. Модель взаємодії з владою

Наведена типологія використовувалася при добиранні кейсів для проведення дискусій у групах респондентів, аби активізувати рефлексивні механізми структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії. Індикаторами способів взаємодії з владою були конкретні дії суб'єктів у різних ситуаціях. На наш погляд, ці дії визначаються специфікою прояву базових конструктів, що лежать в основі уявлень про владно-підвладну взаємодію.

За результатами теоретичного аналізу [2] та попереднього емпіричного дослідження [6] ми визначили базові конструкти, що описують владно-підвладну взаємодію в уявленнях студентської молоді: 1) домінування-підпорядкування; 2) любов-ненависть; 3) близькість-віддаленість; 4) примус-вплив; 5) захищеність-незахищеність; 6) активність-пасивність; 7) незалежність-залежність; 8) організованість-хаос (безлад); 9) довіра-недовіра. На нашу думку, ці конструкти виступають ядреними особистісними утвореннями, що визначають специфіку уявлень студентської молоді про сутність

владно-підвладної взаємодії. При цьому ми вважаємо, що виокремлені конструкти є водночас *параметрами*, за якими визначаються можливі способи взаємодії молоді з владою.

Основним завданням емпіричного дослідження було виявлення типових моделей владно-підвладної взаємодії в уявленнях студентської молоді та визначення засобів активізації рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії.

Дослідження проводилось у чотири етапи.

На *першому* етапі дослідження вивчалася структура уявлень студентської молоді про владно-підвладну взаємодію. Визначення структурних компонентів та моделі уявлень про владно-підвладну взаємодію здійснювалося в межах психосемантичного дослідження, яке проводилося лабораторією психології політичної соціалізації молоді в різних регіонах України протягом 2013–2014 років (загальна кількість респондентів – 760).

На цьому етапі встановлено, що уявлення молоді про владно-підвладну взаємодію є диференційованими і структурованими. Структура уявлень складається із семи факторів: 1) “прагматичні очікування від влади”; 2) “межі втручання держави”; 3) “довіра до влади”; 4) “пріоритет політичних свобод”; 5) “орієнтація на створення умов для самореалізації”; 6) “пріоритет закону”; 7) “самопокладання (індивідуалізм)”. Зазначені фактори відображають характеристики влади, сфери її впливу, функції влади, критерії оцінювання її ефективності. Також виявлено тенденції, що свідчать про суперечливість уявлень студентської молоді про владно-підвладну взаємодію: брак готовності до конструктивної взаємодії і низький рівень готовності виконувати рішення влади та патерналізм на рівні очікувань; тотальна недовіра, низький авторитет чинної влади та високий рівень вимогливості щодо її моральності; очікування гарантій забезпечення політичних прав і свобод з боку влади та готовність до можливого втручання держави в суспільне й особисте життя громадян [7].

На *другому* етапі дослідження вивчались уявлення студентства про моделі взаємодії з владою в авторитарному, ліберальному та демократичному суспільствах за описаними вище критеріями. Для цього було розроблено методичку семантичного диференціала. Дослідження проводилося протягом 2014 р. серед студентів вищих навчальних закладів м. Києва (вибірка становила 273 особи). При розробленні методички семантичного диференціала ми використовували базові конструкти (параметри), що описують владно-підвладну взаємодію в уявленнях студентської молоді.

За результатами дослідження встановлено, що найбільш близькою до ідеальної моделі взаємодії з владою в уявленнях студентської молоді є демократична, а найбільш віддаленою – авторитарна (профілі таких моделей взаємодії з владою, як демократична та ліберальна, в цілому схожі, однак демократична найбільш близька до профілю ідеальної моделі взаємодії з владою; у профілі авторитарної моделі взаємодії з владою визначено такі особливості: наближеність оцінок до полюсів “ненависть”, “віддаленість”, “незахищеність”, “пасивність”, “залежність”, “організованість”, “недовіра” та “примус”) [там само].

На *третьому* етапі дослідження вивчались особливості візуалізації уявлень студентської молоді про владно-підвладну взаємодію. Здійснювалося також уточнення та доповнення даних, отриманих за допомогою методу семантичного диференціала. У межах нашого дослідження ми вважали доцільним застосувати проєктивну методику “Географія візуальних образів”, що пройшла апробацію в прикладних психологічних дослідженнях [11; 12].

В основу даної методики покладено техніку створення колажу, що дало змогу здійснити візуалізацію уявлень студентської молоді про різні моделі взаємодії з владою: демократичну, авторитарну та ліберальну.

Дослідження проводилося протягом 2014 р. серед студентів вищих навчальних закладів м. Києва, які навчаються за спеціальностями технічного, природничого та гуманітарного профілів. Загальний обсяг вибірки становив 220 осіб (123 – жіночої, 97 – чоловічої статі).

На підставі аналізу результатів визначено специфіку прояву базових конструктів, що описують уявлення про владно-підвладну взаємодію, в образних репрезентаціях молоді: 1) символи, що використовуються для візуалізації авторитарного способу взаємодії з владою, пов’язані з примусом, пасивністю, незахищеністю, недовірою; 2) символи, що використовуються для візуалізації ліберального способу взаємодії з владою, пов’язані з впливом, близькістю, любов’ю, незалежністю; 3) символи, що використовуються для візуалізації демократичного способу взаємодії з владою, пов’язані з активністю, організованістю, довірою, впливом, захищеністю.

За результатами проведеного емпіричного дослідження було встановлено, що уявленням студентської молоді про владно-підвладну взаємодію властиві певна суперечливість та недостатня структурованість, які виявляються у браку готовності до конструктивної взаємодії й низькому рівні готовності виконувати рішення влади та патерналізмі на рівні очікувань; тотальній недовірі,

низькому авторитеті чинної влади та високому рівні вимогливості щодо її моральності; очікуванні гарантій забезпечення політичних прав та свобод з боку влади та готовності до можливого втручання держави в суспільне та особисте життя громадян [7].

На *четвертому* етапі дослідження для активізації рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії було вирішено використовувати технологію проведення тренінгу із застосуванням методів групової дискусії та активного навчання.

Основними *цілями та завданнями тренінгових груп* є створення соціально-психологічних умов для:

- 1) активізації рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії;
- 2) трансформації та оновлення уявлень про владу;
- 3) розвитку рефлексії ситуацій взаємодії з владою;
- 4) якісного перетворення системи взаємовідносин з владними інституціями в різних ситуаціях взаємодії;
- 5) інтеграції набутого досвіду та формування готовності застосовувати набуті знання, вміння та навички в різних ситуаціях взаємодії з владою.

Технологія активізації рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії розроблялася на основі принципів суб'єктної парадигми, у межах якої основним завданням є розвиток суб'єктності учасників групової роботи, запуск основних механізмів та посилення динаміки цього процесу [3; 4; 8; 10]. Було визначено змістові і структурні елементи технологічної схеми тренінгу (рис.2).

На *четвертому* етапі дослідження для активізації рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії було вирішено використовувати технологію проведення тренінгу із застосуванням методів групової дискусії та активного навчання.

Основними *цілями та завданнями тренінгових груп* є створення соціально-психологічних умов для:

- 6) активізації рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії;
- 7) трансформації та оновлення уявлень про владу;
- 8) розвитку рефлексії ситуацій взаємодії з владою;
- 9) якісного перетворення системи взаємовідносин з владними інституціями в різних ситуаціях взаємодії;
- 10) інтеграції набутого досвіду та формування готовності застосовувати набуті знання, вміння та навички в різних ситуаціях взаємодії з владою.

Технологія активізації рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії розроблялася на основі принципів суб'єктної парадигми, у межах якої основним завданням є розвиток суб'єктності учасників групової роботи, запуск основних механізмів та посилення динаміки цього процесу [3; 4; 8; 10]. Було визначено змістові і структурні елементи технологічної схеми тренінгу (рис.2).

Рис. 2. Технологічна схема тренінгу

Розгляньмо відтак більш детально цю технологічну схему.

Вступ

Індивідуальна співбесіда. Проводиться для з'ясування загальної зацікавленості учасників у тренінговій групі (мотивів участі), визначення специфіки індивідуальних очікувань, оцінки готовності учасників до емоційних навантажень.

Установча зустріч. Проводиться у форматі групової бесіди, під час якої відбувається ознайомлення учасників з цілями та завданнями тренінгу, принципами групової роботи, основними етапами роботи в групі, обговорення організаційних умов, норм та правил поведінки.

Мета і завдання: адаптація до участі в тренінгу; ознайомлення із цілями, завданнями та структурою групової роботи; визначення

специфіки індивідуальних очікувань, оцінка готовності учасників до емоційних навантажень.

Базові методи: індивідуальні співбесіди, групова дискусія.

Етап 1. Діагностика уявлень про владу та самодіагностика в ситуаціях взаємодії з владою

Мета: актуалізація уявлень про владу та взаємодію з нею, створення умов для запуску механізмів децентрації, необхідних для рефлексії взаємодії з владою.

Завдання:

- актуалізація наявних знань про владу (її види, функції, органи та механізми);
- актуалізація емоцій та переживань, що проявляються у ставленні до влади, владних інституцій, ситуаціях взаємодії з різними органами влади;
- актуалізація типових ситуацій та моделей поведінки в ситуаціях взаємодії з різними органами влади;
- створення банку типових критичних ситуацій у взаємодії з органами влади;
- розмежування об'єктивних і суб'єктивних складових критичних ситуацій на рівні самосвідомості учасників;
- оволодіння навичками самодіагностики в ситуаціях взаємодії з владою;
- створення мотивації до переосмислення взаємодії з владою.

Базові методи та спеціальні техніки: групова дискусія (метод обміну досвідом), зондувальні запитання, метод імітації (імітаційні рольові ігри), метод символічного виразу (створення колажів для різних моделей взаємодії з владою). Після проведення окремих вправ передбачено шеринг (групове обговорення) [3; 4; 10; 13].

Етап 2. Рефлексія ситуацій взаємодії з владою

Мета: активізація рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії.

Завдання:

- визначення індивідуальних та групових проблем у взаємодії з різними органами влади;
- оцінка адекватності власної поведінки вимогам критичних ситуацій взаємодії з різними органами влади;
- оволодіння навичками рефлексії ситуацій взаємодії з владою;
- об'єктивація стратегій поведінки при розв'язанні критичних ситуацій у взаємодії з різними органами влади;

- оволодіння вміннями та навичками оптимізації взаємодії з владою, пошуку альтернативних рішень при розв'язанні критичних ситуацій у взаємодії з різними органами влади;
- рефлексія можливих стратегій у взаємодії з владою;
- створення мотивації до трансформації власного досвіду взаємодії з владою.

Базові методи та спеціальні техніки: тематична групова дискусія (“Конформісти-Нонконформісти”), метод аналізу критичних ситуацій (вправа “Скринька Пандори”), кейс-метод, метод імітації (імітаційні рольові ігри, техніка “Альтернативні перетворення”), брейн-стормінг [3; 4; 8; 10].

Етап 3. Інтеграція

Мета: актуалізація готовності застосовувати набуті знання, вміння та навички в різних ситуаціях взаємодії з владою, переносити їх у реальні ситуації життєдіяльності.

Завдання:

- створення умов для концептуалізації та систематизації учасниками набутого досвіду щодо ситуацій взаємодії з владою;
- закріплення мотивації до трансформації набутого досвіду;
- перевірка готовності учасників до застосування набутого досвіду, вмінь та навичок у реальній взаємодії з органами влади.

Базові методи та спеціальні техніки: групова дискусія (метод обміну досвідом), кейс-метод, техніка “3 D”, метод групової рефлексії.

Розроблена нами технологія проведення тренінгу, спрямованого на активізацію рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії, пройшла успішну апробацію під час роботи зі студентами Київського національного університету імені Тараса Шевченка та ВНЗ “Університет економіки та права “КРОК”.

Отже, нами було встановлено, що:

1. Розвиток рефлексивних механізмів структурування дискурсу взаємодії молоді з владою можна здійснювати в тренінгових групах з використанням методів групової дискусії та активного навчання.

2. Активізація рефлексивних механізмів структурування дискурсу взаємодії молоді повинна здійснюватися поетапно. Технологічна схема побудови дискусійних груп включає такі етапи: 1) діагностика уявлень про владу та самодіагностика в ситуаціях взаємодії з владою (відбувається актуалізація уявлень про владу та взаємодію з нею, створюються умови для запуску механізмів децентрації, необхідних для рефлексії взаємодії з владою); 2) рефлексія ситуацій взаємодії з владою (передбачає активізацію рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії); 3) інтеграція (створюються умови для актуалізації

готовності застосовувати набуті знання, вміння та навички в різних ситуаціях взаємодії з владою, переносити їх у реальні ситуації життєдіяльності).

Основні стратегії роботи, спрямовані на структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії, передбачають:

- створення майданчиків для публічних дискусій, де студенти могли б обмінюватися досвідом конструктивного вирішення проблемних ситуацій у взаємодії з владою не тільки з ровесниками, а й з представниками експертного середовища (політологами, юристами, журналістами, соціологами, психологами) та безпосередньо владних інституцій (органів представницької та виконавчої влади різних рівнів, силових структур);

- запровадження спеціальних освітніх програм (у т.ч. із застосуванням дистанційних форм навчання, відкритих освітніх курсів у віртуальному просторі), спрямованих на: ознайомлення студентів з особливостями функціонування владних та політичних інститутів; розширення їхніх уявлень про політичну систему, владу, механізми функціонування політики; опанування продуктивних моделей політичної поведінки; розвиток медіакомпетентності молоді шляхом підвищення її обізнаності щодо розпізнавання маніпулятивних технологій та оволодіння засобами ефективного протистояння їм;

- інтенсифікація співробітництва студентської молоді з громадськими організаціями та залучення до роботи в них, щоб змінити ставлення юнаків і дівчат до політики й суспільно-політичних інститутів, допомогти усвідомити себе як активних учасників усіх суспільно-політичних процесів.

Висновки. Описуючи взаємодію молоді з владою, можна виокремити такі її типи: 1) конструктивна (взаємодія з владними органами в правовий спосіб); 2) корупційна (взаємодія з владними органами в неправовий спосіб); 3) компромісна (взаємодія з невідними органами в правовий спосіб) 4) злочинна (взаємодія з невідними органами в неправовий спосіб).

Структуру уявлень про владно-підвладну взаємодію відображає семифакторна модель: 1) “прагматичні очікування від влади”; 2) “межі втручання держави”; 3) “довіра до влади”; 4) “пріоритет політичних свобод”; 5) “орієнтація на створення умов для самореалізації”; 6) “пріоритет закону”; 7) “самопокладання (індивідуалізм)”. Зазначені фактори відображають характеристики влади, сфери її впливу, функції влади, критерії оцінювання її ефективності. Найбільш близькою до ідеальної моделі взаємодії з владою в уявленнях студентської молоді є демократична, а найбільш віддаленою – авторитарна.

Символи, що використовуються для візуалізації авторитарного способу взаємодії з владою, пов'язані з примусом, пасивністю, незахищеністю, недовірою; ліберального – з впливом, близькістю, любов'ю, незалежністю; демократичного – з активністю, організованістю, довірою, впливом, захищеністю.

Уявленням студентської молоді про владно-підвладну взаємодію властиві певна суперечливість і недостатня структурованість, які виявляються у браку готовності до конструктивної взаємодії й низькому рівні готовності виконувати рішення влади та патерналізмі на рівні очікувань; тотальній недовірі, низькому авторитеті чинної влади та високому рівні вимогливості щодо її моральності; очікуванні гарантій забезпечення політичних прав і свобод з боку влади та готовності до можливого втручання держави в суспільне й особисте життя громадян.

Для активізації рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії студентської молоді запропоновано використовувати технологію проведення тренінгу із застосуванням методів групової дискусії та активного навчання.

Література

1. *Артемьева Е. Ю.* Основы психологии субъективной семантики / Е. Ю. Артемьева. – М. : Смысл, 1999. – 350 с.
2. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К. : Вид-во Київ. славіст. ун-ту, 2005. – 492 с.
3. *Вачков И. В.* Окна в мир тренинга. Методологические основы субъектного подхода к групповой работе : учеб. пособие / И. В. Вачков, С. Д. Дерябо. – СПб. : Речь, 2004. – 272 с.
4. *Духневич В. М.* Прикладні питання технологій підготовки та проведення когнітивно орієнтованих тренінгів спілкування : метод. рек. / В. М. Духневич ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 84 с.
5. *Жадан І. В.* Методологічні засади дослідження взаємодії суб'єктів політичної соціалізації як чинника структурування політичної картини світу студентської молоді / І. В. Жадан // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 12. – С. 35–42.
6. *Остапенко І. В.* Особливості візуалізації уявлень студентської молоді про владно-підвладну взаємодію / І. В. Остапенко // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 368–374.
7. *Остапенко І. В.* Психосемантичне дослідження владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді / І. В. Остапенко

- // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. статей Київ. міжнар. ун-ту й Ін-ту соц. та політ. психології НАПН України. – К. : КиМУ, 2015. – Вип. 7. – С. 191–204.
8. *Панфилова А. П.* Игротехнический менеджмент / А. П. Панфилова. – СПб. : Знание, 2013. – 536 с.
 9. *Скнар О. М.* Політична картина світу молоді: визначення, складові, функції / О. М. Скнар // Психологія і суспільство. – 2012. – № 3. – С. 101–107.
 10. *Соснюк О. П.* Вплив здатності до самокорекції на формування психологічної готовності особистості до інноваційної діяльності / О. П. Соснюк // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. “Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність”. – К., 2006. – С. 299–305.
 11. *Соснюк О. П.* Психосемантична інтерпретація візуальних образів у прикладних дослідженнях / О. П. Соснюк // Наука і освіта. – Тематичний спецвипуск: “Когнітивні процеси та творчість”. – 2012. – № 9. – С. 201–205.
 12. *Branthwaite A.* An unusual approach to collage / Alan Branthwaite, Luigi Toiati // Exploring projective techniques (Reassessing and developing current practice). – Barcelona (WorkShop ESOMAR), 2005. – P. 18–27.
 13. *Wills M.* Managing the Training Process: Putting the Principles into Practice / M. Wills. – Hampshire, UK : Gower Publishing Ltd., 1998. – 277 p.

References

1. Artemyeva, E. (1999). *Osnovy psikhologii subyektivnoy semantiki* [Bases of subjective semantics' psychology]. Moscow: Smysl (rus).
2. Vasyutynskyy, V. (2005). *Interaktsiina psikhohiia vldy* [Interactive psychology of authority]. Kyiv: Kyiv Slavistic University Publ. (ukr).
3. Vachkov, I. (2004). *Okna v mir treninga. Metodologicheskie osnovy subyektnogo podkhoda k gruppovoy rabote* [Windows to the training's world. Methodological basis of the subjective approach to group work]. St. Petersburg: Rech (rus).
4. Dukhnevych, V. M. (2014). *Prykladni pytannia tekhnologii pidhotovky ta provedennia kohnityvno oriyentovanykh treninhiv spilkuvannia* [Applied technology issues of training and the cognitive-oriented communication training]. Kirovohrad: Imex-LTD (ukr).
5. Zhadan, I. V. (2011). *Metodolohichni zasady doslidzhennia vzaiemodii subyektiv politychnoi sotsializatsii yak chynnyka strukturuvannia politychnoi kartyny svitu studentskoi molodi* [Methodological bases of research of interaction of political socialization as a factor structuring political outlook of students]. *Problemy politychnoi psikhohiia ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy* [The problems of political psychology and its role in the state of Ukrainian citizen], 12, 35–42 (ukr).

6. Ostapenko, I. V. (2014). Osoblyvosti vizualizatsii uivlen studentskoi molodi pro vladno-pidvladnu vzaiemodiiu [Features of visual representations of student youth about power-dependent interaction]. *Problemy politychnoi psykholohii* [The problems of political psychology], 1 (15), 368–374 (ukr).
7. Ostapenko, I. V. (2015). Psykhosemantychnе doslidzhennia vladno-pidvladnoi vzaiemodii v politychnii kartyni svitu studentskoi molodi [Psychosemantic research of power-dependent interaction in the political world outlook of university students]. *Psykholohichni nauky: problemy i здobutky* [Psychological sciences: problems and achievements], 7, 191–204 (ukr).
8. Panfilova, A. P. (2013). *Igrotehnicheskyy menedzhment* [Game and technical management]. St. Petersburg: Znanie (rus).
9. Sknar, O. M. (2012). Politychna kartyna svitu molodi: vyznachennia, skladovi, funktsii [The political picture of the world of youth: definition, components, functions]. *Psykholohiia i suspilstvo* [Psychology and society], 3, 101–107 (ukr).
10. Sosniuk, O. P. (2006). Vplyv zdatnosti do samokorektsii na formuvannia psykholohichnoi hotovnosti osobystosti do innovatsiinoi diialnosti [The impact of the capacity for self-correction on the formation of psychological readiness of the individual to innovation]. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii i pedahohiky* [Actual problems of sociology, psychology and pedagogics]. Kyiv, pp. 299–305 (ukr).
11. Sosniuk, O. P. (2012). Psykhosemantychna interpretatsiia vizualnykh obraziv u prykladnykh doslidzhenniakh [Psychosemantic interpretation of the visual images in researches]. *Nauka i osvita* [Science and education], 9, 201–205 (ukr).
12. Branthwaite, A. and Toiati, L. (2005). *An unusual approach to collage. Exploring projective techniques (Reassessing and developing current practice)* (pp. 18–27). Barcelona (Work Shop ESOMAR).
13. Wills, M. (1998). *Managing the Training Process: Putting the Principles into Practice*. Hampshire, UK: Gower Publishing Ltd.

Ostapenko I. V. Power-dependent interaction in the political world outlook of university students

The article presents the analysis of the empirical research of power-dependent interaction in the political world outlook of university students, which was carried out with psycho-semantic methods and collages. Article is also devoted to analysis of the specifics of reflexive mechanisms' development of discourse structuring of interaction with the authorities in training. Author proposed the technological scheme of the development of youth' reflection of interaction with the authorities. There are considered the main stages of the training: 1) diagnostic of political power's representations and self-diagnosis in interactions with the authorities; 2) reflection of situations of interaction with the authorities; 3) integration of acquired experience and the development of readiness for constructive cooperation with the authorities. Author defined the specifics of the use of active learning methods for development of reflexive mechanisms' development of discourse structuring of interaction with the authorities in each stage of training.

Key words: power-dependent interaction, political discourse, reflexive mechanisms, group discussion, active learning methods, training.

© Остапенко І. В.

П. І. Блозва

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ РЕСУРС СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ: МОДЕЛЬ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Представлено обґрунтування методологічних засад вивчення соціального капіталу як психологічного ресурсу в становленні політичної культури. З'ясовано, що дослідження порушеної проблеми передбачає вивчення проявів та взаємодії компонентів цих соціально-психологічних структур. Розкрито взаємодію компонентів соціального капіталу як психологічного ресурсу та політичної культури, серед яких ефективність соціальної взаємодії та уявлення особи про політику, внутрішньогрупова згуртованість і політичні цінності особи, міжособова довіра в межах соціальної групи та мотиви особи до участі в політичній взаємодії, соціальна ідентифікація з групою та політичні символи, які поділяє особа, готовність до взаємодопомоги в соціальній групі та політична поведінка. Описано та проаналізовано процес добирання психодіагностичних методик, використання методів глибинного аналізу даних і проведення експериментального дослідження, що дало змогу цілісно дослідити їхню взаємодію.

Ключові слова: соціальний капітал, психологічний ресурс, політична культура, метод структурного моделювання, експеримент.

Проблема. Формування та розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні пов'язані з таким поняттям, як соціальний капітал. Він є одним із чинників самоорганізації громадян, який сприяє налагодженню між ними стосунків, що ґрунтуються на взаємній довірі та допомозі. Його цілеспрямоване формування й нарощування в просторі міжособових, міжгрупових зв'язків та стосунків дають змогу знайти шлях до гармонізації політичних, соціальних, економічних інтересів, покращити можливості їх раціонального вираження на загальносоціальному рівні. Як зазначає В. Меркель, проблема розвитку держави полягає в тому, що цінності та поведінка суспільства, на які спирається демократія, не можуть виникнути спонтанно – вони повинні з'явитися, поширитися й історично нагромадитися як соціальний капітал у результаті довгострокової громадської активності [3]. Проте роль соціального капіталу як психологічного ресурсу в процесі становлення політичної культури молоді, її перетворення на вагоме психологічне утворення є досі недостатньо вивченою. Тому виникає потреба дослідити взаємозв'язок цих соціальних категорій.

Мета статті: обґрунтування концептуальної моделі та методологічних засад процесу дослідження соціального капіталу як психологічного ресурсу становлення політичної культури.

Багатомірність значень концептів соціального капіталу та політичної культури пояснюється багатозначним формотворенням на стику дисциплін. Це зумовлює певну невизначеність у трактуваннях та дослідженнях: замість того, щоб розглядати прямий наслідковий зв'язок, який об'єднує неполітичну соціальну взаємодію і ті чи ті вияви політичної активності молодого людини, доцільніше говорити про двоступеневий процес: соціальний капітал породжує певний психологічний ресурс, використовуючи який особа формує власну високоорганізовану політичну культуру.

В основу нашого дослідження соціального капіталу як психологічного ресурсу становлення політичної культури молоді покладено:

- ідеї С. Д. Смирнова і С. Л. Рубінштейна про побудову у свідомості індивіда образу світу як смислового поля, системи значень [7; 8];
- напрацювання Ч. Кулі, Дж. Міда, В. О. Васютинського в річищі символічного інтеракціонізму, згідно з яким соціальний світ, як і особистість, є продуктом ролівової взаємодії [1; 2; 4];
- погляди Р. Патнема, Г. Алмонда, С. Верби на соціальний капітал як ресурс становлення демократичної політичної системи [10; 11];
- уявлення П. Штомпки в контексті теорії динамічного поля, відповідно до якої соціальне середовище завжди містить певні психологічні ресурси, що проявляються в характері та інтенсивності соціальних змін [9].

У нашому дослідженні ми спираємося на такі твердження:

1) політична культура – це самоідентифікація особистості, що характеризується усвідомленням самої себе як суб'єкта суспільного життя, громади, до якої вона належить; відчуття та цінування власних прав, свобод та відповідальності; свідоме ставлення до інших людей і суспільних груп; ставлення до чинного порядку, ладу та його норм, у рамках яких існують особи й групи, взаємодіючи між собою і владою [6];

2) соціальний капітал – це сукупність актуальних або потенційних ресурсів, що базуються на інституціоналізованих відносинах взаємного знайомства і визнання міцних зв'язках [11];

3) психологічний ресурс людини – це стан, за якого в неї найбільше свободи та максимальна кількість виборів. Ресурсом є все, що може дати людині відчуття щастя, сили, впевненості, необхідних для розв'язання проблем; ресурс – це також стратегії досвіду, за допомогою яких можна перейти від актуального стану до бажаного результату [9];

4) соціальне мікросередовище також характеризується певною психологічною ресурсозабезпеченістю, що проявляється в характері та інтенсивності змін: спонтанні зміни, непередбачувані дії окремих індивідів відображаються в соціальних інтересах та взаєминах, відтак мікросередовище вносить зміни задля легалізації соціальної активності, узгодження різних моделей зміни [10].

Узагальнюючи наведені твердження, пропонуємо визначати соціальний капітал як психологічний ресурс так: це соціально-психологічні можливості соціального мікросередовища, використовуючи які особа може досягати власних цілей, а також сприяти досягненню цілей групи, до якої вона належить.

Соціальний капітал у дискурсі становлення політичної культури постає як важливий психологічний ресурс, адже він поєднує в собі як структурні (мережі), так і культурні (цінності, норми, довіра) аспекти соціальної взаємодії, які, за Р. Патнемом, є передумовою становлення демократичної політичної системи [11].

Припускаємо, що існує певна взаємозалежність між групами показників, які представляють психологічний ресурс соціального капіталу і політичну культуру молоді. Також вважаємо за доцільне звернути увагу на можливість існування інших взаємозв'язків між показниками і латентними ознаками, які за наявності будуть враховуватися в емпіричному дослідженні.

Перший взаємозв'язок, який, на нашу думку, простежується між показниками соціального капіталу як психологічного ресурсу і політичною культурою, є *зв'язок між ефективністю соціальної взаємодії та уявленням особи про політику*. Цей зв'язок характеризується тим, що якісна комунікація між учасниками соціальної групи та поза її межами дає змогу бути добре поінформованим про політичне середовище. Така взаємодія сприяє поглибленню співробітництва, покращенню навичок ведення переговорів і лідерства, а також виробленню почуття причетності до ефективної діяльності громади.

Наступним показником соціального капіталу як психологічного ресурсу може бути *внутрішньогрупова згуртованість*, завдяки якій особа засвоює політичні цінності, які поділяє група, що є важливим показником політичної культури. Такий висновок базується на тому,

що демократична політична культура неможлива без добре розвиненого суспільного життя, а саме без існування об'єднань та асоціацій громадян. Їхня активність та ефективність забезпечуються високим рівнем внутрішньогрупової згуртованості. Суспільство, власне, можна розглядати як школу, де люди переймають політичні цінності (поміркваність, терпимість, схильність до знаходження компромісу, прихильність до демократичних процедур та ін.), притаманні демократичному громадянському суспільству і демократичному способу управління.

Міжособова довіра в межах соціальної групи – ще один показник соціального капіталу як психологічного ресурсу. На нашу думку, вона посилює мотивацію особи до участі в політичній взаємодії, що також є показником політичної культури. Такий висновок можна зробити на основі того, що члени соціальних груп із високим рівнем міжособової довіри високо оцінюють результативність своєї діяльності, свою самоефективність. А чим вище особа оцінює значущість своєї діяльності, тим вища в неї мотивація до праці. Завдяки членству в соціальних групах із високим рівнем міжособової довіри наділені такою мотивацією молоді люди більш активно долучатимуться до політичної діяльності.

Соціальна ідентифікація з групою – важливий показник соціального капіталу як психологічного ресурсу. Вона допомагає особі переймати політичні символи, які є ще одним виявом політичної культури. Особа в процесі соціалізації та адаптації до середовища групи засвоює політичні символи, які та поділяє. Таким чином, ідентифікація із соціальною групою, як один із психологічних ресурсів соціального капіталу, безпосередньо впливає на політичні символи особистості, ефективність та результативність їх набуття та становлення.

Останній у нашому переліку показник соціального капіталу як психологічного ресурсу – *готовність до взаємодопомоги*. Вона забезпечує становлення такого показника політичної культури особистості, як потенціал для ефективної політичної поведінки. У такому випадку людина хоч і не є постійним учасником політичного процесу, та володіє резервом потенційної впливовості і вважає, що в разі необхідності може мобілізувати своє соціальне оточення в політичних цілях.

Отже, люди долучаються до політичної діяльності, щоб відстоювати або власні, або групові інтереси, сформувані та усвідомити які легше за умови високого рівня рефлексії та готовності допомагати. Особа більшою мірою схильна підтримувати на високому

та постійному рівні політичні зв'язки, належати до якоїсь організації і брати участь у неформальних політичних дискусіях. Ці види діяльності самі по собі не вказують на активну участь у процесі ухвалення політичних рішень, але роблять таку участь більш імовірною. Очевидно, громадянин у країні з високорозвиненою політичною культурою є потенційно активним.

Наше *емпіричне дослідження* психологічного ресурсу соціального капіталу складатиметься із трьох етапів: попереднього, констатувального та експериментального. Попередній етап полягає в добиранні психодіагностичного інструментарію, який би найбільш оптимально відповідав меті дослідження. На констатувальному етапі передбачаємо вивчення рівня політичної культури молоді в контексті використання психологічного ресурсу соціального капіталу. Можливості ефективного використання психологічного ресурсу соціального капіталу для становлення високого рівня політичної культури молоді досліджуватимуться на експериментальному етапі.

Попередній етап реалізовуватиме добирання діагностичного інструментарію шляхом аналізу психодіагностичної літератури, а також добирання та апробацію психодіагностичних методик, що найкраще відповідають меті дослідження – вивченню становлення політичної культури молоді і психологічного ресурсу соціального капіталу в цьому процесі. Попередньо буде зроблено перевірку дібраних методик для уточнення психологічного інструментарію, орієнтованого на дослідження рівня психологічного ресурсу соціального капіталу молоді.

Відтак на основі анкети дослідження соціального капіталу, складеної О. М. Татарком, буде сформовано модифіковану анкету дослідження рівня соціального капіталу. Вона і методика КРІКС Р. Стили в адаптації І. І. Семків є інваріантними методиками. Такий вибір ґрунтується на тому, що ця методика та анкета найбільш повно й різнобічно описують наявність у людини певного рівня соціального капіталу. А наведені нижче методики відобразатимуть психологічні характеристики особистості, які, на нашу думку, корелюють із наявністю соціального капіталу та відображають його психологічний ресурс.

Респондентам буде запропоновано три набори методик для дослідження рівня психологічного ресурсу соціального капіталу. Суть такого об'єднання в набори полягає в тому, що певні соціально-психологічні особливості вимірюються двома схожими методиками, а за результатами дослідження буде сформовано адекватний варіант для використання.

Дібрані психодіагностичні методики відобразатимуть наявність у молодій особи психологічних ресурсів соціального капіталу та готовність їх використовувати.

До першого набору психодіагностичних методик увійшли:

- модифікована анкета О. М. Татарка;
- методика КРИКС Р. Стили в адаптації І. І. Семків, на нашу думку, вона найкраще відображає наявність ресурсу соціального капіталу в людини завдяки поєднанню таких характеристик: продуктивні вміння, емоційний ресурс (особисті зв'язки з іншими), дозвіллевий ресурс (відпочинок і вільний час), соціально-професійний ресурс, ресурс соціальних інститутів, міжнародний ресурс, загальний показник соціального ресурсу в приватній сфері та загальний показник соціального ресурсу в публічній сфері;

- методика СУМО (автор – В. М. Куніцина) – спрямована на визначення саморегуляції та успішності міжособового спілкування; дає змогу дослідити такий показник психологічного ресурсу соціального капіталу, як ефективність соціальної взаємодії, що відображається передусім у легкості спілкування, відкритості в бесіді, певному стилі спілкування, рівні задоволеності спілкуванням у близькому оточенні.

Другий набір психодіагностичних методик склали:

- модифікована анкета О. М. Татарка;
- методика КРИКС Р. Стили в адаптації І. І. Семків;
- методика діагностики рівня суб'єктивного контролю (РСК), що дає змогу дослідити рівень інтернальності; на нашу думку, остання відіграє важливу роль у становленні ефективної міжособової взаємодії;

- методика оцінювання горизонтального і вертикального індивідуалізму В. І. Чирикова, завдяки якій можна дослідити особливості прояву індивідуалізму-колективізму під час інтеракції;

- методика оцінювання психологічної атмосфери в колективі (за А. Ф. Фідлером), що дає змогу дослідити психологічну атмосферу в колективі; це допомагає краще зрозуміти особливості міжособової взаємодії в соціальній групі та її вплив на формування психологічного ресурсу соціального капіталу в колективі;

- методика діагностики перцептивно-інтерактивної компетентності Н. П. Фетискіної, завдяки якій можна дослідити такі категорії, як “взаємопізнання”, “взаєморозуміння”, “взаємовплив”, “соціальна автономність”, “соціальна адаптивність”, “соціальна активність”.

У третій набір увійшли:

- модифікована анкета О. М. Татарка;

- методика КРІКС Р. Стили в адаптації І. І. Семків;
- методика діагностики міжособових стосунків (ДМО)

Л. М. Собчик, спрямована на дослідження таких варіантів міжособової поведінки: владний-лідуючий, незалежний-домінуючий, прямолінійний-агресивний, недовірливий-скептичний, покійно-сором'язливий, залежний-покійний, співробітницько-конвенціональний, відповідально-великодушний.

Після опитування буде проведено статистичний аналіз отриманих даних для формування оптимального набору методик дослідження психологічного ресурсу соціального капіталу.

Констатувальний етап передбачає проведення основного етапу психодіагностичного дослідження. Він складатиметься з визначення рівня психологічного ресурсу соціального капіталу молоді за допомогою дібраних на попередньому етапі методик та дослідження рівня політичної культури молоді. Для цього будуть використані такі психодіагностичні методики:

- модуль дослідження цінностей Г. Говстеда – спрямований на дослідження цінностей особистості;

- методика Г. Бієрбраура – призначена для дослідження політичних настановлень;

- методика діагностики мотиваційної структури особистості (за В. Е. Мільманом) – для дослідження мотиваційної структури особистості;

- опитувальник ОМПС Г. В. Циганенко – спрямований на визначення механізмів політико-ідеологічного самовизначення; автор опитувальника виділяє такі механізми, як політична конкуренція, політична ідентифікація, домінантна автономізація, владне самоствердження, прагматична раціоналізація, нормативна непоступливість;

- тест соціальних і політичних позицій (автори – Г. Айзенк, Г. Вільсон) – дає змогу дослідити такі дихотомії: дозволеність-строгість, расизм-антирасизм, релігійність-атеїзм, соціалізм-капіталізм, лібералізм-антилібералізм, реакційність-прогресивність, пацифізм-мілітаризм.

Після психодіагностичного дослідження буде проведено статистичний аналіз даних. Він передбачає формування статистичної моделі становлення політичної культури молоді на основі психологічного ресурсу соціального капіталу. Така обробка даних проводитиметься методом структурного моделювання (structural equation modeling [SEM]). Він “сягає корінням” множинної регресії і застосовується для вирішення подібних завдань, але має більш широкі можливості, у тому числі моделювання взаємодій, нелінійностей,

кореляцію незалежних змінних тощо. SEM можна використовувати як більш потужну альтернативу множинній регресії, шляховому аналізу, факторному аналізу, аналізу часових рядів і коваріаційному аналізу [5]. Вибір цього методу пояснюється складністю та багаторівневістю таких психологічних структур, як політична культура і психологічний ресурс соціального капіталу, а метод структурного моделювання якнайкраще опрацьовує такого роду дані та здатен вивести достовірні результати, враховуючи всі можливі фактори і латентні змінні, які впливають на досліджувану модель.

Завершальний етап емпіричного дослідження – *експериментальний* – передбачає проведення експерименту. Він буде спрямований на лабораторне дослідження особливостей становлення політичної культури особистості та залежності цього процесу від наявності в неї певного обсягу (рівня) соціального капіталу як психологічного ресурсу та його використання.

Досліджувані віком від 18 до 25 років, послуговуючись моделлю проблемної ситуації, аналізуватимуть та розв'язуватимуть актуальні чи обговорюватимуть уже вирішені громадські проблеми, розроблятимуть стратегії виходу з подібних ситуацій, формуючи таким чином навички ефективної громадянської взаємодії, політичної компетентності та політичної відповідальності загалом, підвищуючи свою політичну культуру. Експериментальна група складатиметься з осіб із середнім або низьким рівнем психологічних показників політичної культури та соціального капіталу. До контрольної групи ввійдуть особи з високим рівнем цих показників.

Процедура буде такою: досліджувані у контрольній та експериментальних групах в індивідуальному порядку пропонуватиметься для розгляду проблемна ситуація, яку відтак потрібно вирішити. У подальшому проводитиметься групове обговорення проблеми, формування плану дій. Результативність роботи всієї групи визначатиметься експертами за такими показниками: ефективність обговорення, ефективність ухвалення колективного рішення, ефективність делегування повноважень.

Очікуваний результат: досліджувані з високим рівнем соціального капіталу та політичної культури запропонують більш ефективний план дій у проблемній ситуації та покажуть вищий рівень злагодженості такої роботи.

Висновки. Соціальний капітал як психологічний ресурс – це соціально-психологічні можливості соціального мікросередовища, використовуючи які особа може досягати власних цілей, а також сприяти досягненню цілей групи, до якої вона належить. Політична

культура – це система ставлень, мотивів та цінностей особистості, які вона проявляє в межах політичного середовища, де взаємодіє із групою та соціумом.

На основі теоретико-методологічного аналізу виділилися п'ять показників соціального капіталу як психологічного ресурсу: ефективність соціальної взаємодії, внутрішньогрупова згуртованість, міжособова довіра в межах соціальної групи, соціальна ідентифікація з групою, готовність до взаємодопомоги – та відповідні показники політичної культури: уявлення особи про політику, політичні цінності, мотиви участі в політичній взаємодії, політичні символи, політична поведінка. Ефективність соціальної взаємодії сприятиме формуванню в особи більш адекватних уявлень про політику; внутрішньогрупова згуртованість – усвідомленню нею політичних цінностей, які поділяє група; міжособова довіра в межах соціальної групи, до якої належить особа, підвищує мотиви до участі в політичній взаємодії заради досягнення групових цілей; соціальна ідентифікація з групою допомагає особі переймати політичні символи; готовність до взаємодопомоги забезпечує використання нею свого потенціалу для ефективної політичної поведінки.

Емпіричне дослідження базуватиметься на аналізі цієї взаємодії за допомогою сформованої батареї психодіагностичних методик, а експериментальне лабораторне дослідження забезпечить наближення результатів до моделі взаємозв'язку вищеперелічених показників у природному середовищі.

Література

1. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К. : Київ. славист. ун-т, 2005. – 492 с.
2. *Кули Ч.* Социальная самость / Ч. Кули // Американская социологическая мысль: Тексты. – М. : МГУ, 1994. – С. 320–321.
3. *Меркель В.* Теории трансформации. Структура или актор, система или действие? / В. Меркель // Повороты истории: Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: в 2 т. Т. 1: Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы / [ред. П. Штыков, С. Шваниц]. – СПб. ; М. ; Берлин : Европ. ун-т ; Летний сад, 2003. – С. 55–88.
4. *Мид Дж.* От жеста к символу / Дж. Мид // Американская социологическая мысль: Тексты. – М. : МГУ, 1994. – С. 216–220.
5. *Наследов А. Д.* IBM SPSS Statistics 20 и AMOS. Профессиональный статистический анализ данных / А. Д. Наследов. – СПб. : Питер, 2013. – 416 с.
6. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні: метод. посіб. / І. Жадан, С. Кисельов, О. Кисельов, С. Рябов. – К. : ТанDEM, 2004. – 80 с.

7. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – М. : Наука, 1997. – 190 с.
8. Смирнов С. Д. Психология образа: проблемы активности психологического отражения / С. Д. Смирнов. – М. : Изд-во МГУ, 1985. – 232 с.
9. Штомпка П. Социология социальных изменений / Петр Штомпка. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 418 с.
10. Almond G. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. Almond, S. Verba. – Princeton, NJ. : Princeton University Press, 1963. – 562 p.
11. Putnam R. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. / R. Putnam. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1993. – 258 p.

References

1. Vasiutynskyi, V. (2005). *Interaktsiina psykholohiia vlady* [Interactional Psychology of Power]. Kyiv: Publisher of the Kyiv Slavonic University (ukr).
2. Cooley, C. (1994). Sotsialnaya samost [The Looking-Glass Self]. *Amerikanskaya sotsiologicheskaya mysl: Teksty* [American Sociological Thought: Texts] (pp. 320–321). Moscow: Publisher of the Moscow State University (rus).
3. Merkel, V. (2004). Teorii transformatsii. Struktura ili aktor, sistema ili deystvie? [Transformation Theory. The structure of the actor or the system or action?]. *Povoroty istorii: Postsotsialisticheskie transformatsii glazami nemetskikh issledovateley: v 2 t. T. 1* [Turns history: post-socialist transformation through the eyes of German researchers: in 2 volumes. Vol. 1] (pp. 55–88). St. Petersburg; Moscow; Berlin: European University; Letniy sad (rus).
4. Mead, G. (1994). Ot zhesta k simvolu [From gesture to symbol]. *Amerikanskaya sotsiologicheskaya mysl: Teksty* [American Sociological Thought: Texts] (pp. 216–220). Moscow: Publisher of the Moscow State University (rus).
5. Nasledov, A. D. (2013). *IBM SPSS Statistics 20 i AMOS. Professionalnyy statisticheskiy analiz dannykh* [IBM SPSS Statistics 20 and AMOS. Professional statistical analysis]. St. Petersburg: Piter (rus).
6. Zhadan, I., Kyseliiov, S., Kyseliiova, O. and Riabov, S. (2004). *Politychna kultura ta problemy hromadianskoi osvity v Ukraini* [Political culture and problems of civic education in Ukraine]. Kyiv: Tandem Publ. (ukr).
7. Rubinshtein, S. L. (1997). *Chelovek i mir* [Man and the world]. Moscow: Nauka (rus).
8. Smirnov, S. D. (1985). *Psikhologiya obraza: problemy aktivnosti psikhologicheskogo otrazheniya* [Image Psychology: psychological problems of the activity of reflection]. Moscow: Publisher of the Moscow State University (rus).
9. Shtompka, P. (1996). *Sotsiologiya sotsianykh izmeneniy* [Sociology of social change]. Moscow: Aspekt Press (rus).
10. Almond, G. and Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
11. Putnem, R. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Blozva P. I. Social capital as a psychological resource in development of political culture: model of the empirical research

The paper presents the rationale of methodological principles for research social capital as a psychological resource in the development of political culture. It is revealed that the study of the problem involves the study for signs and interaction components of these social and psychological structures. It is describe such interaction components of social capital as a psychological resource and political culture. They are the effectiveness of social interaction and person's representation about politics, intragroup cohesion and political values of the individual, interpersonal trust within social groups and motives of the individual to participate in political interaction, social identification with group and political symbols that shared identity, mutual commitment to a social group and political behavior of the individual. The selection process of psychodiagnostic methods, using the methods of deep data analysis and conduct of experimental research are described and analyzed. This made it possible to holistically study their interactions.

Key words: social capital, psychological resources, political culture, the method of structural modeling, experiment.

© Блозва П. І.

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА МІЖСОБОВИХ ВІДНОСИН

П. П. Горностай

КОНЦЕПЦІЯ ГРУПОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ В НАВЧАЛЬНО-ТЕРАПЕВТИЧНИХ ГРУПАХ

Розкрито основні положення концепції групової взаємодії в навчально-терапевтичних групах. Здійснено соціально-психологічний аналіз основних понять концепції. Групову взаємодію розглянуто як широке коло активності різних соціальних суб'єктів (об'єктів), що охоплює групову динаміку і статику, статичну і динамічну рівновагу. За умову існування та розвитку групи визначено функціонування різних видів групових границь (предметно-когнітивних, соціометричних, емоційних, зовнішніх, внутрішніх, особистісних) та процесів притягання і відштовхування між груповими суб'єктами. Досліджено притаманний групам певний емоційний стан, однією з похідних якого є психологічна напруженість у групі. Звернено увагу на процеси групової перцепції та групові захисні механізми, які відіграють важливу роль у груповій взаємодії. З'ясовано, що учасники групової взаємодії виступають у таких групових ролях: лідер, зірка, авторитет, пасивний середнячок, середнячок (член угруповання), емоційно нейтральний аутсайдер, емоційно негативний аутсайдер. Зауважено, що малі групи з часом еволюціонують, цей процес супроводжується кризами групової взаємодії.

Ключові слова: групова взаємодія, групова свідомість та групове несвідоме, мала навчально-терапевтична група, динамічна і статична рівновага в групі, соціальна дистанція, групові границі, емоційний стан групи, групові захисні механізми.

Проблема групової взаємодії, що відбувається між індивідуальними і груповими суб'єктами освітнього процесу, є дуже актуальним полем досліджень у галузі психології малих груп. Це зумовлено теоретичною і практичною важливістю соціально-психологічних закономірностей, що лежать в основі процесів внутрішньогрупової та міжгрупової взаємодії. Під груповою взаємодією ми розуміємо динамічну систему взаємовпливів, інформаційний та емоційний обмін, трансформацію структури і конфігурації групових суб'єктів, що супроводжуються виникненням групових психологічних феноменів. Ці процеси відбуваються завдяки системі різноманітних механізмів, що діють у полі групової свідомості

і групового несвідомого. Не будучи абсолютно новими для вітчизняної та світової психологічної науки в цілому, проблеми групової взаємодії, багато її аспектів залишаються недостатньо розробленими в сучасній соціальній психології [5; 6; 13; 14; 16]. До найменш досліджених напрямів психології малих груп належить проблематика групової свідомості і групового несвідомого, що розглядаються як чинники взаємодії між соціальними суб'єктами. Водночас саме глибинні процеси в малих групах є надзвичайно важливими детермінантами їхнього функціонування.

Мета статті: розкрити механізми та закономірності групової взаємодії в малих навчально-терапевтичних групах у зв'язку з груповими усвідомлюваними і неусвідомлюваними феноменами.

Концепція групової взаємодії має розгалужений категоріально-термінологічний апарат, до якого належить ціла низка понять. *Соціальна група* – одна з базових категорій; вона охоплює велику кількість об'єктів, що класифікуються за рівнями: мікрогрупа (угруповання), мала група, середня група, велика група, глобальна група. *Соціальні (групові) суб'єкти* (вони ж є і *соціальними об'єктами* для зовнішнього спостерігача) – це поняття, певною мірою синонімічне до поняття “група”, хоча й не повністю; воно є дещо ширшим і включає, крім індивідів (що не є групами), різноманітні соціальні структури та конфігурації, які можуть вступати у взаємодію.

Групова взаємодія – центральна категорія концепції, що охоплює такі рівневі різновиди, як *міжособова, внутрішньогрупова та міжгрупова* взаємодія. Важливим аспектом групової взаємодії є те, що традиційно називається *груповою динамікою*, хоча тільки до цього вона не зводиться. У нашій концепції групова динаміка, яка характеризує будь-які зміни в конфігурації групи та її соціометричній структурі [11], доповнюється поняттям *групової статистики*, що характеризується різними видами рівноваги.

Розрізняють дві основні форми рівноваги в групі – динамічну і статичну. У разі *динамічної рівноваги* переважають свідомі (відносно контрольовані) чинники взаємодії, у групі відбувається досить ефективний *інформаційний та емоційний обмін*, група може розвиватися і вирішувати різноманітні завдання, що виникають у процесі її життєдіяльності. У випадку *статичної рівноваги* переважають неусвідомлені чинники, витіснені компоненти взаємодії, що зумовлює зростання в групі напруженості, яка не може бути знятою внаслідок порушених процесів обміну. Статична рівновага, як правило, виявляється нестійкою і порушується сплесками динамічних процесів. Енергія групи перемикається з вирішення завдань її

життєдіяльності на психологічні стосунки в групі, які можуть суттєво загострюватися і стрімко змінюватися. Ці два види рівноваги певною мірою відповідають двом формам, у яких може виступати група згідно з теорією У. Біона: як “робоча група” і як “група базових передумов” [2].

Рівновага в соціальній системі формується на основі утворення певної *соціальної дистанції* між соціальними об’єктами (груповими суб’єктами), що складають дану систему. Цю дистанцію можна розглядати як певну сукупність вимірів, що утворюються завдяки *соціометричній, когнітивній та емоційній близькості* (closeness) об’єктів. У даному контексті це поняття не слід плутати з близькістю в розумінні інтимності (intimacy).

Близькість формується, підтримується і змінюється завдяки силам *притягання* (attractions) і *відштовхування* (repulsions) між соціальними об’єктами (груповими суб’єктами) або ж через відсутність (indifferences) таких сил. Уперше ці поняття використав Я. Морено для опису явища “теле” між індивідами [18, с. 311–318]. З певними уточненнями запропоновані поняття можна екстраполювати на групові об’єкти (суб’єкти) всіх рівнів. Поняття близькості передбачає наявність групових границь (меж), які щодо змісту можуть бути предметно-когнітивними, соціометричними та емоційними.

Модель групових границь є однією з базових у концепції групової взаємодії в малих навчально-терапевтичних групах. Вона пов’язана з уявленнями про взаємозв’язок між структурою групи та ідентичністю, про структуру групової ідентичності в малих групах і може бути узагальненою поняттям границі ідентичності [12, с. 24–26; 19, с. 70–71]. *Зовнішні границі* (між групою і зовнішнім соціальним середовищем) є умовою існування групи в соціумі, а внутрішні – це умова життя самої групи і водночас причина можливих ускладнень внутрішньогрупової взаємодії. *Внутрішні границі* (між угрупованнями, між груповими ролями, між груповими цінностями) виконують різні функції – від збереження внутрішньогрупової структури, цілісності групи і мікрогруп до фіксації групових стереотипів та упереджень, які заважають розв’язанню групових та індивідуальних психологічних проблем. Умовно внутрішні границі можна провести між багатьма груповими феноменами. До внутрішніх границь належать також *особистісні границі* учасників групової взаємодії (між особистістю і малою групою як середовищем, у якому вона перебуває), що є умовою збереження особистісної автономії.

Порушення, руйнування, деформація границь групи або тиск на них спричиняють активізацію *групових захисних механізмів* як неусвідомлюваних чинників групової взаємодії. Власне, механізми

психологічного захисту в даному випадку спрямовані переважно на збереження ідентичностей найрізноманітніших форм і рівнів.

Ще одним поняттям нашої концепції є *емоційний стан групи*. Під цією груповою характеристикою ми розуміємо не просто емоції учасників, не суму їхніх емоційних станів (чи рівнодійну емоційних процесів), а особливе емоційне явище в групі-як-цілому, яке стає відносно самостійним і незалежним від емоцій окремих індивідів і спроможним здійснювати зворотний вплив на їхні почуття та емоції. Емоційний стан групи передбачає взаємний емоційний обмін у системі “індивід – група”, визначає етап і характер групової взаємодії (динаміки-статички), її інтенсивність, рівень усвідомлення і розуміння того, що відбувається в групі.

Групова напруженість – це поняття, похідне від поняття “емоційний стан групи”, що характеризує ситуацію групової статички у формі нестійкої рівноваги з переважно негативним емоційним забарвленням. Напруженість свідчить про порушення балансу між усвідомлюваними і неусвідомлюваними, між відносно вільними і стримуваними (витісненими) груповими емоціями на користь неусвідомлюваних і витіснених.

Причиною сплеску групової динаміки можуть бути емоційні стани (насамперед негативні) як реакція на те, що відбувається в групі, на передбачуваний напад на себе чи порушення власних границь. Основними груповими емоціями, що впливають на перебіг групової взаємодії, є *страх, агресія, радість*. Проте групі властиві практично всі емоційні стани і процеси, притаманні людині. Так, група може переживати сум, горе, скорботу (особливо як наслідок групових травм), відчувати образу, провину, сором. Ці почуття дуже неприємні, і найчастіше відбувається їх витіснення або трансформація за допомогою групових захисних механізмів (наприклад, вони перетворюються на агресивний захист).

Поняття емоційного стану групи слід відрізнити від поняття *соціально-психологічного клімату групи* (колективу). Останнє поняття визначає більш стійку характеристику групи та групових стосунків. Емоційний стан групи – це ситуаційна характеристика саме групової взаємодії, яка описує те, що відбувається з групою “тут-і-тепер”, і може швидко змінитися під впливом зовнішніх і внутрішніх детермінант. Узагалі емоційне життя групи – це та сфера, яка є найбільш чутливою щодо будь-яких зовнішніх стимулів і виступає “енергетичною основою” групової взаємодії. Разом з тим вона є водночас джерелом і фокусом дії захисних механізмів у групі.

Групова взаємодія тісно пов’язана із соціометричною структурою та її змінами і певною мірою визначається груповими

ролями учасників. Це, власне, розвиток *концепції локометрії* Я. Морено [11, с. 58–61]. Можливі різні позиції особистості в групі, залежно від характеру взаємодії та індивідуальних характеристик даної людини (хоча до згаданих чинників ця позиція не зводиться).

Ми виділили сім основних статусних ролей у групі, які за соціометричним статусом можна об'єднати в три категорії: найвищу, середню і найнижчу.

Найвища категорія включає три статусні ролі (“лідер”, “зірка”, “авторитет”), що представляють у певному розумінні групову еліту.

Лідер групи – це особа, здатна очолити активність групи, організувати її та повести її членів за собою; вона має більший вплив на групу, ніж інші члени, і може переконати їх у важливості своїх цілей і бажань.

Зірка – це людина, якій симпатизують більше, ніж іншим; її люблять, обожнюють, їй приписують багато позитивних рис (іноді навіть таких, яких вона насправді і не має). Зірки – найбільш харизматичні представники будь-якої групи.

Авторитет (наприклад, тренер) – людина, думка якої найбільш вагома для людей, референтна. Така особа є інформаційним, моральним, естетичним чи будь-яким іншим еталоном для оточення.

Ці ролі хоч і можуть поєднуватись, проте їх слід розглядати окремо, оскільки вони мають різний психологічний зміст.

Середня категорія стосується внутрішньої структури та внутрішніх границь малої групи і включає дві статусні ролі: “пасивний середнячок” і “середнячок”.

Пасивний середнячок – це проміжна позиція між “зіркою” та “аутсайдером”; така людина рідко стає каталізатором чи “точкою кристалізації” групових процесів, проте вона найчастіше піддається впливу інших членів групи в періоди загострення групової динаміки. Від аутсайдера такий індивід відрізняється тим, що має певну кількість позитивних виборів у групі, проте не має потреби завойовувати багато симпатій, залишаючись переважно на індивідуалістичних позиціях.

Середнячок (член угруповання) – це людина, значуща для мікрогрупи всередині малої групи і для якої ця мікрогрупа є референтною. Він може бути “лідером”, “зіркою” чи “авторитетом” у цій мікрогрупі, проте не є таким для всієї групи. Часто в таких маленьких групах (переважно це 2-4 особи, ця кількість відповідає найбільшій стійкості мікрогрупи [див. 12, с. 21–23]) немає помітної соціометричної ієрархії, а ролі її членів відносно збалансовані за статусом. Такі мікрогрупи вирізняються високою стійкістю і згуртованістю. Вони, будучи досить замкненими системами, живуть своїм власним життям, мають свої внутрішні процеси групової

динаміки, які рідко виходять за рамки мікрогруп. Проблеми мікрогруп та їхня значущість для життя малої групи досліджувалися в рамках мікрогрупової теорії [15].

Найнижча категорія включає індивідів, що перебувають на протилежному щодо групової еліти повносі соціометричної ієрархії. Ідеться про ролі емоційно нейтрального або ж емоційно негативного аутсайдера.

Емоційно нейтральний аутсайдер – це людина, що тяжіє звичайно до периферії соціометричної структури групи, є зовсім непомітною і не виступає ні позитивним, ні негативним емоційним подразником. Вихід такої людини з групи може бути зовсім непомітним – принаймні він не спричиняє збурень групової динаміки. Такі члени групи найменшою мірою включені в структуру групи і практично не мають помітних емоційних зв'язків з нею.

Емоційно негативний аутсайдер (цап відбувайло) – це антипод “зірки”, він не є аутсайдером у звичному розумінні слова, адже концентрує на собі негативну емоційну енергію групи, завдяки чому група може скидати велике емоційне напруження. Отже, ця людина перебуває не на емоційній, а радше на ціннісній периферії групи.

Звичайно, описані нами ролі можуть комбінуватися. Особливо цікаво, коли поєднуються ролі “лідера”, “зірки” й “авторитета” в одній особі. Ту можна згадати як приклади видатних організаторів, суспільних діячів, політичних лідерів. Але в цьому є і певна загроза: наприклад, в особі диктаторів ці ролі, як правило, не просто збігаються, а дуже яскраво виражені, що веде аж до фанатичного обожнювання таких осіб. Скажімо, демократичний лідер може чимось не подобатись, а тоталітарний завжди має бути харизматичним. Якщо останньому не вистачає природної харизми, вона обов'язково повинна створюватися штучними засобами.

Концепція групової взаємодії передбачає її зіставлення з більш відомими ідеями, зокрема з теоріями групової динаміки [8; 9]. Попри багато спільних ознак існують відмінності між термінами “групова взаємодія” і “групова динаміка”. По-перше, як уже зазначалося, групова взаємодія включає поняття “групова статика”. По-друге, групова взаємодія передбачає ширше коло процесів у групі, що охоплюють особисті стосунки в групі, діяльнісні (навчальні) відносини і проблеми, мета-рівень (“зовнішні” щодо групи проблеми). Взаємодіючи, малі групи можуть виступати як уособлення груп більш високого порядку (середніх, великих і глобальних). Крім того, групову взаємодію можна розглядати як взаємодію між різними суб'єктами: індивідами, групами різного рівня.

У взаємодії соціальних суб'єктів більш високого порядку (середніх, великих і глобальних груп) виникають процеси, подібні до групової динаміки, але вони виходять за межі предмета психології малих груп і повинні розглядатися в більш широкому контексті групової взаємодії. За аналогією з груповою динамікою ми називаємо їх *соціальною динамікою* (термін Я. Л. Морено [11]), яка є складовою соціальної взаємодії. Ця концепція пояснює суспільні конфлікти різних рівнів, учасниками яких можуть ставати групи будь-якого розміру. Пояснення окремих механізмів міститься в *реалістичній теорії міжгрупового конфлікту* (Д. Кемпбел, Дж. Бернард, У. Ньюком, М. Шеріф [7, с. 82–93]), яка серед основних причин конфліктів розглядає зіткнення групових інтересів і реальну загрозу з боку іншої групи. Більш універсальне трактування знаходимо у Я. Морено, який стверджував, що “соціальні конфлікти і напруження посилюються прямо пропорційно соціодинамічним розбіжностям між офіційним суспільством і соціометричною матрицею” [11, с. 201]. Тут розглядаються цінні ідеї щодо групового несвідомого, які можна розвинути, спираючись на ідеї групової ідентичності [12].

Спільним аспектом для теорії групової взаємодії і теорій групової динаміки є вивчення *еволюції групи*. Еволюцію можна порівняти з віковим розвитком людини (тобто умовно в ній можна виділити “дитячий”, “підлітковий” і “дорослий” періоди). Загострення проблем групової динаміки відбувається приблизно на межі першого і другого років існування групи (щось подібне до “підліткової кризи”). Найбільш помітно це спостерігається в терапевтичних групах [4], проте схожі закономірності простежуються і в інших соціальних структурах, особливо тих, де велике значення має високий рівень розвитку групового несвідомого.

Кризи групової взаємодії можуть відбуватися як за наявності, так і в разі відсутності рівноваги в групових процесах. Наявність рівноваги не означає, що функціонування групи є спокійним і продуктивним процесом. Баланс (або його відсутність) усвідомлених і неусвідомлених чинників взаємодії – показник проблемності групи (етапу розвитку групи). Про проблемність свідчить стрімке підсилення неусвідомлених компонентів групової психіки (за рахунок витіснених складових, які сприймаються як небезпечні для групи), що супроводжується зростанням групової напруженості. Це відбувається, як правило, за умови статичної рівноваги. На початковому етапі кризи група утримується в стабільному стані (енергія групи витрачається на витіснення негативного когнітивного і емоційного матеріалу, а не на розв'язання суперечностей). В умовах статичної рівноваги накопичується значна психічна енергія, пов'язана переважно зі сферою

несвідомого; ця енергія може призвести до вибуху групових суперечностей, розпаду групи тощо.

Серед причин посилення динамічних процесів можуть бути загальне незадоволення тренером чи ходом терапевтичного процесу; опір; зміна складу, конфігурації групи чи групових границь, що викликає емоційні реакції; закономірності соціальної перцепції; психологічні ігри; переноси (трансфери) учасників одне на одного і на тренера; конкуренція членів групи між собою і з тренером. Механізм, що лежить в основі процесів групової динаміки в цих випадках, також може бути пов'язаний зі змінами структури емоційної близькості між членами групи. Може бути і навпаки: загострення динамічних процесів активізує групові переноси і контрпереноси, які в терапевтичних стосунках у групі мають як великі ризики (оскільки можуть спричинювати емоційні конфлікти), так і ресурси (стають поштовхом до прогресивних трансформацій, що стосуються розвитку групи та особистості в ній).

У процесах групової взаємодії важливу роль відіграє *групова перцепція* [3; 10; 17], яка проявляється переважно в спотвореному сприйманні різними груповими суб'єктами один одного, відхиленні від реальності (наприклад, у порушеннях балансу між процесами формування “образу ворога” та “ідеалізацією” окремих суб'єктів). Серед різних форм групових захисних механізмів, про які вже говорилося, найбільш цікавими причинами збурення групової динаміки в нашому контексті можна вважати *психологічні (транзактні) ігри* [1]. Вони є яскравим прикладом неусвідомлюваних процесів, істотним чинником якісних і кількісних особливостей внутрішньогрупової взаємодії.

Окрема особа може виступати “каталізатором” групових процесів, з різних причин (суперництво з лідером, перенос на лідера тощо) провокуючи групову динаміку в малій групі. Так, негативна оцінка кимось іншого члена групи, формального лідера (наприклад, тренера), якоїсь дії, рішення, групової події чи значущої для групи (або окремих її членів) цінності може спричинити явну або приховану емоційну реакцію, що призведе до зміни структури емоційної близькості між членами групи. Це потребує перегрупування симпатій і антипатій (наприклад, виникнення вторинних образ) у групі, що може стати причиною різноманітних проєкцій і досить болісних динамічних процесів. Групову динаміку здатна провокувати і група як груповий суб'єкт.

Виходом з такої ситуації може бути трансформація статичної рівноваги в динамічну за рахунок переведення частини неусвідомлених компонентів на свідомий рівень (проявлення

психологічних ігор, обережне зняття групових захисних механізмів, безпечне вивільнення заблокованих емоцій і завершення емоційних процесів (наприклад, за допомогою технік “обміну ролями” та “порожнього стільця”). При цьому використовується багато засобів – від групової дискусії до методів дії (наприклад, соціодрами).

Висновки. Групова взаємодія в малих (зокрема навчально-терапевтичних) групах є складною системою різноманітних процесів, які закономірно супроводжують всі етапи життя групи (від створення до розпаду). Особливе значення мають неусвідомлювані групові явища, що притаманні всім формам й елементам взаємодії і без яких не може існувати група будь-якого рівня і спрямування. Ці неусвідомлювані чинники є великими ризиками, і водночас вони можуть становити істотні ресурси для розвитку групи та особистості в групі.

Узагальнюючи викладені вище міркування, можна виділити такі найбільш вагомні неусвідомлювані аспекти групової взаємодії: групові сценарії та психологічні ігри, групові захисні механізми, групові емоційні стани (наприклад, групові настрої, групова напруженість).

Однією з перспектив подальших досліджень є вивчення соціально-психологічної природи сил відштовхування і притягання, які лежать в основі групової динаміки та статичності на різних ієрархічних рівнях, а також простору групи-як-цілого, в якому, власне, і відбувається групова взаємодія. Важливо з'ясувати, як простір групової взаємодії пов'язаний з властивостями групової свідомості та групового несвідомого.

Література

1. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы : пер. с англ. / Эрик Берн. – М. : Прогресс, 1988. – 400 с.
2. *Бион У. Р.* Научение через опыт переживания : пер. с англ. / У. Р. Бион. – М. : Когито-Центр, 2008. – 128 с.
3. *Бодалев А. А.* Восприятие и понимание человека человеком / А. А. Бодалев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 200 с.
4. *Витакер Д. С.* Группы как инструмент психологической помощи : пер. с англ. / Д. С. Витакер. – М. : Независимая фирма “Класс”, 2006. – 432 с.
5. *Горностай П. П.* Групова взаємодія у світлі психологічних парадигм / П. П. Горностай // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 35 (38). – С. 113–126.
6. *Десев Л.* Психология малых групп / Л. Десев. – М. : Прогресс, 1979. – 208 с.
7. *Кэмпбелл Д. Т.* Социальные диспозиции индивида и их групповая функциональность: эволюционный аспект / Д. Т. Кэмпбелл //

- Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М. : Наука, 1997. – С. 76–102.
8. Левин К. Динамическая психология: Избранные труды / Курт Левин ; сост., пер. с нем. и англ. яз. и науч. ред. Д. А. Леонтьева и Е. Ю. Патяевой. – М. : Смысл, 2001. – 576 с.
 9. Левин К. Теория поля в социальных науках : пер. с англ. / Курт Левин. – СПб. : Речь, 2000. – 368 с.
 10. Межличностное восприятие в группе / под ред. Г. М. Андреевой, А. И. Донцова. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 295 с.
 11. Морено Я. Л. Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе : пер. с англ. / Я. Л. Морено. – М. : Академический проект, 2001. – 384 с.
 12. Психологія групової ідентичності: закономірності становлення : [монографія] / [П. П. Горностай, О. А. Ліщинська, Л. Г. Чорна та ін.] ; за наук. ред. П. П. Горностая. – К. : Міленіум, 2014. – 252 с.
 13. Робер М.-А. Психология индивида и группы : пер. с фр. / М.-А. Робер, Ф. Тильман. – М. : Прогресс, 1988. – 256 с.
 14. Семечкин Н. И. Психология малых групп / Н. И. Семечкин. – Владивосток, 2005. – 117 с.
 15. Сидоренков А. В. Малая группа и неформальные подгруппы: микрогрупповая теория : монография / А. В. Сидоренков. – Ростов-на-Дону : Изд-во ЮФУ, 2010. – 272 с.
 16. Сидоренков А. В. Социально-психологические теории малой группы / А. В. Сидоренков, Н. А. Захарченко, И. И. Сидоренкова. – М. : Вузовская книга, 2011. – 174 с.
 17. Bruner J. The perception of people // Handbook of Social Psychology / J. Bruner, and R. Tagiuri; Ed. by G. Lindzey. – London, 1954. – Vol. 2. – P. 624–654.
 18. Moreno J. L. Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama / J. L. Moreno. – Beacon, New York : Beacon House Inc., 1953. – cxiv; 763 p.
 19. Social groups and identities: developing the legacy of Henri Tajfel / Ed. by W. P. Robinson. – Oxford : Butterworth-Heinemann, 1996. – 386 p.

References

1. Bern, E. (1988). *Igry, v kotorye igrayut lyudi. Psikhologiya chelovecheskikh vzaimootnosheniy; Lyudi, kotorye igrayut v igry. Psikhologiya chelovecheskoy sudby* [Games People Play: The Psychology of Human Relationships; What Do You Say after You Say Hello?]. Moscow: Progress Publ. (rus).
2. Bion, U. R. (2008). *Nauchenie cherez opyt perezhivaniya* [Learning from Experience]. Moscow: Kogito-Center Publ. (rus).
3. Bodalev, A. A. (1982). *Vospriyatie i ponimanie cheloveka chelovekom* [The perception and understanding of the human person]. Moscow: Publ. of the Moscow University (rus).
4. Whitaker, D. S. (2006). *Gruppy kak instrument psikhologicheskoy pomoshchi* [Using Groups to Help People]. Moscow: An independent firm “Class” (rus).

5. Gornostai, P. P. (2015). Hrupova vzaiemodiiia u svitli psykhologichnykh parad-yhm [Group interaction in the psychological paradigms]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhologii* [Scientific studies of social and political psychology], 35(38), 113–126 (ukr).
6. Desev, L. (1979). *Psikhologiya malykh grupp* [Psychology of small groups]. Moscow: Progress Publ. (rus).
7. Campbell, D. T. (1979). Sotsialnye dispozitsii individa i ikh gruppovaya funktsionalnost: evolyutsionnyy aspekt [Social disposition of the individual and group functionality: the evolutionary aspect]. In: *Psikhologicheskies mekhanizmy regulyatsii sotsialnogo povedeniya* [Psychological mechanisms of social behavior regulation] (pp. 76–102). Moscow: Nauka Publ. (rus).
8. Levin, K. (2001). *Dinamicheskaya psihologiya: Izbrannye trudy* [Dynamic Psychology: Selected Papers]. Moscow: Smysl Publ. (rus).
9. Levin, K. (2000). *Teoriya polya v sotsialnykh naukakh* [Field theory in social sciences]. St. Petersburg: Rech Publ. (rus).
10. Andreeva, G. M., Dontsov, A. I. (Eds.). (1981). *Mezhlichnostnoe vospriyatie v gruppe* [Interpersonal perception in the group]. Moscow: Publ. of the Moscow University (rus).
11. Moreno, J. L. (2001). *Sotsiometriya: Yeksperimentalnyy metod i nauka ob obshchestve* [Sociometry, Experimental Method and the Science of Society]. Moscow: Academic. projekt Publ. (rus).
12. Gornostay, P. P., Lishchynska, O. A., Chorna, L. G. et al. (2014). *Psikhologiiia hrupovoi identychnosti: zakonmirnosti stanovlennia* [Psychology of group identity: patterns of establishment]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
13. Rober, M.-A., Tilman, F. (1988). *Psikhologiya individa i grupy* [Psychology of the individual and the group]. Moscow: Progress Publ. (rus).
14. Semechkin, N. I. (2005). *Psikhologiya malykh grupp* [Psychology of small groups]. Vladivostok (rus).
15. Sidorenkov, A. V. (2010). *Malaya gruppa i neformalnye podgruppy: mikrogruppovaya teoriya* [Small group and informal sub-groups: micro-group theory]. Rostov-on-Don: Publ. of the South Federal University (rus).
16. Sidorenkov, A. V., Zaharchenko, N. A., Sidorenkova I. I. (2011). *Sotsialno-psikhologicheskies teorii maloy grupy* [Socio-psychological theories of small groups]. Moscow: Vuzovskaya kniga Publ. (rus).
17. Bruner, J. and Tagiuri, R. (1954). The perception of people. In G. Lindzey (Eds.), *Handbook of Social Psychology* (pp. 624–654), Vol. 2, London.
18. Moreno, J. L. (1953). *Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. Beacon, New York: Beacon House Inc.
19. Robinson, W. P. (Ed.). (1996). *Social groups and identities: developing the legacy of Henri Tajfel*. Oxford: Butterworth-Heinemann.

Gornostai P. P. Group interaction concept in educational and therapeutic groups

The article describes the origins of conception of group interaction in educational and therapeutic groups. Social and psychological analysis of the basic concepts are realized. Group interaction is viewed as a wide range of activities of different social actors (object), including group dynamics and statics, static and dy-

dynamic balance. Functioning of various types of group bounds (subject-cognitive, sociometric, emotional, external, internal, personal), and the processes of attraction and repulsion between group actors are the condition for existence and development of the group. Groups have a certain emotional state, one of the derivatives of which is the psychological tension in the group. Group perception and group defense mechanisms play an important role in the group interaction processes. Members of group interaction play the following group roles: leader, star, authority, passive middling, middling (a member of the micro-group), an emotionally neutral outsider, emotionally negative outsider. Small groups evolve over time; this process is accompanied by crises of group interaction.

Key words: group interaction, group consciousness and group unconscious, small educational-therapeutic group, dynamic and static balance in the group, social distance, group boundaries, the emotional state of the group, group defense mechanisms.

© Горностаї П. П.

О. Л. Корбанова

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОЧІКУВАНЬ ТА НАСТАНОВЛЕНЬ ЩОДО ГРУПОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ ЧЛЕНІВ НОВОСТВОРЕНИХ ГРУП

Представлено модель рольової комунікації в груповій взаємодії, створену на основі теоретичного аналізу останніх досліджень у психології груп, взаємодії та комунікації. Визначено, що основу регуляції взаємодії становлять показники внутрішнього світу суб'єктів взаємодії, серед яких чільне місце посідають ставлення до інших членів групи, настановлення та очікування. Охарактеризовано спільний простір взаємодії, який пов'язаний з персоналізаціями і який учасники взаємодії наповнюють своїми смислами. Узагальнено рольові аспекти психології взаємодії, що дало змогу виокремити статусно-позиційні, дистанційно-емоційні: та ціннісно-експектаційні аспекти при моделюванні рольової комунікації. Наведено результати першого етапу емпіричного дослідження очікувань та настановлень щодо групової взаємодії на початкових етапах розвитку групи. Визначено змістові характеристики особливостей прояву і відображення внутрішнього світу особистості в спілкуванні з іншими. Встановлено, що деякі очікування і настановлення відрізняються залежно від позицій, які посідають молоді люди. Проте за низкою властивостей і проявів молоді люди, незважаючи на позиції, істотно не відрізняються щодо своїх настановлень та очікувань. Здійснено спробу охарактеризувати внутрішні та зовнішні границі особистих меж і їхні суттєві ознаки, серед яких включеність у взаємодію, персоналізація і групова ідентичність.

Ключові слова: мала група, групова взаємодія, взаємні очікування, встановлення, новостворена група.

Проблема. Групова форма навчання супроводжується постійним створенням нових груп, поділом на мікрогрупи та появою нових членів” груп. Члени створюваних у системі освіти груп вступають у взаємний обмін - діями, почуттями, думками тощо, тобто в групову взаємодію. Щоб брати участь у спільній діяльності, вони мають розуміти одне одного і досягати спільних та особистих цілей. Якими настановленнями керуються у своїй поведінці члени новостворених груп?

Молоді люди зазвичай глибоко вмотивовані взаєминами з одногрупниками, стурбовані тим враженням, яке вони справляють на інших, переймаються тим, що про них думають однолітки. Отож учергове підтверджується теза, що тільки завдяки соціальній складовій виникає і розвивається внутрішній світ людини в тому вигляді, до якого ми звикли. В умовах навчання у членів навчальної групи виникають стереотипи, в основі яких лежать настановлення та очікування, що спрямовують комунікацію, допомагають орієнтуватися в груповій взаємодії та обирати ті чи інші ситуативні лінії поведінки. На цей час питання про співвідношення настановлень і ставлень до однолітків з очікуваннями, їхній зміст, а також формування у нещодавно створених групах не є вичерпно дослідженим і тому залишається наразі актуальним.

Мета статті: проаналізувати особливості рольової комунікації в груповій взаємодії на початкових етапах групової динаміки в групах, опосередкованих навчальною діяльністю у стінах вищого навчального закладу, та охарактеризувати такі змістові характеристики групового та індивідуального свідомого-несвідомого, як настановлення й очікування щодо себе та інших у груповій взаємодії.

Членів навчальних груп об'єднує низка показників, деякі з яких на сьогодні досить добре досліджені. Ідеться про такі характеристики, як спільна діяльність, навчання, комунікація та обмін інформацією, взаємини, взаємовпливи і взаємодія. Соціальний механізм впливу групи на своїх членів формується на основі досвіду багатьох поколінь. Серед соціально-психологічних аспектів груп, які досліджувалися останнім часом, такі: адаптація, надійність, ухвалення групових рішень, виникнення та існування багаторівневого групового суб'єкта, становлення групової ідентичності; набули дальшого розвитку параметрична, мікрогрупова та рольова теорії малих груп

(П. П. Горностаї, О. А. Мірошніченко, С. В. Саричев, М. І. Семечкін, А. В. Сидоренков, Л. І. Уманський, О. С. Чернишов).

Члени групи вступають у взаємодію з певних суб'єктних позицій і вносять у групові взаємини часточку себе. Під час групової взаємодії, за влучним висловом О. А. Донченко, один суб'єкт взаємодії представлений в іншому [6]. Ми вважаємо, що для взаємопорозуміння з партнером по взаємодії треба знайти “точки перетину” з ним, оскільки взаємодія, на нашу думку, відбувається на перетині внутрішніх світів учасників взаємодії. Внутрішній світ людини Б. Г. Ананьєв розглядав нарівні з її інтраіндивідуальною структурою та організацією особистісних властивостей. Дослідник наголошував, що внутрішній світ визначається різноманітністю зв'язків особистості із суспільством у цілому та різними соціальними групами [1]. Внутрішній світ людини – це суб'єктивна реальність, внутрішній зміст психологічної діяльності, характерний для цієї конкретної людини. П. П. Горностаї визначає життєвий світ як психологічний просторово-часовий світ людини, зосереджуючи увагу на його суб'єктивності і ціннісній означеності [5]. Т. М. Березіпа, крім часо-просторової структури, досліджує також зміст внутрішнього світу людини [2]. Вважаємо, що зміст внутрішнього світу формують уявлення про себе та іншого, інтенції щодо своєї поведінки й експектації щодо смислового наповнення рольової поведінки партнерів по взаємодії.

Перетин внутрішніх світів учасників взаємодії може відбуватися у сфері усвідомлюваного як обмін образами, думками, впливами, засадами спільної діяльності. Такими засадами можуть бути мотиваційні основи, цінності, цілі та наміри. На перетині виникають “точки зіткнення”, які стають початком спільного простору взаємодії. Цей простір наповнений спільними цілями та думками, взаємодоповнювальними властивостями та рисами характеру, що актуалізуються комплементарно щодо партнерів по взаємодії та відповідно до ситуації. Відбувається своєрідне “співналаштування” і трансформація ситуативних завдань учасників взаємодії.

На нашу думку, взаємодію можна змоделювати як поєднання і перетин життєвих світів її учасників, їх порівняння, перебудову, обмін, взаємовплив та відбудову й узгодження меж. Тобто в ході взаємодії відбувається творення спільного простору взаємодії, який її учасники наповнюють власними смислами, цілями, цінностями, уявленнями, спогадами, думками, настановленнями, очікуваннями тощо. Групова взаємодія передбачає взаємні дії і співпрацю в межах групи. За В. П. Казміренком, учасники комунікативного поля створюють те, що з позицій соціокультурної перспективи називається міжсуб'єктністю, яка визначає для учасників взаємодії віру в спільний світ [7]. Спільний

простір взаємодії завжди означений персоналізацією учасників: відображена суб'єктність набуває ідеальної представленості в життєдіяльності інших людей. У процесі персоналізації відбувається перетворення інтелектуальної і афективно-потребової сфери однієї особистості під впливом іншої [11].

Отже, маємо підстави стверджувати, що внутрішній (інтра-суб'єктний) простір, який проявляється в інтерсуб'єктній взаємодії, уміщує інтенції, цілі, цінності та смисли суб'єктів взаємодії, котрі проявляються і відображаються у ставленнях до інших учасників взаємодії. Розуміння взаємодії як спільної діяльності, наголошує В. П. Казміренко, вимагає враховувати, що в ній відбувається розвиток ставлень одного члена колективу до інших [7].

У соціальній психології настановлення беруться до уваги при вивченні ставлень особистості як члена групи до тих чи інших соціальних об'єктів, стійкості й узгодженості, а також механізмів саморегуляції соціальної поведінки [8], зокрема можливих настановлень щодо ставлення до себе і до інших (В. П. Зінченко, П. М. Шихірев). Під соціальним настановленням (атитюдом) розуміють стійке, фіксоване утворення особистості, що надає стабільності та спрямованості її діяльності, поведінці та уявленням про світ, групу і про саму себе. Наставлення викликають почуття, дії, думки і допомагають оцінювати зовнішній світ [11], постають як неусвідомлюваний стан готовності людини певним чином сприймати, оцінювати людей або об'єкти, що її оточують, і діяти щодо них [4]. Наявність певного настановлення визначає подальшу поведінку особи у відповідь на події та явища повсякденного життя. Значний внесок у розуміння настановлень зробила грузинська психологічна школа (Д. М. Узнадзе, А. Є. Шерозія та ін.). Згідно з ученням її представників, настановлення існують між несвідомим і свідомістю; у них концентрується певним чином перероблений досвід минулого; цей досвід впливає на ті вибори, які роблять люди, на ставлення та очікування, які в них формуються. Очікування є частиною нашого психічного життя, і хоч воші п усвідомлюються неповною мірою, але істотно коригують наші дії в теперішньому, формуючи таким чином бажане майбутнє. Так відображається часовий вимір внутрішнього світу людини. Проблематика очікувань (експектацій) у сфері міжособових відносин розкривається в низці праць, зокрема в роботах Г. Блумера, О. О. Бодальова, Я. Л. Коломийського, М. В. Кондратьєвої, Ч. Кулі, Дж. Міда, Т. Шибутані та інших дослідників.

Наставлення виникають на основі минулого досвіду, проявляються із теперішньому і допомагають орієнтуватися в ситуації, обирати рольові моделі поведінки. Можна сказати, що настановлення

та очікування пов'язані через ставлення, проте розведені в часі. У певному розумінні очікування можна охарактеризувати як настановлення щодо майбутнього, майбутньої поведінки, майбутніх подій. Спільним для настановлень та очікувань є те, що вони мають тотожну трикомпонентну структуру, що охоплює когнітивний, емотивний та поведінковий компоненти (М. Сміт, К. Муздибаєв, В. С. Іванова та ін.). На цей час зміст настановлень та очікувань щодо групової взаємодії вичерпно не досліджено, тож це питання ще потребує з'ясування.

Учасникам взаємодії властиво моделювати власну взаємодію з певною особою та очікувати від неї певного емоційно забарвленого ставлення. Основою щодо очікувань стають, у тому числі, наявні настановлення, стереотипи, уявлення та досвід взаємодії з цією людиною, що сформувалися раніше. На початковому етапі існування групи, коли ще не виробилися достатньо стійкі ставлення, її члени орієнтуються в просторі взаємодії завдяки внутрішнім інтрасуб'єктивним підставам, зокрема настановленням та очікуванням щодо інших. Показниками внутрішнього світу особистості є настановлення щодо власної поведінки та очікування (експектації) щодо поведінки партнерів по взаємодії, які мають вимір майбутнього, впливають зі ставлень та пов'язані із ситуативними і рольовими особливостями, значущими у взаємодії.

Настановлення та очікування – змістова реальність внутрішнього світу людини. Залежно від того, позитивні чи негативні ці очікування, молоді люди: обирають певний стиль взаємодії та вибудовують власні межі, унаслідок чого дозволяють собі наблизитися на певну відстань до меж іншого. Настановлення та очікування як передумови ставлень беруть участь у побудові спільного простору та вибудовуванні учасниками меж взаємодії.

Однією із функцій меж є опікування психологічною безпекою, яка допомагає підтримувати цілісність та захищеність Я [14]. Соціальні межі, за С. К. Нартовою-Бочаєв, визначаються позицією та статусом людини в групі, пов'язані з асиміляцією та оптимізують процеси соціальної адаптації і соціалізації [12]. Динаміка психологічного простору особистості, зокрема коливання інтенсивності персоналізації та відособлення, відбувається навколо границь. Мірилом усталеності меж, на нашу думку, можуть бути включеність у взаємодію, що визначає позицію, міжособову дистанцію, і чутливість одного учасника взаємодії до іншого. Більшою або меншою мірою включеність у рольове спілкування можна розглядати як діяльність по узгодженню і встановленню меж.

Під час взаємодії в рамках малої групи її члени послуговуються певним статусом і займають ті чи інші позиції в груповій структурі, що спричиняє відповідні очікування. Специфічним патерном поведінки, який демонструє член групи, базуючись на очікуваннях інших її членів і власних очікуваннях та уявленнях щодо схвалюваних норм та зразків поведінки, є роль [3; 8]. Прийняття ролі дає право очікувати від оточення поведінки, яка синхронізується з їхньою рольовою позицією, та виконання зобов'язання поводитися відповідно до очікувань інших людей [11]. Нормативність спілкування, на думку В. П. Казміренка, забезпечує одну з найголовніших – функцію регуляції взаємодії в тих чи тих соціокультурних реальностях [7].

Вважаємо, що роль фіксує динамічну статусно-позиційну модель спілкування [8], містить у собі інформацію про внутрішній світ людини та визначає потенційні особливості взаємодії з іншими. Рольова комунікація – це процес утілення рольової стратегії, обміну ролями та дискурсу смислів. Сфера відображення рольової реальності групи - моделювання мети взаємодії та способів досягнення цієї мети, сценарію взаємодії за допомогою ролі як такої форми взаємодії, що має правила, закріплює норми і надає певні права.

На нашу думку, рольова комунікація є основою взаємодії, і завдяки цьому вона стає складовою і рушійною силою групової динаміки. На основі аналізу рольової комунікації в процесі групової взаємодії можемо виділити в ній статусно-позиційні, дистанційно-емоційні та ціннісно-експектаційні аспекти, які пов'язані між собою, але зрозуміло, не існують окремо. Ми виокремили їх, щоб по змозі унаочнити аналіз явища (рис.).

РОЛЬОВА КОМУНІКАЦІЯ

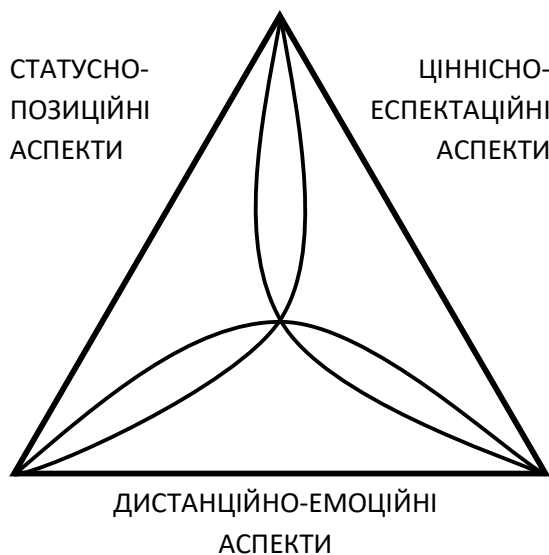

Рис. Модель рольової комунікації

Під кутом зору *статусно-позиційних* аспектів на перший план висувається входження молодого людини в групову мережу статусів, позицій і функцій. Вони знаходять вияв у тому, що суб'єкт взаємодії посідає певне становище, позицію в системі міжособових відносин, що визначає його права, обов'язки і привілеї, а також авторитет серед інших членів групи. Така диференціація є досить актуальною в новостворених групах. Інтенції щодо певного статусу в групі будуть відображатися в спілкуванні суб'єкта взаємодії. Таким чином, рольова структура групи та поле групового свідомого несвідомого породжують і об'єктивують взаємні очікування щодо прояву тих чи інших патернів поведінки.

Дистанційно-емоційні аспекти рольової комунікації відповідають за встановлення дистанції та узгодження меж і підкреслюють значення ролей для поєднання й відмежування, спілкування і відособлення як певного континуума. Границі характеризуються психологічною дистанцією, яку люди займають одне щодо одного. Так само дистанція, а отже, і межі можуть бути регульовані за допомогою емоційних ставлень. Приміром, симпатія

наближає, зменшує дистанцію, а негативний емоційний прояв відторгає, збільшує дистанцію. Якщо психологічному простору і межах бракує суверенності, це може мати наслідком відчуженість та відмежування.

Функція *ціннісно-експектаційних* аспектів полягає у створенні системи смислів та значень в означенні рольової поведінки інших членів групи та власної, а також узгодженні її з власними настановами та експектаціями. У групах відбувається процес узгодження ціннісно-сміслових основ взаємодії та врівноважування взаємних очікувань щодо рольової поведінки членів групи, у яких відбиваються наявні у них ціннісні орієнтири, що також задають рамку границь.

У проведеному нами дослідженні увагу було приділено напрямкам, які б могли ілюструвати прояв настановлень та очікувань щодо групової взаємодії у молоді. В емпіричному дослідженні, проведеному у 2015 році за участю студентів першого курсу Київського національного лінгвістичного університету (51 особа), були застосовані такі методи: соціометрія, “Експертна діагностика взаємодії у малих групах” О. С. Чернишова, С. В. Саричева; Q-сортування В. Стефансона та “Дослідження комунікативно-характерологічних рис” Т. Лірі.

Коли йдеться про формування спільного поля взаємодії і меж, то найбільш важливим настановленням щодо групової взаємодії, на нашу думку, є критерій “включеність у взаємодію”, який був досліджений нами за методикою О. С. Чернишова, С. В. Саричева. Експертні оцінки членами групи самої групи як одиниці за рівнем включеності, ієрархії і варіативності, самостійності та ініціативності у взаємодії новостворених груп набувають значень, близьких до середніх. Можна стверджувати, що настановлення на включеність у взаємодію позитивні, рівень включеності (4,14) дещо вищий за середнє значення, але особисті оцінки цього параметра суттєво відрізнялися в різних членів групи. Інші критерії мали такі середні значення: “ієрархія і варіативність взаємодії” – 3,86, “самостійність та ініціативність у взаємодії” – 5,14. Висловимо припущення, що власні настановлення членів групи про включеність до групи різняться в оцінюванні ними включеності групи. Зазначимо, отримані показники цілком очікувано характеризують очікування щодо поведінки інших членів малих груп, які прагнуть до успіхів у навчальній діяльності.

Змістові характеристики особливостей прояву і відображення внутрішнього світу особистості в спілкуванні з іншими у вигляді очікувань і настановлень щодо групової взаємодії ми досліджували таким чином. За процедурою проведення методик В. Стефансона і

Т. Лірі досліджувані ранжували власні настановлення щодо комунікативної поведінки та комунікативно-характерологічних рис за такими рольовими позиціями: “Я”, “Я у взаємодії” та власні очікування щодо “симпатичного” та “антипатичного” члена групи. Отримані оцінки очікувань і настановлень за кожною із зазначених позицій ми підсумували по групі досліджуваних і проранжували. Далі було проведено контент-аналіз отриманих даних щодо рис “Я” і “симпатичного іншого”. Відтак було обчислено коефіцієнт кореляції Спірмена, який показав, що схожість між рисами “Я” і “симпатичного іншого” є значущою на рівні 0,01 (простежується в кореляційному зв’язку між ними), і дав змогу узагальнити на рівні тенденції, що стосовно “симпатичного” члена групи існують настановлення як щодо тотожного собі, схожого майже за всіма позиціями. Це може свідчити про те, що межі між “Я” та іншим проникні, гнучкі та подекуди “стерті”. Було виявлено, що “симпатичному” однокрупникові частіше приписують риси образу Я, схожі на власні, пов’язані з його схильністю до співробітництва, повагою до інших, відвертістю, почуттям гідності, великодушністю і терпимістю до недоліків, делікатністю, прагненням протегувати, критичністю до інших, нетерпимістю до помилок інших тощо. Такі результати, на нашу думку, можна інтерпретувати як відкриття меж для вибудовування спільного поля взаємодії, що проявляється як проєкування власних рис на приємних партнерів по взаємодії.

Простежується настановлення членів новостворених навчальних груп орієнтуватися на “симпатичних” колег по навчанню, друзів, як на себе, і таким чином долати складну адаптаційну ситуацію на початкових етапах групової динаміки. На основі ідентифікації із “симпатичним іншим” спостерігаються також відповідні очікування. Такі результати можна інтерпретувати як прояв соціальної самокатегоризації внаслідок того, що межі між “Я” і оточенням є більш “плинними” (за висловом К. Левіна). На наш погляд, настановлення “міряти” приємного іншого “по собі” полегшує, спрощує взаємодію та в більшості випадків сприяє досягненню успіху в ній. Проте пояснення отриманих даних потребує більш детальних подальших досліджень і може лежати в різних площинах.

Зауважимо, що в настановленнях щодо “антипатичних” членів групи з низьким статусом не спостерігаються протилежні значення настановлень щодо “симпатичного”. За нашими даними, очікування студентів щодо проявів неприємних членів групи згрупувалися навколо агресивної поведінки та агресивних дій. Це може свідчити про межові проблеми, пов’язані із загрозою цілісності і захищеності образу “Я”, які виникають у цьому випадку. Негативне ставлення викликають

ті, що проявляють риси агресії, а саме є більш критичними до своїх товаришів, готові підтримати чиюсь точку зору в суперечці, схильні перебирати на себе керівництво в групі, прагнуть бути в центрі уваги, утримувати власний “високий” статус у групі, недостатньо стримані у висловленні почуттів, не проти щоб покритикувати товаришів. Відмінності між рисами “Я” і “антипатичного” члена групи значущі на рівні 0,05. Пояснення може лежати в площині соціальної категоризації, підтримання меж і відособлення. Агресивно налаштований член групи суб’єктивно становить загрозу для особистої безпеки і меж інших членів групи, викликає антипатію і відособлення, провокує збільшення дистанції і через це, власне, потрапляє у низькостатусні члени групи. Можна припустити, що особисті межі у взаємодії з неприємними членами групи емоційно і дистанційно відсувають, “відштовхуючи” таких членів групи. Отже, відсторонення, “жорсткі межі”, очікування агресії, разототожнення – це неповний перелік очікувань щодо осіб з низьким статусом у навчальній групі.

Отримані в нашому дослідженні дані певною мірою підтверджують наявність описаного в літературі настановлення “привітних” вважати доброзичливими, а “непривітних” – несимпатичними [10], але з деякими уточненнями: “симпатичних” одногрупників наділяють рисами “Я” і не відмежують в очікуваннях від себе. Прийняття позиції “Я у взаємодії” характеризується доброзичливими, приємними рисами та відрізняється в бік більшої комунікабельності. Її вияви молоді люди вбачають у схильності втручатися в контакти товаришів, схвалювати дружність, доброзичливість у групі, радіти спілкуванню з друзями, бути готовим підтримати чиюсь сторону в суперечці, виявляти прихильність до групи в цілому більше, ніж до певних товаришів; ідеться також про здатність до компромісів, несхильність до суперечок, меншу критичність до оточення, відвертість, делегування відповідальності лідерові та довіру до нього, позитивний відгук на похвалу та дотримання порад лідера, більшу симпатія до членів групи. Відмінності між рисами “Я” і “Я у взаємодії” значущі на рівні 0,05.

Отримані дані було проаналізовано з погляду залежності від статусу настановлень членів новостворених груп щодо прояву певних комунікативних тенденцій. Суттєвим видається настановлення високостатусних студентів на несхильність керувати одногрупниками та підтримувати настрій групи. Студенти із середнім статусом у взаємодії настановлені на більшу критичність до оточення, схильні відволікати групу від її цілей, спрямовані на обговорення розбіжностей, менше схильні до компромісів. Низькостатусні часто заперечують лідеру, уникають зустрічей і зборів у групі, звертаються

до лідера частіше, ніж до інших, схильні до суперечок, задержуватися, намагаються згуртувати навколо себе однодумців, намагаються не демонструвати свої істинні почуття, неприязні до тих, хто намагається виділитися. При цьому в них виявлено незбіг власного уявлення про статус з реальним статусом у групі, а також настановлення “намагатися утримувати своє високе становище в групі”. Виходить, що нижчий статус члена групи, тим більше зусиль на “підтримання” статусу в групі докладає молода людина. Це, на нашу думку, може свідчити про прояв психологічних захистів.

Разом з тим у результаті контент-аналізу виявлено комунікативні тенденції, очікування і настановлення щодо прояву яких не відрізняються за всіма позиціями. Такі недиференційовані, так би мовити, “внутрішньогрупові” інтерсуб’єктні риси дають певний ступінь свободи, характеризують людську самобутність на кшталт “не терпить, щоб ним командували”, “має людську гідність”, “вміє настояти на своєму”, “може проявляти байдужість”, “здатен бути суворим”, “не обов’язково всіх любити”, “незалежний”, “упертий”, “здатний сам потурбуватися про себе”, “прагне до успіху”, “стійкий”, “діловитий”, “практичний”, “уважний”, “прагне ужитися з іншими”, “поблажливий до інших”, “добросердечний” і т. ін. Наведені результати можуть свідчити про існування в молоді здорових настановлень на самореалізацію та визнання меж інших у груповій взаємодії.

З огляду на отримані дані можемо говорити відтак про настановлення членів новостворених навчальних груп орієнтуватися на “симпатичних” для них членів групи як на себе, а також про відповідні (на основі ідентифікації) очікування. Виявлені тенденції є результатом першого етапу емпіричного дослідження очікувань та настановлень щодо групової взаємодії на початкових етапах розвитку групи, а тому потребують дальших досліджень для збирання додаткового емпіричного матеріалу та дотримання вимог статистичної достовірності.

Висновки. Отже, настановлення та очікування можна розглядати як іманентні, глибинні чинники регуляції групової взаємодії. Вони є складовими групового свідомого-несвідомого, показниками внутрішнього світу, які лежать в основі регуляції взаємодії. Вивчаючи початкові стадії життєдіяльності новостворених груп ВНЗ, ми зафіксували формування настановлень на суттєві статусно-рольові ознаки, які моделюють групову структуру. У контексті внутрішнього світу особистості в новостворених групах нами виявлено такі особливості очікувань і настановлень:

1. Поверхове сприйняття друзів з позитивним соціометричним статусом характеризується проєктивними настановленнями як щодо

схожого на себе, майже тотожного собі, що свідчить про те, що із “симпатичною” людиною суб’єкт взаємодії не відчуває загрози своєму “Я” і почувається безпечно. У результаті цього особистісні межі стають проникними, гнучкими, еластичними та подекуди “стертими”, виникає спільний простір взаємодії. На наш погляд, така тенденція пов’язана з виникненням настановлення, яке полегшує, спрощує взаємодію та в більшості випадків сприяє досягненню успіху у взаємодії з іншими. Такі результати можна, мабуть, інтерпретувати як прояв соціальної самокатегоризації. Разом з тим описаний ефект виглядає як персоналізація, відображена суб’єктність – себе в інших і інших у собі. Настановлення категоризувати членів групи з низьким статусом як конфліктних та незгодних викликає відповідне ставлення до них, пов’язане з очікуванням небезпеки щодо власного “Я” і, відповідно, закриттям меж. Водночас нами виявлено риси, що стосуються особистої самореалізації членів групи, очікування за якими не мають статусно-позиційних відмінностей.

2. Рольова комунікація є суттєвою складовою групових процесів, оскільки соціальні настановлення ґрунтуються на згоді суб’єкта розглядати певні об’єкти чи ситуації крізь призму соціальних норм та цінностей, моделювання яких відбувається у вигляді рольових моделей поведінки.

3. Включеність у взаємодію свідчить про формування спільного простору взаємодії і меж, характеризує позитивні настановлення щодо взаємодії і регулює гнучкість, еластичність та проникність меж. Процеси спілкування і відособлення, приєднання, належності до спільної групи і відмежування характерні для групової взаємодії як складові процесу встановлення меж.

Як поєднати успіхи в навчанні з ефективною взаємодією з ровесниками? Кому це вдається? Чи зростає включеність у взаємодію з розвитком групи? Усе це, на нашу думку, питання для майбутніх розвідок. Подальшою перспективою наших досліджень є вивчення настановлень, очікувань, рольових моделей та інших концептів рольової комунікації в новостворених групах, особливості та відмітні риси яких можна побачити лише в порівнянні з групами, які перебувають на інших щаблях групової динаміки.

Література

1. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
2. *Березина Т. Н.* Многомерная психика. Внутренний мир личности / Т. Н. Березина. – М. : PER SE, 2001. – 319 с.
3. *Вердербер Р.* Психология общения / Р. Вердербер, К. Вердербер. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2003. – 320 с.

4. Гамезо М. В. Атлас по психологии / М. В. Гамезо, И. А. Домашенко. – М. : Просвещение, 1986. – 272 с.
5. Горностай П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горностай. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
6. Донченко Е. А. Психофракталы. Метапрограммы людей и социальных групп / Е. А. Донченко // Менеджмент и кадры: психология управления, соционика и социология. – 2010. – № 2. – С. 52–60.
7. Засади когнітивної психології спілкування : монографія / за наук. ред. В. П. Казміренка. – К. : Імекс-ЛТД, 2013. – 390 с.
8. Коробанова О. Л. Рольове спілкування членів малої групи з різним статусом / О. Л. Коробанова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України ; Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 27 (30). – С. 41–49.
9. Краткий психологический словарь / сост. Л. А. Карпенко; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1985. – 431 с.
10. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб. : Питер, 1997. – 688 с.
11. М'ясоїд П. А. Курс загальної психології : підручник : у 2 т. / П. А. М'ясоїд. – К. : Алерта, 2012. – Т. 1. – 496 с.
12. Нартова-Бочавер С. К. Психологическое пространство личности : монография / С. К. Нартова-Бочавер. – М. : Прометей, 2005. – 312 с.
13. Психологія групової ідентичності: Закономірності становлення : [монографія] / за наук. ред. П. П. Горностая. – К. : Міленіум, 2014. – 252 с.
14. Рягузова Е. В. Виды и функции границ в психологических исследованиях [Электронный ресурс] / Е. В. Рягузова // Известия Саратовского университета. Серия: Философия. Психология. Педагогика. 2011. – Т. 11. – Вып. 1. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/vidy-i-funktsii-granits-v-psiologicheskikh-issledovaniyah>

References

1. Anan'ev, B. G. (2001). *Chelovek kak predmet poznaniya* [A man as a subject of cognition]. Petrograd: Piter Publ. (rus).
2. Berezina, T. N. (2001). *Mnogomernaya psikhika. Vnutrenniy mir lichnosti* [Multidimensional mind. Internal world of a personality]. Moscow: PER SE Publ. (rus).
3. Verderber, R., Verderber, K. (2003). *Psikhologiya obshcheniya* [Communication Psychology]. Petrograd: Praym-Evroznak Publ. (rus).
4. Gamezo, M. V., Domashenko, I. A. (1986). *Atlas po psikhologii* [Atlas on psychology], Moscow: Prosveshcheniye Publ. (rus).
5. Gornostay, P. P. (2007). *Lichnost i rol: Rolevoy podkhod v sotsialnoy psikhologii lichnosti* [Personality and role: role approach in social psychology c: a personality]. Kyiv: Interpress LTD Publ. (rus).
6. Donchenko, Ye. A. (2010). *Psikhofraktaly. Metaprogrammy lyudey i sotsialnykh grupp* [Psychofractals. Metaprogrammes of people and social groups]. *Menedzhment i kadry: psikhologiya upravleniya, sotsionika i*

- sotsiologiya* [Management and personnel: Psychology of management, soeionicr. and sociology], 2, 52-60 (rus).
7. Kazmirenko, V. P., Dukhnevych, V. M., Osadko, O. Yu., Byelonozhko, Ye. V., Didkovskyy, S. V., Sivers, Z. F., et al. (2013). *Zasady kohnityvnoi psykholohii spilkuvannia* [Basics of cognitive psychology of communication]. V. P. Kazmirenko (Ed.). Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).
 8. Korobanova, O. L. Roliove spilkuvannia chleniv maloi hrupy z riznyrn statusom [Role communication of small group members with various status]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies of social and political psychology], 27 (30), 41-49 (ukr).
 9. Petrovskiy, A. V., Yaroshevskiy, M. G. (Eds.) (1985). *Kratkiy psikhologicheskii slovar* [Concise psychological dictionary]. Moscow: Politizdat Publ. (rus).
 10. Mayers, D. (1997). *Sotsialnaya psikhologiya* [Social psychology], Petrograd: Piter Publ. (rus).
 11. Miasoid, P. A. (2012). *Kurs zahalnoi psykholohii* [The course of general psychology]. Vol. 1. Kyiv: Alerta Publ. (ukr).
 12. Nartova-Bochaver, S. K. (2005). *Psikhologicheskoye prostranstvo lichnosti* [Psychological space of a personality]. Moscow: Prometey Publ. (rus).
 13. Hornostay, P. P., Lishchynska, O. A., Chorna, L. H., Hrvbenko, I. V., Pletka, O. T., Tsyhanenko, H. V., et al. (2014). *Psykholohiia hrupovoi identychnosti: Zakonomirnosti stanovlennia* [The Psychology of groin identity: Laws of becoming]. Hornostay, P.P. (Ed.). Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
 14. Ryaguzova, Ye. V. (2011). Vidy i funktsii granits v psikhologicheskikh issledovaniyakh [Types and functions of borders in psychological researches]. *Izvestiya Saratovskogo universiteta. Seriya: Filosofiya. Psikhologiya. Pedagogika* [Saratov university monitor. Serie: Philosophy. Psychology. Pedagogics], vol. 11, is. 1, <http://cvberleninka.ru/article/n/vidy-i-funktsii-zgranits-v-psihologicheskikh-issledovaniyah> (rus).

Korobanova O. L. Psychological features of expectations and attitudes towards interaction of new-formed groups' members

The article presents a model of the role communication based on theoretical analysis of the latest research in the group psychology, interaction and communication. In this article the inner world indexes of the interaction subjects, who makes basis for interaction regulation with the focus on the attitudes to the other group-members, as well as their expectations were determined. Common interaction area related to personalizations, which the interaction participants fill with their own meanings was described. The role aspects of psychology of interaction, which made possible to accentuate status-positional, distance, emotional and value-expectation aspects upon role-communication modeling have been generalized. The results of the first stage of empirical research of expectations and attitudes with regard to group-interaction on the initial stages of group development were presented. The content characteristics of specific features of manifestation and reflection of the inner world of a personality upon communication with the others were also determined. It was established that some expectations and attitudes differ depending on positions, which young people stand for. However, comparing certain features and manifestations young people do not make

any differences in their attitudes and expectations regardless to their positions. The article shows an attempt to characterize both inner and outer of personal borders as well as their indicators. They are inclusion into interaction, personalization and group identity. The core characteristics of the personal-role interaction modeling in terms of a role repertoire have been exposed.

Key words: small group, group interaction, mutual expectations, attitudes, new-formed group.

© **Коробанова О. Л.**

Ю. В. Товстоко́ра

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ УЯВЛЕНЬ ПРО ІДЕАЛЬНОГО І ТОЛЕРАНТНОГО СПІВРОЗМОВНИКІВ У КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРІ

На підставі порівняння ідеального і толерантного співрозмовників визначено розбіжності в запиті на функціонування їх у комунікативному просторі суспільства. Окреслено три запити на функціонування ідеального і толерантного співрозмовників, а саме: ідеальність як ендемічна характеристика суспільства і толерантність як засіб згладжування суперечностей; орієнтація на власні потреби або на потреби суспільства; оперування уявленнями про співрозмовника на рівні соціалізації. Розглянуто особливості використання методу семантичного диференціала для дослідження структури семантичних полів ідеального і толерантного співрозмовників. Наголошено на тому, що уявлення про толерантного та ідеального співрозмовників перебувають в одному семантичному полі і позитивно маркуються. Описано процедуру і статистичні методи, використані для вивчення уявлень про ідеального і толерантного співрозмовників у комунікації. Виявлено достовірні відмінності в уявленнях про них за Т-критерієм Вілкоксона та дискримінанти за 12-ма шкалами. Проаналізовано показники та природу уявлень про ідеального і толерантного співрозмовників (дескриптори), зроблено припущення про їхню умовленість специфікою функціонування в комунікації.

Ключові слова: ідеал, ідеальний співрозмовник, толерантність, толерантний співрозмовник, інший як інакший, комунікація, семантичний диференціал.

Проблема. Процеси трансформації, які відбуваються сьогодні в українському суспільстві, пояснюють необхідність дослідження толерантності та особливостей її впливу на комунікативний простір суоціуму. Власне, поняття “толєрантність” упродовж періоду свого тривалого формування поступово набувало різнобічного наповнення.

Наприклад, у дискурсі мультикультурного середовища це поняття нині розглядають як синонім до слова “терпимість”. З аналізу психологічної літератури випливає, що толерантність однозначно співвідноситься з комунікативним ідеалом. Так, уявлення про ідеального співрозмовника наводить на думку, що він обов’язково має бути толерантним щодо інших як інакших. Отже, толерантність позиціонується як необхідність, однак багатозначність визначення ідеального співрозмовника безпосередньо не містить у своїй структурі терпимості до різностей або прийняття інакшості. Власне, уявлення про ідеального співрозмовника є образом сукупності якостей суб’єкта комунікації, котрі сприймаються носієм як бажані, як такі, що забезпечують позитивне налаштування щодо співрозмовника інших учасників комунікації. У мовленнєвій картині світу особистості ідеальний співрозмовник може розглядатися і як той, що сформувався в досвіді говоріння, і як той, що виступив у ролі слухача.

Актуальність дослідження уявлень про ідеального і толерантного співрозмовників визначається загальною зацікавленістю щодо комунікативних ефектів суспільства. Відповідно, виникають питання: де межа толерантності? Чи може бути ідеальний співрозмовник не толерантним до різностей інших, чи, навпаки, тільки завдяки цьому він є таким?

Вивчення функціонування поняття толерантності привело нас до усвідомлення того, як, зрештою, складно відшукати задовільні критерії для розмежування рис ідеального і толерантного співрозмовників. Отож ми спробували розробити методіку семантичного диференціала, яка дала б змогу з’ясувати комунікативні якості ідеального і толерантного співрозмовників.

Мета статті: дослідити межі й структуру семантичних полів ідеального і толерантного співрозмовників.

До аналізу особливостей змісту поняття “ідеальний співрозмовник” звертаються у своїх працях В. І. Аннушкін, А. К. Михальська, В. М. Куніцина, Ю. С. Крижанська, Г. О. Ковальов, В. П. Третяков, М. І. Семечкін та ін. У психологічній науці ідеального співрозмовника визначають як особистість, яка володіє сукупністю комунікативних рис, котрі інша людина чи група, що належить до певної мовленнєвої культури, сприймає як бажані, сприятливі і такі, що забезпечують позитивне ставлення до неї [5].

На підставі порівняння об’єктів оцінювання – ідеального і толерантного співрозмовників – можемо виділити розбіжності в запиті на функціонування того чи того співрозмовника в комунікативному просторі суспільства. Розгляньмо більш детально кожний із цих

можливих запитів, яких, на наш погляд, існує три: а) ідеальність як ендемічна характеристика суспільства і толерантність як засіб згладжування суперечностей; б) орієнтація на власні потреби або потреби суспільства; в) оперування уявленнями про співрозмовника на рівні соціалізації.

Щодо першого запиту, то уявлення про ідеального співрозмовника базуються на ціннісних перевагах особистості або групи, вироблених у процесі соціокультурної практики, тобто вони сконструйовані на основі звернення до певних зразків “ендемічних” характеристик суспільства. Тому “ідеальність” у комунікативному процесі виступає як сукупність знань, культурних цінностей, норм і правил, необхідних для ефективної взаємодії соціальних суб’єктів з метою інформаційного обміну, як “сукупність ментальних комунікативних категорій, що визначають прийняті в суспільстві норми і правила комунікації” [4, с. 87].

Поява толерантного (на протигагу ідеальному) співрозмовника в комунікативному просторі зумовлена “зовнішнім подразником”, тобто появою різностей інших, щодо яких необхідно проявити поведінкову та мовленнєву стриманість. Ю. В. Южакова зазначає, що толерантність співрозмовника в комунікативному просторі є засобом ретушування агресії або пом’якшення експлікації негативної оцінки [6]. Відповідно, інститутами влади толерантність може задаватися як засіб згладжування суперечностей у суспільстві, що зумовлює можливість керування суспільними процесами від конфліктних до безконфліктних, та, навпаки, сприйматися зі сторони суб’єкта комунікації як обов’язкова (вимушена) для ситуації спілкування умова.

Наступний запит характеризує співрозмовника залежно від орієнтації – на власні потреби або ж на потреби іншого (суспільства). На наш погляд, оцінка співрозмовника як ідеального в більшості випадків зумовлена задоволенням власних потреб у спілкуванні. Натомість для мовленнєвої картини світу суспільства здебільшого характерна пасивна концептуалізація толерантного співрозмовника, який є таким, що переважно не виявляє активності, у більшості випадків м’яко ігноруючи прояви різностей інших. Таким чином, образ толерантного співрозмовника є “алоцентрично” орієнтований, спрямований на відповідність вимогам суспільної комунікації. Наприклад, в англійській мові для вирівнювання відносин між чоловічою і жіночою статями компонент “man” у титулах було змінено на “person”: chairman – chairperson, congressman – congressperson, spokesman – spokesperson. Або використовуються нейтральні слова, такі як “chair” або “representative”. У французькій мові більшість слів із суфіксом -ess/-ette, що позначали осіб жіночої статі, також змінилися

на нейтральні. У такий спосіб, власне, і досягається відповідність вимогам суспільної комунікації на рівність за статевою належністю. Також відбулася заміна звертань “Miss” і “Mrs”, що мали відбиток сімейного стану, на звертання “Ms”, яке, за аналогією зі словом “Mr”, не вказує на сімейний статус жінки [3, с. 14-15].

Ще однією формою запиту на функціонування того чи того співрозмовника в комунікативному просторі є оперування уявленнями на рівні соціалізації. Функція “ідеалу” в спілкуванні полягає в тому, що він надихає людей на зміни, розвиток себе, умов існування. Тобто “ідеал” у комунікативному просторі задає унікальність, що є поштовхом до пошуку особистісної досконалості.

Толерантність у комунікативному просторі, на відміну від ідеалу, є умовою рівності та сприяє формуванню вміння зіставляти себе з “іншими як інакшими” та бути стриманим щодо їхніх відмінностей. На думку У. С. Гольдіна, толерантність співрозмовника виявляється там, де відбувається “граничне врахування інтересів партнера і надання йому переважних прав приймати рішення в разі виникнення ситуацій вибору” [1, с. 525]. Отже, толерантність у комунікації насамперед задає тотожність “інших як інакших”, а інститутами влади впроваджується зведення різності до “подібності” та відмова від домінування якоїсь однієї ланки суспільства. Таким чином відбувається визнання прав “іншого як інакшого” та сприймання його більшістю як собі подібного.

Для дослідження меж та структури семантичних полів ідеального і толерантного співрозмовників ми розробили методику семантичного диференціала. На першому етапі дослідження завдяки експертам було виділено 120 найбільш часто використовуваних дескрипторів для побудови первинного набору шкал. Підставою для припущення про відмінності оцінок за різними шкалами стала імпліцитна теорія особистості: передбачалося, що існують неявні уявлення про зв'язки між особистісними рисами. На наступному етапі зі 120 дескрипторів способом ранжування ми відібрали 25 найбільш значущих, до яких відтак дібрали відповідні антоніми. Насамкінець було створено 2 бланки із 25-ма біполярними шкалами.

В емпіричному дослідженні взяли участь 30 респондентів, вік яких обмежувався діапазоном від 18 до 45 років. Респондентам пропонувалося за допомогою семибального оцінювання почергово дати оцінку ідеальному і толерантному співрозмовникам за кожною із запропонованих 25-ти біполярних шкал.

Під час проведення емпіричного дослідження здійснювався контроль за такими загрозами внутрішньої валідності, як вплив систематичної дисперсії, пов'язаної з особистісними відмінностями

(еквівалентність вибірок), та ефект послідовності. Для контролю за еквівалентністю вибірок використовувався внутрішньосуб'єктний план організації дослідження. Ефект послідовності контролювався за допомогою процедур повного позиційного урівнювання, що забезпечувався різною послідовністю умов дослідження ($A \rightarrow B, B \rightarrow A$). Математико-статистична обробка результатів дослідження здійснювалася за допомогою комп'ютерного пакету SPSS for Windows 19.0.

Для перевірки відмінностей між двома вибірками парних вимірів використовувався непараметричний Т-критерій Вілкоксона (табл. 1). Відповідно, виявлено, що із 25-ти шкал за 12-ма існують достовірні відмінності ($p \leq 0,05$).

Не виявлено відмінностей за низкою шкал: “коректний – нетактовний”, “справедливий – несправедливий”, “лаконічний – багатослівний”, “скритий – відвертий”, “делікатний – нахабний”, “помірований – нестриманий”, “агресивний – миролюбивий”, “емоційний – неемоційний”, “домінуючий – дотримується субординації”, “амбітний – неамбітний”, “комунікабельний – некомунікабельний”, “врівноважений – неврівноважений”. Це дає підстави стверджувати, що зазначені феномени перебувають в одному семантичному полі і, як свідчать середньоарифметичні показники, позитивно маркуються.

Таблиця 1

Т-критерій Вілкоксона для двох пов'язаних вибірок

№ пор.	Шкали	Z	Sig.
1	коректний – нетактовний	-1,375	0,169
2	жартівливий – серйозний	-2,739	0,006
3	ввічливий – нечемний	-1,938	0,053
4	лицемірний – ширий	-2,079	0,038
5	гнучкий – жорсткий	-3,570	0,000
6	справедливий – несправедливий	-0,935	0,350
7	сором'язливий – хвалькуватий	-1,880	0,060
8	лаконічний – багатослівний	-1,474	0,141
9	скритний – відвертий	-1,707	0,088
10	терплячий – нетерпимий	-2,017	0,044
11	балакучий – мовчазний	-2,345	0,019
12	зацікавлений – байдужий	-2,269	0,023
13	делікатний – нахабний	-1,477	0,140
14	ерудований – неосвічений	-2,100	0,036
15	поміrkований – нестриманий	-1,515	0,130
16	агресивний – миролюбивий	-1,527	0,127
17	емоційний – неемоційний	-1,819	0,069
18	коректний – нетактовний	-1,957	0,050
19	стриманий – імпульсивний	-3,236	0,001
20	домінуючий – дотримується субординації	-1,855	0,064
21	допитливий – байдужий	-2,040	0,041
22	амбітний – неамбітний	-1,814	0,070
23	комунікабельний – некомунікабельний	-1,791	0,073
24	врівноважений – неврівноважений	-1,254	0,210
25	цікавий – нецікавий	-3,148	0,002

Щоб з'ясувати, які саме змінні диференціюють найбільшою мірою дві групи (ідеального і толерантного співрозмовників), було проведено дискримінантний аналіз. Збіг реальної класифікації об'єктів за допомогою канонічних функцій сягає 100 %. Велике власне значення (1,412) підтверджує високу точність дібраної дискримінантної функції. Група з двома пов'язаними вибірками дискримінується однією функцією, канонічна кореляція між вихідними даними і даними, отриманими на основі моделі, становить 0,765. Така висока точність передбачення, що ґрунтується на поєднанні запропонованих показників, підтверджує об'єктивність класифікації та правильність обраних діагностичних критеріїв.

Принагідно зазначимо, що завдання класифікації з використанням методу дискримінантного аналізу реалізується за допомогою канонічних дискримінантних функцій. Канонічні функції дають змогу визначити відмінність між двома сукупностями об'єктів на основі міри відмінностей між типовими характеристиками кожної групи [2]. Аналіз отриманих канонічних функцій дав змогу визначити міру достовірності класів і статистичну значущість такого розрізнення (λ -Вілкса 0,415; Sig. 0,042; χ -тест 39,625). Отже, отримані дані визначили подальшу роботу з результатами дискримінантного аналізу та їхню інтерпретацію.

Подальший аналіз результатів дослідження передбачав оцінювання стандартизованих канонічних коефіцієнтів дискримінантних функцій, які дають можливість визначити співвідношення внеску змінних у результат функцій (табл. 2). З найбільшим внеском у канонічну функцію входять змінні: жартівливий – серйозний (-0,323), лицемірний – щирий (0,235), гнучкий – жорсткий (0,480), сором'язливий – хвалькуватий (0,32); терплячий – нетерпимий (0,350); зацікавлений – байдужий (-0,319); домінуючий – дотримується субординації (0,263); цікавий – нецікавий (-0,739). (Що вищими є значення, то більший внесок шкал у диференціацію об'єктів).

Таблиця 2

Нормовані коефіцієнти канонічної дискримінантної функції

№ пор.	Шкали	Функція
		1
2	жартівливий – серйозний	-0,323
3	ввічливий – нечемний	0,084
4	лицемірний – щирий	0,235
5	гнучкий – жорсткий	0,480
10	терплячий – нетерпимий	0,350
11	балакучий – мовчазний	0,073
12	зацікавлений – байдужий	-0,319
14	ерудований – неосвічений	-0,080
18	коректний – нетактовний	0,011
19	стриманий – імпульсивний	0,067
21	допитливий – байдужий	0,085
25	цікавий – нецікавий	-0,739

Відтак для порівняльного аналізу спробуємо зіставити результати достовірності відмінностей ідеального і толерантного співрозмовників за T-критерієм Вілкоксона та дискримінанти за 12-ма шкалами. Аналізуючи відмінності дескрипторів, ми порівняли

середньоарифметичні значення уявлень про ідеального і толерантного співрозмовників за 12-ма шкалами (рис.).

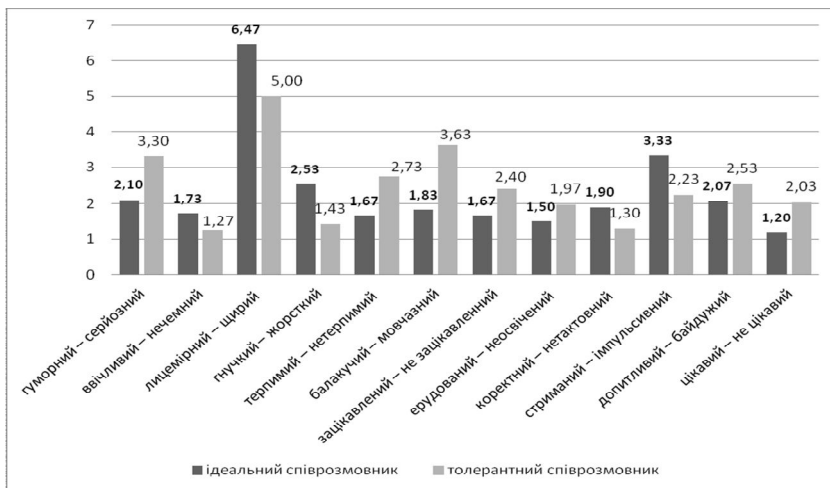

Рис. Результати порівняльного аналізу середніх значень уявлень про ідеального і толерантного співрозмовників

Отже, формування образу ідеального співрозмовника відбувається на основі таких шкал: щирий (6,47), стриманий (3,33), балакучий (2,93), гнучкий (2,53), жартівливий (2,10), коректний (1,90), допитливий (1,83), ввічливий (1,73), зацікавлений (1,67), терплячий (1,67), ерудований (1,50), цікавий (1,20).

Отримані результати свідчать про те, що досліджувані розглядають ідеального співрозмовника під кутом зору “егоцентричної комунікації”, тобто приписують його образу щирість, стриманість. Це робить із співрозмовника більше слухача, або людину, основною метою якої є задоволення потреб досліджуваного у спілкуванні. Означені показники – “гнучкий”, “жартівливий”, “коректний”, “допитливий” – свідчать про те, що ядром образу ідеального співрозмовника є його унікальність, зацікавленість у комунікації з іншим та риси, які він повинен мати для того, щоб досліджуваний зміг задовольнити свою потребу в спілкуванні.

Аналіз середніх значень оцінок, виведення респондентами, дає підстави стверджувати, що толерантний співрозмовник має бути щирим (5,0), балакучим (3,63), жартівливим (3,30), терплячим (2,73); допитливим (2,53); зацікавленим (2,40); стриманим (2,23); цікавим (2,03), ерудованим (1,97), гнучким (1,43), коректним (1,30), ввічливим

(1,27). Отримані результати показують, що середні показники якостей “щирий”, “гнучкий”, “стриманий”, “коректний”, “ввічливий” більшою мірою виражені у толерантного, ніж в ідеального, співрозмовника. Найменш вираженими порівняно з ідеальним у толерантного співрозмовника виявилися такі риси: “цікавий”, “допитливий”, “ерудований”, “зацікавлений”, “балакучий”, “терплячий”, “жартівливий”. Це значить, що обрані показники толерантного співрозмовника обслуговують позицію “наявності норми”, “відповідності правильному”. Так, наприклад, значущості набувають ознаки, спрямовані на прийняття іншого (цікавий, допитливий, терплячий тощо).

Аналіз отриманих даних показав, що риси ідеального співрозмовника увиразнюють культурно обумовлені, бажані для суспільства комунікативні характеристики. Що ж до рис толерантного співрозмовника, то означені показники можна розглядати як засіб згладжування суперечностей у суспільстві шляхом наголошування на його “тотожності” та звичайності. Загалом в оцінках ідеального і толерантного співрозмовників переважають позитивні оцінки, що свідчить про позитивний образ цих співрозмовників в уявленнях досліджуваних. При оцінюванні ідеального співрозмовника домінуючим дескриптором виявилася “щирість”, а при оцінюванні толерантного – “коректність”.

Висновки. На підставі дослідження уявлень про ідеального і толерантного співрозмовників виділено розбіжності в запиті на їхнє функціонування в комунікативному просторі суспільства. З’ясовано, що: 1) притаманна співрозмовникові “ідеальність” обумовлена збереженням ендемічних характеристик спільноти, на відміну від толерантності, яка є універсальним засобом згладжування суперечностей у суспільстві; 2) уявлення про співрозмовників залежить від орієнтації потреб: або власних (егоцентризм), або іншого (алоцентризм); 3) оперування уявленнями про співрозмовника відбувається на рівні соціалізації, коли ідеал розглядається як прояв унікальності особистості чи групи, а толерантність – як те, що створює умови для рівності.

Дослідження та інтерпретація результатів порівняльного аналізу у двох пов’язаних вибірках дали змогу визначити, що: по-перше, уявлення про толерантного та ідеального співрозмовників перебувають в одному семантичному полі і позитивно маркуються; по-друге, у структурі комунікативного поля існують відмінності щодо ідеального і толерантного співрозмовників. У ході дослідження виявлено достовірні відмінності в уявленнях про ідеального і толерантного співрозмовників за Т-критерієм Вілкоксона та дискримінанти за 12-ма шкалами. Визначено, що при оцінюванні

ідеального співрозмовника домінуючим дескриптором є “щирість”, а при оцінюванні толерантного – “коректність”.

Перспективними напрямками подальшого дослідження можуть стати вивчення толерантного співрозмовника та виокремлення різноманітних чинників репрезентації комунікативної толерантності.

Література

1. Гольдин В. Е. Толерантность как принцип культуры речи / В. Е. Гольдин // *Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности*. – М. : Олма-пресс, 2005. – С. 515–532.
2. Многомерный статистический анализ в экономических задачах: компьютерное моделирование SPSS / И. В. Орлова, Н. А. Концевая, В. Б. Турундаевский, Е. С. Филонова, В. Н. Уродовских. – М. : Вузовский учебник, 2009. – 320 с.
3. Панин В. В. Политическая корректность как культурно-поведенческая и языковая категория : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / В. В. Панин ; Тюмен. гос. ун-т. – Тюмень, 2004. – 19 с.
4. Стернин И. А. О национальном коммуникативном сознании / И. А. Стернин // *Лингвистический вестник*. – Ижевск, 2002. – Вып. 4. – С. 87–94.
5. Стернин И. А. Толерантность и коммуникация / И. А. Стернин // *Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности : кол. моногр.* / отв. ред. Н. А. Купина и М. Б. Хомяков. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – С. 324–336. – (Золотая коллекция).
6. Южакова Ю. В. Толерантность массово-информационного дискурса идеологической направленности : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Ю. В. Южакова ; Челябин. гос. ун-т. – Челябинск, 2007. – 27 с.

References

1. Goldin, V. E. (2005). *Tolerantnost kak printsip kul'tury rechi* [Tolerance as a principle of speech culture]. Moscow: Olma-press Publ. (rus).
2. Orlova, I. V., Kontsevaya, N. A., Turundaevskiy, V. B., Filonova, E. S., Urodovskikh, V. N. (2009). *Mnogomernyy statisticheskiy analiz v ekonomicheskikh zadachakh: kompyuternoye modelirovaniye SPSS* [Multivariate statistical analysis of economic problems: computer modeling SPSS]. Moscow: Vuzovskiy uchebnik Publ. (rus).
3. Panin, V. V. (2004). *Politicheskaya korrektnost kak kulturno-povedencheskaya i yazykovaya kategoriya* [Political correctness as a cultural behavioral and linguistic category], Abstract of Ph. D. dissertation, Tyumen State University, Tyumen, Russia (rus).
4. Sternin, I. A. (2002). O natsionalnom kommunikativnom soznanii [About National consciousness of communicative]. *Lingvisticheskiy vestnik* [Linguistic Bulletin], 4, 87–94 (rus).
5. Sternin, I. A. (2005). Tolerantnost i kommunikatsiya [Tolerance and the communication]. In N. A. Kupina and M. B. Khomyakov (Eds.), *Filosofskie i lingvokul'turologicheskiye problemy tolerantnosti* [Philosophical and cultural problems of tolerance] (pp. 324–336). Moscow: OLMA-PRESS (rus).

6. Yuzhakova, Yu. V. (2007). *Tolerantnost massovo-informatsionnogo diskursa ideologicheskoy napravlenosti* [Tolerance of mass-information discourse ideological thrust], Abstract of Ph. D. dissertation, Chelyabinsk State University, Chelyabinsk, Russia (rus).

Tovstokora Ju. V. Comparative analysis of perceptions of ideal and tolerant interlocutors in communicative space

Transformation processes in the Ukrainian society lead to the need for studies of tolerance. Also, there is a need for studies of tolerance and its impact on communication in society. The notion of “tolerance” has been formed for a long time and constantly acquired versatile filling. Available in the discourse of multicultural environment, this concept is considered as a synonym of the word “sufferance”. Psychological literature indicates that tolerance is uniquely correlated with communicative ideal. Thus, the idea of the perfect interlocutor suggests that it must be tolerant to “the other as somebody different”. Tolerance is positioned as a necessity for everyone. However, the ambiguity of the definition of an “ideal companion” is not explicitly included in its structure the tolerance of differences or acceptance of otherness. In turn, the perfect interlocutor has a set of communication characteristics. These characteristics provide a positive attitude towards other participants of communication. The article gives the results of theoretical and empirical considerations for the problem of ideal and tolerant interlocutors in the communicative space. The article explains the content of the concepts of “an ideal interlocutor” and “tolerant interlocutor”. It reveals the signs of interlocutors in the communicative space. The differences between ideal and tolerant interlocutors are given in the article. It is regarded the problem of the structure of semantic space of “ideal” and “tolerant” interlocutor. The study of functioning of tolerance leads to the problem of finding criteria for distinguishing qualities of tolerance and the ideal interlocutor. Method of the semantic differential is used for research of communicative qualities of tolerance and ideal interlocutor. A comparative analysis of two related samples showed significant results. Positive perception of an ideal and tolerant interlocutors in a semantic space is revealed. Differences in the structure of communication of ideal and tolerant interlocutors are found. The descriptors in the assessment of a dominant ideal interlocutor as “sincere”, and in the assessment of a tolerant interlocutor descriptor as “correctness” are determined.

Keywords: ideal, ideal interlocutor, tolerance, tolerant interlocutor, another as anotherness, communication, semantic differential.

© Товстокора Ю. В.

К. В. Мирончак

ПОБУДОВА ТИПОЛОГІЧНИХ МОДЕЛЕЙ СТРАХУ СМЕРТІ ЯК СПОСОБУ ОРГАНІЗАЦІЇ ЖИТТЄВОГО ДОСВІДУ

Розкрито особливості побудови типологічних моделей страху смерті як способу організації життєвого досвіду із застосуванням комплексного підходу та широкого арсеналу методичного інструментарію. Виділено параметри оцінювання способу організації життєвого досвіду особистості в ситуації зіткнення зі смертю: суб'єктивна значущість ситуації смерті, інтенсивність переживання, динаміка змін, валентність змін, просторово-часова перспектива, контекстуальність ситуації зіткнення зі смертю (безпосередній/опосередкований досвід), концептуальне значення смерті, міра стереотипізації смислів, ставлення людини до смерті, рівень прийняття/заперечення страху смерті та рівень суб'єктності особистості. Побудовано три типи моделей страху смерті як способу організації життєвого досвіду особистості: “Зміщення центру” (тотальне переосмислення, переструктурація, перебудова життя), “Локалізація” (часткова реконструкція, вибіркоче акцентування на одній із сфер у житті) та “Захист” (уникання смерті, дистанціювання задля збереження цілісності та непорушності сконструйованого світу).

Ключові слова: страх смерті, організація життєвого досвіду, методичний інструментарій, типологічна модель.

Проблема. Що по той бік реальності? Беззаперечний факт неминучості смерті на етапі його осмислення постає як незбагненна таємниця буття. Це, мабуть, чи не єдиний закуток, куди людська думка не в змозі сягнути, спираючись лише на життєвий досвід самої людини, хоча факт смертності глибоко вкорінений у її культурний, соціальний та особистісно-індивідуальний контексти. Незважаючи на різні релігійні, соціальні табу, що усталили поширену практику замовчування тематики смерті, вона ніколи не існувала поза людською свідомістю. Навпаки, різноманітні форми, образи, уявлення, переконання чи вірування, пов'язані зі смертю, практики переживання танатичної тривоги та страху непомітно інтегровані майже у всі сфери життєдіяльності людини і справляють на особистість відповідно до контексту ситуації зіткнення зі смертю свій безпосередній чи опосередкований вплив.

Кожна наступна зустріч зі смертю, – а їх протягом життя може бути чимало, – у різних вимірах зіткнення з нею (фізичному, соціальному, психологічному, духовному, віртуальному) буде нашаровувати свій відбиток на реакції, розуміння та пояснення світу, інтегруючи їх у життєвий простір особистості, у структуру її життєвого досвіду.

Мета статті: розкрити особливості побудови типологічних моделей страху смерті як способу організації життєвого досвіду особистості.

У науковій літературі поняття “досвід” використовується досить широко в працях А. Адлера, О. М. Лактіонова, К. Левіна, Н. Мартіна, Я. Морено, Ф. Перлза, К. Роджерса, Т. М. Титаренко, В. Франкла, З. Фройда, Н. В. Чепелевої, Ю. М. Швалба та ін. Термін “життєвий досвід” використовують переважно для позначення: самостійної і незалежної структурної одиниці психічного, яка функціонує за принципами системи, що саморозвивається [9]; психологічної інстанції, яка забезпечує відтворення вдалих дій у закономірно повторюваних ситуаціях [7]; результату базового прагнення свідомості до стабілізації світу в цілому [1]; перетвореної форми життєдіяльності [3]; осмислення та впорядкування поточних подій, які зароджуються в тих чи інших життєвих ситуаціях [8]; особистісної концептуалізації [6]; реального змісту життя [4] тощо. Більшість наведених трактувань життєвого досвіду, хоча й можуть представляти різні психологічні напрямки, сходяться в тому, що це щось цілісне, структуроване, осмислене, пропущене через себе, а найголовніше – те, що розвивається, піддається перетворенню, трансформації. І однією з імовірнісних умов, що запускає цей трансформаційний процес у структурі життєвого досвіду, може бути страх смерті. Тенденцію наділяти страх смерті такими перетворювальними властивостями можна простежити в роботах А. О. Баканової, С. Грофа, Д. О. Леонтьєва, Р. Моуді, І. Ялома. Не менш значущим аспектом страху смерті для особистості є його внутрішня інтенція до метаморфоз, які активують процес особистісного зростання людини [10; 11].

Яким же чином страх смерті як потенційно ймовірнісний спосіб трансформації та переінтерпретації життєвих цінностей, смислів, значень впливає на організацію життєвого досвіду особистості?

Щоб отримати дані, які цікаві для нас як визначальні параметри процесу організації життєвого досвіду в ситуації зіткнення зі смертю, було здійснено ряд дослідницьких кроків. Для досягнення мети дослідження і вирішення поставлених завдань застосовувалися:

загальнотеоретичні методи (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення, інтерпретація емпіричних результатів) – для визначення концептуальних засад вивчення процесу організації життєвого досвіду в ситуації зіткнення зі смертю;

процедури обґрунтованої теорії – для формулювання категорій на основі емпіричних даних і виведення індуктивним способом за їхньою допомогою параметрів оцінювання страху смерті як способу організації життєвого досвіду (відкритого, осьового, вибіркового кодування) [5];

метод вільних асоціацій – для виявлення стереотипних уявлень про смерть, певних особливостей індивідуального досвіду та культурологічних впливів на досліджуваний нами об'єкт;

анкета-опитувальник – для визначення серед респондентів смислового навантаження на досліджуване явище, використання смислових конструкцій явища смерті, що транслює культура, та представленості страху смерті в особистому досвіді досліджуваного;

написання життєвого сценарію (за звичайних умов, за умови близькості смерті, за умови безсмертя) – для з'ясування ступеня впливу цілком реальної можливості померти або загрози близької смерті на реорганізацію свого життєвого плану;

письмовий нарратив – для отримання текстової інформації про найбільш значущий досвід переживання страху смерті і включення його в загальну структуру життєвого досвіду;

глибинне напівструктуроване інтерв'ю – для виявлення специфікації життєвих ситуацій, пов'язаних зі страхом смерті, опису емоційних станів досліджуваних, їхніх переживань, думок;

аналітичне порівняння в ході аналізу якісних даних (стратегія найбільшого контрасту) – для виявлення каузальних характеристик подібності/відмінності між випадками – і *типологічний аналіз* – для встановлення закономірностей, які дають можливість виявити характерні моделі організації життєвого досвіду під впливом страху смерті.

У результаті інтеграційного осмислення даних, отриманих за допомогою описаних вище процедур, було виділено такі параметри оцінювання способу організації життєвого досвіду особистості в ситуації зіткнення зі смертю: суб'єктивна значущість ситуації смерті та надання їй статусу життєвої події, інтенсивність переживання (емоційна оцінка), динаміка змін у життєвому досвіді, валентність змін (прогрес, регрес, стабільність), просторово-часова перспектива (близькість/віддаленість сприймання смерті), контекстуальність ситуації зіткнення зі смертю (безпосередній/опересередкований досвід), концептуальне значення смерті та міра стереотипізації при

наділенні смерті певними особистісними смислами, ставлення людини до смерті (позитивне/негативне/нейтральне), рівень прийняття/заперечення страху смерті та рівень суб'єктності особистості (особистісна активність, здатність інтегрувати страх смерті у структуру життєвого досвіду).

Виділення цих параметрів дало змогу встановити чіткі інтерпретативні межі, в яких здійснювався якісний аналіз Я-текстів. Робота з текстами охоплювала три стадії. Перша стадія полягала у збиранні інформації, обсяг якої поступово нарощувався, аби отримати відтак перші теоретичні узагальнення. Завданнями другої стадії роботи з матеріалом були деталізація, уточнення, специфікація, виправлення масиву даних відповідно до теоретичної моделі для підвищення її теоретичної спроможності та практичної цінності. Що ж стосується заключного етапу, то на третій стадії здійснювалися інтеграція та об'єднання отриманого матеріалу й побудова типології моделей страху смерті як способу організації життєвого досвіду особистості.

У результаті ми отримали три типи моделей організації життєвого досвіду в ситуації зіткнення зі смертю.

Модель “Зміщення центру”. Ситуація зіткнення зі смертю, яка активує і об'єктивізує страх смерті, поміщається в центр життєвого досвіду особистості і таким чином зміщує її попереднє ціннісно-смісловне ядро. Модель актуальна для незначної кількості досліджуваних. При цьому не має значення їхня культурна належність, а скоріше йдеться про міру і специфіку їхнього включення, занурення в ситуацію зіткнення зі смертю, глибину її проживання як власної смерті. Трагічна ситуація, пов'язана зі смертю (або її розуміння як такої), набуває статусу ключової події, яка запускає новий відлік життєвого часу. Так, люди, які мали безпосередній досвід зіткнення зі смертю (смерть близьких людей, власне перебування або перебування рідних на межі життя і смерті: аварії, реанімації, операції) і пережили його – переосмислили, структурували та інтегрували пережите минуле у свій теперішній життєвий контекст – підкреслюють особливе значення цієї події в їхньому житті і називають день (період) зіткнення зі смертю “другим днем народженням”, “другим шансом”, “пробудженням”, “вибухом”, “зустріччю з реальним своїм Я”, “днем, що змінив усе їхнє життя” тощо. Можна сказати, що переживання страху смерті, особливо у випадку його успішної інтеграції в структуру життєвого досвіду, є свого роду процесом ініціації (від лат. *initiatio* – “посвячення”) смертю, через проходження якої відбувається якісний перехід особистості на новий рівень її існування.

Попередньо спланована і вбудована у повсякденну реальність життєва програма особистості втрачає свою функціональність і

потребує серйозного перезавантаження та переструктуризації. Усередині життєвої системи відбувається “вибух”, який різко змінює траєкторію життєвого шляху людини. Це піддає сумніву всю систему її життєвих завдань, які відтак потребують переосмислення. Те, що раніше відіграло важливу роль у житті особистості, втрачає сенс і сприймається нею як щось проміжне, тимчасове, незначуще. Зміщення центру під впливом ситуації зіткнення зі смертю в життєвому досвіді особистості провокує появу в неї гострих переживань розгубленості, душевної порожнечі і невизначеності, які швидше хочеться чимось заповнити, замінити, якнайшвидше знайти або сформувані новий центр, навколо якого буде розбудовуватися подальше життя. Індивідуальний спосіб переживання такої ситуації, контекстуалізуючись, може набувати різних смислових валентностей – від конструктивних до деструктивних. З одного боку, людина виявляє надмірну ворожість до ситуації зіткнення зі смертю, не бажає приймати трагічну реальність втрати, конфронтує із соціумом, знімаючи із себе відповідальність за своє власне життя і переносячи її на інші, сторонні об’єкти. З другого боку, життєва траєкторія може прокладатися в конструктивному річищі через своєрідне поєднання особистості із ситуацією зіткнення зі смертю, через її прийняття як однієї із важливих умов успішної адаптації до нових реалій, до реконструкції взаємодії з навколишнім світом, до нових реінтерпретацій трагічних подій та свого місця і ролі в цих подіях. У такому випадку відбувається чітке розмежування того, що справді важливе, значуще, першочергове, і того, що другорядне і не вартує життєвих сил.

Характерними концептами смерті (специфічними кодами у свідомості людини, зміст яких розкриває бачення і ставлення людини до феномена смерті як частини дійсності) у межах цієї моделі є такі: смерть – це випробування, учитель, відродження, очищення, вибір. У цих концептах уже на рівні прочитання простежується певна процесуальність, неоднозначність, динамічність, перетворюваність, трансформаційність.

Модель “Локалізація”. Ситуація зіткнення зі смертю набуває статусу важливої події в житті особистості, яка реформує лише одну чи декілька сфер життя особистості, локалізуючись в одній із них. Це може бути сім’я, здоров’я, робота, кар’єра, стосунки, відпочинок тощо. Усі інші сфери життя залишаються без особливих змін, але можуть відчувати на собі опосередкований вплив реконструйованої частини.

Молоді люди звичайно опосередковано включені у контекст ситуації зіткнення зі смертю (смерть когось із далеких родичів, перегляд відеосюжетів з воєнними діями, кінофільмів, у яких помирає

улюблений герой, інформація в ЗМІ про загиблих, страх епідеміологічної загрози (грип, вірус, інфекція), публічне оголошення про страту, ритуальна похоронна хода вулицею, збирання коштів на лікування онкохворої дитини тощо). Однак переживання страху смерті значущого Іншого, підкріплене емпатійними відчуттями співпереживання, співчуття, належності, приводить людину до переживання її власної смерті. Таким чином, молода людина ніби приміряє на себе роль того персонажа, який опинився у складній життєвій ситуації: *“На його місці міг бути я”*; *“Мені навіть страшно уявити, що було б, якби в тій машині їхала я”*; *“Це дуже страшно, коли помирає дитина. Це могло статися і з моєю також”*; *“Вона не жаліла себе, багато переживала, от і не витримало серце. Я зрозуміла, що це також може статися і зі мною, якщо я не змінюся”* тощо. Такого роду уявне програвання сценарію, переміщення себе в штучну ситуацію зіткнення зі смертю, активує процес пошуку відповідей на запитання: *А чи можна було цього уникнути? Що я можу зробити, щоб запобігти цьому? Чи залежить щось від мене? Що я можу зробити, аби не повторювати чужих помилок? Можливо, це життєвий урок (знак, провіщення, нагадування, що життя коротке і потрібно цінувати кожну мить)?* тощо.

Використання семантичних конструкцій у формі запитань найбільш характерне саме для представників цієї моделі. Запитання постають як активаційна сторона загального процесу переживання ситуації зіткнення зі смертю, яка запускає механізми усвідомлення, осмислення, побудови нових інтерпретаційних схем дійсності, що тимчасово втратила свою цілісність. Для прикладу, молоді люди, які згадують трагічні події на Майдані, звертаються до поняття справедливості як центральної категорії, яка дисонує з численними ситуаціями смерті в той період і тим самим “розбиває” і руйнує такі поширені переконання, як *“Бог усе бачить і оберігає нас”*, *“Роби добрі справи – і світ тобі віддячить тим же”*, *“Слухай своє серце і роби відповідні вчинки”*, *“Береженого Бог береже”*. Натомість на цих “смилових руїнах” постають запитання: *“Чому саме вони?”*, *“Чому Бог забирає молодих, красивих, розумних, порядних, а залишає стільки сміття і непотребу?”*, *“Зараз стало так легко убити людину, просто серед вулиці, вранці чи ввечері: немає ніяких гарантій, що це будеш не ти. Якщо над цим постійно задумуватися, то як із цим жити?”*. Поліфонія значущих запитань та особистісних запитів на розуміння, пояснення, осмислення молодою людиною звучатиме доти, доки вона не знайде або не сформує самостійно новий смисловий контекст, який стабілізує її стан та зменшить внутрішній тиск, спричинений

негативними переживаннями, що пов'язані із ситуацією зіткнення зі смертю.

На відміну від попередньої моделі, що була розглянута вище, ситуація зіткнення зі смертю хоч і набуває статусу суб'єктивно значущої події, проте не сприймається як така, що викликає значний афективний резонанс, відгук чи реакцію, а скоріше відчуття сум'яття, нерозуміння, потребу в пошуку нових смислів. Реакція на подію, особливо якщо вона була раптовою, неочікуваною, швидко може приголомшити, викликати досить сильні почуття в людини, однак так само швидко вони можуть згаснути, притупитися, втратити актуальність, перегоріти. Ситуація зіткнення зі смертю бачиться як подія, яка змусила (*зробила акцент, відкрила очі, вдарила по голові, шокувала, оговтала, привела, допомогла, підштовхнула*) замислитися, подумати, зрозуміти, усвідомити, подивитися на життя по-іншому, розгледіти щось важливе, придивитися до чогось більш детальніше, посміхнутися, поплакати, зупинитися, віддати шану, відмовитися, прийняти чи зберегти тощо. Переважання дієслівної форми в мові підсвідомо стимулює людину до реальної, конкретної дії, звучить як підказка, що вона має чи хоче зробити (змінити) у своєму житті та з чого можна розпочати.

Саме після такого моменту усвідомлення особистісної скінченності, яке супроводжується сильним емоційним переживанням (часто воно короткочасне, але достатньої інтенсивності, щоб залишитися в пам'яті), виникає внутрішній поштовх і з'являється бажання щось змінити у своєму житті, покращити, відродити, максимально конструктивно й ефективно використати свій життєвий час, від чогось відмовитися, а натомість щось створити, відкрити, започаткувати тощо. Популярними сферами-мішенями, які піддаються зміні під впливом страху смерті, серед молоді є такі: здоров'я (дбати про покращення та удосконалення самопочуття, відвідувати спортивні секції, стежити за харчуванням, відмовитися від багаторічних шкідливих звичок, як то вживання алкоголю або психоактивних речовин, куріння), стосунки (*створити сім'ю, народити дитину, зцілити шлюб, подякувати батькам за все, попросити пробачення, закохатися*), творчість та самопізнання (*створити щось корисне і важливе, як Стів Джобс, – тоді й помирати не страшно; розкрити в собі нові можливості і таланти, реалізувати цікавий соціальний проект, усвідомити хто я і чого все ж таки хочу*) тощо.

Отже, відбувається своєрідне інвестування в одну зі сфер життя, яка з тих чи інших причин наразі не задовольняє особистість якістю свого функціонування. Страх смерті тісно пов'язаний із життєвим

часом, що постає як одна із центральних категорій у текстах молодих людей, занепокоєних через скінченність свого існування та обмеженість його тривання в часі. Страх ніби “підганяє” людину до чогось, що вона може не встигнути зробити (відчути, прожити).

Для цієї моделі характерні такі концепти смерті: смерть – це можливість самоздійснення, фон цінності і блага життя, зло/добро, суддя, жертва.

Модель “Захист”. Виділена структура характеризує непроникність системи життєвого досвіду, яка намагається зберегти незмінність своєї форми та суті. Постійно відбувається посилення захисту (життєва енергія підсилює світ, а не особистість), що постійно потребує залучення необхідних для існування ресурсів. Спосіб організації життя залишається незмінним. У структурі життєвого досвіду формується мотиваційна спрямованість на уникнення всього, що здатне викликати травматичну пам’ять та негативні переживання.

Ця модель досить добре ілюструє роль допоміжних “захисних” пластів у життєвому досвіді особистості, які створені для того, щоб підтримувати незмінність життєвої системи і не давати можливості різним суб’єктивно значущим “загрозам” проникати всередину неї і порушувати її цілісність. Такі захисні структури представлені у формі фіксованих “сміслових конструкцій”, які мають низький рівень проникності і, відповідно, не піддаються спростуванню. Усі можливі контргіпотези і пояснення, доводи та аргументи, додаткові умови та суперечливі ситуації, які можуть якимось чином проникнути в життєву систему, наштовхуються на міцне, концептуальне “жорстке ядро” життєвого досвіду, захищене від сторонніх, чужорідних сміслових атак.

Такого роду стратегія залишатиметься виправданою доти, доки “жорстке ядро” (філософія життя, концептуальна картина світу) буде забезпечувати і підтримувати гомеостаз життєвої системи. Однак у період, коли життєздатність такої моделі дасть збій або ж призведе до певних кризових ситуацій у житті людини, ціннісно-сміслові ядро поступово може зміститися або бути витісненим іншими концептуальними програмами. Такі тектонічні зрушення можна спостерігати дуже часто в культурних традиціях: коли одні звичаї відмирають через втрату свого функціонального призначення або ж витісняються більш новими, креативними, відповідними часу та епосі формами (наприклад, у китайській традиції обряд захоронення наречених вважають *архаїчним; таким, що відмирає; забутим; неадекватним*).

До цієї моделі увійшли респонденти, які обирають стратегію уникнення та заперечення, що ілюструє поширену форму

психологічного захисту. Остання не просто контролює, а й часом і повністю перекриває доступ до інформації, яка так чи інакше стосується теми смерті. Звужений обсяг уваги до проблематики смерті, ігнорування власних внутрішніх переживань з цього приводу значно спотворюють сприймання людиною травматичної ситуації, породжують у неї внутрішні конфлікти. Ці конфлікти до певного часу досить успішно маскуються товщею різнорідних пояснень та виправдань, що дає змогу молодій людині, незважаючи на зовнішній контекст, ніби не помічати його, не пропускати через себе. Так, наприклад, у текстах досліджуваних можна натрапити на таке: *“Я розумію, що війна і все таке, але життя ж триває. Я спеціально не дивлюся новини і не читаю всі ті жахливі історії. Навіщо на цьому заиклюватися? Я не люблю цього. Це мене лише засмучує”*. Або: *“Так, інколи чую, що хтось то там розбився, то там... але я про це не думаю! Навіщо про це взагалі думати, щоб не накликати раптом?”*. Цікавою семантичною особливістю таких текстів є заміщення поняття смерті різноманітними, часто у невизначеній формі, семантичними конструкціями (коли йдеться про смерть, але саме слово “смерть” опускається, воно ніби вислизає з тексту): *“я не думаю про це”*, *“це мене лякає”*, *“я не люблю про це говорити”*, *“всі ми не вічні”*, *“хто знає, що на нього чекає?”*, *“їх уже немає, немає сенсу про це говорити”*, *“краще б цього взагалі не було”* тощо. Унаслідок цього може формуватися хибне уявлення, що смерті не існує взагалі, – точніше, вона існує, але десь там далеко, віддалено від особистості, на оптимальній дистанції, щоб *“про це не думати, цього не знати, не бачити”*. Такий підхід характерний для молодих людей, які безпосередньо не стикалися зі смертю, яким ситуації, пов’язані зі смертю, видаються досить віддаленими, непотрібними, нецікавими, неактуальними і дещо нереальними, але при цьому неприємними та потенційно загрозливими. Простежується легковажне ставлення до смерті, яке підкріплюється відчуттям унікальної особистісної невразливості, безсмертя (що це може статися з будь-ким і будь-коли, але не зі мною і не сьогодні).

Характерними концептами смерті в межах цієї моделі є такі: смерть – це ніщо, табу, зброя, насилля, частина вічного коловороту, закономірність.

Висновки. Отже, на основі якісного дослідження було виділено три типи моделей страху смерті як способу організації життєвого досвіду особистості: “Зміщення центру”, “Локалізація” та “Захист”. У моделі “Зміщення центру” страх смерті, джерелом якого є глибинне безпосереднє переживання ситуації зіткнення з власною смертю, повністю піддає сумніву і зміні попередній життєвий досвід

особистості і стимулює її до тотального переосмислення (себе, світу, себе у світі) та відповідно до нього – до переструктуризації, перебудови свого життя. У моделі “Локалізація” страх смерті, що породжується переважно опосередкованим досвідом переживання смерті на рівні соціально значущих контекстів Я – Інші, акцентує увагу лише на одній зі сфер життя особистості, яка потребує реконструкції, та розсуває межі для заповнення життєвого простору новими проміжними смислами. У моделі “Захист” людина вдається до уникання страху смерті та дистанціюється від нього завдяки традиціям, стійким непроникним переконанням, віруванням, які не допускають особливих змін у життєвому досвіді, зберігаючи таким чином за будь-яких умов цілісність та непорушність сконструйованого світу і відкидаючи конфліктні чи загрозливі смислові альтернативи.

Література

1. *Аллахвердов В. М.* Сознание как парадокс / В. М. Аллахвердов. – СПб. : ДНК, 2000. – 528 с.
2. *Бусыгина Н. П.* Феноменологический и герменевтический подходы в качественных психологических исследованиях / Н. П. Бусыгина // Культурно-историческая психология. – 2009. – № 1. – С. 57–65.
3. *Лактионов А. Н.* Координаты индивидуального опыта / А. Н. Лактионов. – Х. : Бизнес Информ, 1998. – 492 с.
4. *Лепіхова Л. А.* Вплив життєвого досвіду на стратегії та рівні життєвих домагань / Л. А. Лепіхова // Актуальні проблеми психології. Т. 2: Психологічна герменевтика: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 169–172.
5. *Страус А.* Основы качественного исследования: обоснованная теория, процедуры и техники / А. Страус, Дж. Корбин; пер. с англ. Т. С. Васильевой. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.
6. *Титаренко Т. М.* Сучасна психологія особистості / Т. М. Титаренко. – К. : Каравела, 2013. – 372 с.
7. *Улыбина Е. В.* Психология обыденного сознания / Е. В. Улыбина – М. : Смысл, 2001. – 263 с.
8. *Чепелева Н. В.* Психологические механизмы понимания и интерпретации личного опыта / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології. Т. 2: Психологічна герменевтика: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 3–13.
9. *Швалб Ю. М.* Жизненный опыт как проблема психологии сознания / Ю. М. Швалб // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. – 2010. – № 913. – Вип. 44. – С. 178–181.
10. *Tedeschi R. G.* Trauma and Transformation: Growing in the Aftermath of Suffering. Thousand Oaks / R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun. – CA : Sage, 1995.

11. Why do people need self-esteem? A theoretical and empirical review / T. Pyszczynski, J. Greenberg, S. Solomon, J. Arndt, J. Schimel // *Psychological bulletin*. – 2004. – Vol. 130(3). – P. 435–468.

References

1. Allahverdiv, V. M. (2000). *Soznanie kak paradoks* [The consciousness as paradox]. St. Petersburg: DNK (rus).
2. Busygina, N. P. (2009). Fenomenologicheskii i germenevticheskii podkhody v kachestvennykh psikhologicheskikh issledovaniyakh [Phenomenological and hermeneutical approaches in high-quality psychological researches]. *Kulturno-istoricheskaya psikhologiya* [Cultural-historical Psychology], 1, 57–65 (rus).
3. Laktionov, A. N. (1998). *Koordinaty individualnogo opyta* [Coordinates of individual experience]. Harkiv: Biznes Inform (rus).
4. Lepikhova, L. A. (2005). Vplyv zhyttievoho dosvidu na stratehii ta rivni zhyttevykh domahan [Influence of life experience on strategy and levels of vital claims]. *Aktualni problemy psikhologii. Tom 2. Psykholohichna hermenevtyka* [Actual Problems of Psychology. Vol. 2. Psychological Germeneutics], 3, 169–172 (ukr).
5. Straus, A. and Korbin, Dzh. (2001). *Osnovy kachestvennogo issledovaniya: obosnovannaya teoriya, protsedury i tekhniki* [Bases of high-quality research: reasonable theory, procedures and technicians]. Moscow: Editorial URSS (rus).
6. Tytarenko, T. M. (2013). *Suchasna psikhologhiia osobystosti* [Modern psychology of the personality]. Kyiv: Karavela (ukr).
7. Ulybina, E. V. (2001). *Psikhologiya obydennoho soznaniya* [Psychology of ordinary consciousness]. Moscow: Smysl (rus).
8. Chepeleva, N. V. (2002). Psikhologicheskie mekhanizmy ponimaniya i interpretatsii lichnogo opyta [Psychological mechanisms of understanding and interpretation of personal experience]. *Aktualni problemy psikhologii. Tom 2. Psykholohichna hermenevtyka* [Actual Problems of Psychology. Vol. 2. Psychological Germeneutics], 2, 3–13 (rus).
9. Shvalb, Yu. M. (2010). Zhiznennyi opyt kak problema psikhologii soznaniya [Life experience as consciousness psychology problem]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Psikhologhiya* [Bulletin of Kharkiv National University named after W. N. Karazin. Series: Psychology], no. 913, Is. 44, 178–181 (rus).
10. Tedeschi, R. G. and Calhoun, L. G. (1995). *Trauma and Transformation: Growing in the Aftermath of Suffering*. Thousand Oaks, CA: Sage.
11. Pyszczynski, T., Greenberg, J., Solomon, S., Arndt, J., Schimel, J. (2004). Why do people need self-esteem? A theoretical and empirical review. *Psychological bulletin*, 130(3), 435–468.

Myronchak K. V. Creation of typological models of death fear as a way of life experience organization

The features of creation of typological models of death fear as a way of life experience organization with application of an integrated approach, and using a wide arsenal of methodological tools are unveiled in the article. Parameters of an assess-

ment of a way of life experience organization of the personality in a situation of touching with death are allocated: the subjective importance of a situation of death, intensity of feelings, dynamics of changes, valence of changes, existential prospect, contextuality of a situation of osculation with death (the direct/ indirect experience), conceptual sense of death, degree of stereotyping of meanings, the person's attitude towards death, level acceptance/denial of death fear and level of person's subjectivity. Three types of models of death fear as a way of life experience organization of the personality are created: "shift of the center" (total reconsideration, reorganization of life), "localization" (partial reconstruction, selective emphasis on one of spheres in life) and "protection" (avoiding of death, a distancing for keeping integrity and inviolability of the designed world).

Key words: fear of death, life experience organization, methodological tools, typological model.

© Мирончак К. В.

О. А. Ніздрань

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ТА ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я В ОСІБ З РІЗНИМ ЕКОНОМІЧНИМ СТАТУСОМ: АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Представлено організацію та психологічні інтерпретації результатів емпіричної частини дослідження особливостей взаємозв'язку соціального капіталу та психологічного здоров'я осіб з різним економічним статусом. Проаналізовано відмінності між групами з різним рівнем доходу за показниками соціального капіталу (публічний ресурс соціального капіталу, соціально-професійний і міжнародний його ресурс) та психологічного здоров'я (стосунки з іншими, автономія, особистісне зростання, самоприйняття, психологічне благополуччя), а також за рівнем фрустрованості, економічного оптимізму, суб'єктивною адекватністю доходу, благополуччя сім'ї, фінансової депривації, загальним показником суб'єктивного економічного благополуччя. Визначено найбільш значущі кореляційні зв'язки соціального капіталу з показниками фрустрованості, економічної тривожності (фінансовим стресом) та компонентами психологічного здоров'я осіб із низьким та високим економічним статусом, зокрема позитивними стосунками з іншими, автономією та цілями в житті.

Ключові слова: соціальний капітал, психологічне здоров'я, економічний статус, суб'єктивне економічне благополуччя, психологічне благополуччя.

Проблема. Відкрита воєнна агресія Росії проти України триває: порушення цілісності країни, невизначеність і непередбачуваність розвитку подій, трансформаційні суспільні процеси, складна економічна ситуація спричиняють та підсилюють погіршення в стані фізичного і психологічного здоров'я населення. Беручи до уваги особливості українського простору соціально-економічних змін, особи з низьким економічним статусом підпадають під дію більшої кількості стресорів за умови меншого обсягу ресурсів, необхідних для того, щоб впоратися з ними, а також більш вразливі до дії цих стресорів. Виникає потреба в аналізі потенційних ресурсів для розв'язання проблеми підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом. Позиційним у цьому ряду є поняття соціального капіталу та власне його набуття чи підсилення.

Актуальність проблеми зумовлена потребою ґрунтовного розкриття соціально-психологічних особливостей соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом, що водночас є соціально значущим аспектом як в умовах мирного, так і воєнного часу. Цей аспект недостатньо розроблений у межах вітчизняної соціальної психології, отож перед нею постає виклик – зробити посильний внесок в осягнення та дослідження феномена соціального капіталу як психологічного ресурсу і, власне, як чинника підтримання психологічного здоров'я. Критичність актуального стану психологічного здоров'я та його можливі ескалативні проєкції суспільства, спільнот, окремого індивіда зумовлюють ресурсну спрямованість його вектора.

Теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми зв'язку соціального капіталу як соціально-психологічного явища та психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом засвідчує недостатню увагу української психологічної спільноти до дослідження цієї проблеми та, власне, актуалізує її. У межах нашого дослідження позначатимемо соціальний капітал як системне соціально-психологічне явище, що вирізняється новою якістю щодо своїх характеристик; отже, його слід оцінювати в комплексі складових, оскільки в цілому вони створюють новий рівень взаємозв'язків. Соціальний капітал є своєрідним соціально-психологічним ресурсом особи, спільноти і, як явище, утримує готовність поділяти ресурси своїх агентів; у цьому фокусі зрозумілою є констатація певного впливу соціального капіталу на психологічне здоров'я особи. Завдання полягає у визначенні зв'язку соціального капіталу з конкретними наслідками для психологічного здоров'я. Незважаючи на інтуїтивні апеляції, соціальний капітал досі не має однозначного пояснення як комплексне соціально-психологічне явище. Це є основною

перешкодою для розвитку надійної емпіричної доказової бази, що стосується передбачуваних наслідків для здоров'я, власне, і психологічного.

Мета статті: представлення та психологічна інтерпретація результатів дослідження, спрямованого на з'ясування особливостей взаємозв'язку соціального капіталу та психологічного здоров'я осіб із різним економічним статусом.

Соціальний капітал як соціально-психологічна проблема представлений у контексті досліджень психології природи соціального капіталу (П. М. Шихірев); зв'язку цінностей і соціального капіталу як підрунтя соціально-економічного розвитку (Н. М. Лебедева, О. М. Татарко); громадської активності студентської молоді (І. І. Семків), у зв'язку з ментальним здоров'ям (К. Маккінзі, Р. Вітлі, С. Вік), бідністю як стилем життя (В. О. Васютинський, В. Ю. Вінков), психологічним ресурсом соціального капіталу у становленні громадянської компетентності особистості (П. І. Блозва) тощо.

Проблема психічного та психологічного здоров'я особистості фігурує у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників. Серед них І. В. Дубровіна (психологічне здоров'я учасників освітнього процесу); О. С. Васильєва, Л. М. Коробка, Г. С. Никифоров (залежність здоров'я від рівня диференціації суспільства); Т. М. Титаренко (теорія життєвого світу особистості та власне поставка адекватних життєвих завдань); О. В. Хухлаєва (адаптаційний підхід до розуміння психологічного здоров'я) та ін. Здоров'я є формою життєдіяльності, яка забезпечує належну якість життя (І. В. Дубровіна, Л. М. Коробка, Т. М. Титаренко, О. В. Хухлаєва та ін.), а високий рівень психологічного здоров'я, як усвідомлена життєва цінність, спонукає особу займати активну життєву позицію щодо збереження та зміцнення свого здоров'я, що потребує складної і специфічної внутрішньої діяльності людини щодо оцінки свого життя. Як зазначає Л. М. Коробка, здоров'я в цілому, а особливо психологічне здоров'я, є втіленням соціального, емоційного та духовного благополуччя (як ресурсу та стану) і потенційною передумовою забезпечення життєвих потреб щодо активного способу життя, досягнення власних цілей, адекватної й оптимальної взаємодії з людьми [1, с. 333-334].

Війна в державі змістила акценти та змінила поле досягнення феномена соціального капіталу в нашому дослідженні, що розпочиналося в межах теми "Соціально-психологічні чинники подолання бідності як стилю життя" лабораторії психології мас і спільнот ІСПП НАПН України, а наразі продовжується в актуальному

фокусі досліджень лабораторії за темою “Психологічні стратегії адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту”. Відповідно до цього контексту ми зосередили, зокрема, особливу увагу на активізації соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я ветеранів війни на Сході України [4]. На основі теоретичного аналізу проблеми було визначено основні теоретичні поняття, що є важливими для нашого дослідження (психологічне здоров'я, соціальна фрустрованість, соціальний капітал як комплексне соціально-психологічне явище та його компоненти, рівень набуття соціального капіталу, цінності, довіра, індекс толерантності, суб'єктивне економічне благополуччя), а також виділено їхні емпіричні індикатори [2; 3].

Психологічне здоров'я, психологічне, або ж суб'єктивне благополуччя є синонімічними поняттями. Останнє частіше використовується в західній традиції та, власне, характеризується як переживання і стан, властиві здоровій особистості, вказуючи на повноту самореалізації людини в конкретних життєвих умовах, віднаходження “творчого синтезу” між запитами соціального середовища і розвитком власної індивідуальності [2; 6]. У межах цього дослідження нас більше цікавить показник суб'єктивного економічного благополуччя (СЕБ) як одна із складових психологічного здоров'я. При цьому ми спираємося на напрацювання В. О. Хашченка, який вважає СЕБ складовою суб'єктивного благополуччя [5].

Щоб визначити стан психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом та рівень набуття ними соціального капіталу, було розроблено програму емпіричного дослідження, що передбачає реалізацію дослідницьких процедур у три етапи.

На *першому* етапі дослідження здійснено відбір методик та перевірку діагностичного інструментарію, орієнтованого на дослідження стану психологічного здоров'я осіб із різним економічним статусом та рівня набуття ними соціального капіталу. Учасниками цього етапу стали 200 студентів Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка віком 18-20 років. На основі отриманих результатів було сформовано остаточну батарею методик для наступного етапу дослідження та визначено процедуру роботи з вибіркою.

Другий, констатувальний, етап спрямовано на дослідження психологічного здоров'я осіб із різним економічним статусом, рівня набуття ними соціального капіталу та особливостей взаємозв'язку цих характеристик в осіб із низьким економічним статусом. У березні-квітні 2015 р. було опитано молодь, яка навчається в Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка

(спеціальності – психологія, практична психологія, початкова освіта, англійська філологія, переклад, соціальна педагогіка), Тернопільському державному медичному університеті імені Михайла Горбачевського (спеціальність – лікувальна справа), Тернопільському національному економічному університеті (спеціальності – правознавство, менеджмент, соціальна робота, банківська справа). В опитуванні взяли участь 357 осіб віком від 17 до 26 років, серед яких жінок – 59,39 %, чоловіків – 40,61 %.

Відібраний інструментарій охоплював методики, що діагностують:

- особливості загального стану психологічного здоров'я та його компонентів (позитивні стосунки з іншими, автономія, управління середовищем, особистісне зростання, цілі в житті, самоприйняття) – шкала “Психологічне благополуччя” К. Ріфф;

- рівень соціального задоволення/соціальної фрустрованості як компонента психологічного здоров'я – методика діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. І. Вассермана в модифікації В. В. Бойка;

- соціальний капітал на індивідуальному рівні – методика “КРИКС” Р. Стили в адаптації І. І. Семків;

- загальну довіру до людей і людської спільноти в цілому – “Шкала довіри” М. Розенберга;

- загальний рівень толерантності – методика “Індекс толерантності” (Г. У. Солдатова, О. А. Кравцова, О. Є. Хухлаєв, Л. А. Шайгерова), що дає змогу визначити загальне ставлення до світу, інших людей, а також соціальні настановлення в різних сферах взаємодії, де може виявлятися толерантність/інтолерантність особистості;

- стан ціннісної сфери – методика “Ціннісний опитувальник Ш. Шварца”, що досліджує змістовий аспект спрямованості особистості, основу стосунків зі світом, світогляду та ядро мотивації активності, життєвої концепції;

- суб'єктивне економічне благополуччя – опитувальник “Суб'єктивне економічне благополуччя” В. О. Хащенко, за яким об'єктивний критерій визначався на основі середньомісячного доходу на одного члена сім'ї, що відповідає економічному підходу [3, с. 52].

У наборі статистичних методів опрацювання результатів дослідження були статистична перевірка значущості емпіричних даних, методи факторного і кореляційного аналізу (опрацювання проводилося в статистичному пакеті IBM SPSS Statistics 20).

Відтак розгляньмо виявлені в ході дослідження відмінності між групами з різним рівнем доходу за показниками соціального капіталу і

психологічного здоров'я та спробуймо визначити особливості зв'язку між цими показниками в осіб із низьким і високим економічним статусом.

Об'єктивний критерій економічного статусу (рівень доходу) визначався за допомогою закритого питання "Вкажіть рівень доходу на кожного члена вашої сім'ї". Пропонувалося п'ять варіантів відповіді (від 500 до 2500 грн і вище), що дало змогу зменшити суб'єктивну переоцінку або недооцінку фінансового становища досліджуваного та отримати більш-менш об'єктивну відповідь. Для подальших розрахунків респондентів було поділено на три групи за рівнем доходу: 1) особи з низьким рівнем (500 – 1000 грн) – таких виявилось 37,5 %; 2) особи із середнім рівнем (від 1000 грн до 2000 грн) – 20,45 %; 3) особи з високим рівнем (понад 2000 грн) – 42,3 %, відповідно.

Статистично значущі відмінності в проявах тієї чи іншої сфери перевірялися за допомогою критерію U-Манна-Уїтні, який є непараметричним аналогом однофакторного дисперсійного аналізу для двох незалежних вибірок. Підставою для його використання були результати за тестом Левена.

Статистично значущі відмінності між досліджуваними групами було отримано за показниками суб'єктивного економічного благополуччя – економічний оптимізм/песимізм ($p \leq 0,001$), суб'єктивної адекватності доходу ($p \leq 0,05$), благополуччя сім'ї ($p \leq 0,001$), фінансової депривації ($p \leq 0,001$), рівня фрустрованості ($p \leq 0,05$), суб'єктивного економічного благополуччя ($p \leq 0,001$). Дослідження показників психологічного здоров'я в групах з різним рівнем доходу показало, що існують відмінності за показниками стосунків з іншими ($p \leq 0,05$), автономії ($p \leq 0,01$), особистісного зростання ($p \leq 0,05$), самоприйняття ($p \leq 0,01$), психологічного благополуччя ($p \leq 0,01$). За результатами дослідження рівня набуття соціального капіталу було констатовано значущі відмінності між групами з різним рівнем доходу за такими його показники, як публічна сфера соціального капіталу ($p \leq 0,05$), соціально-професійний ресурс соціального капіталу ($p \leq 0,05$), міжнародний ресурс соціального капіталу ($p \leq 0,01$).

На основі тесту хі-квадрат ми перевірили взаємну незалежність двох змінних таблиці спряженості, завдяки чому було з'ясовано залежність обох змінних. Дві змінні вважаються взаємозалежними, якщо частоти, що спостерігаються, збігаються з очікуваними частотами. Найпоширенішим для обчислення хі-квадрата критерієм є χ^2 за Пірсоном, який дає змогу обчислити суму квадратів стандартизованих залишків за всіма полями таблиці спряженості. Відповідно поля з більш високим стандартизованим залишком роблять

вагоміший внесок у числове значення хі-квадрата і дають більш значущий результат.

За допомогою таблиць спряженості здійснено перевірку пов'язаності змінної соціального капіталу з іншими змінними – власне із компонентами психологічного здоров'я: фрустрованістю, економічною тривожністю, позитивними стосунками, автономією, цілями в житті. У результаті виявлено статистично значущий зв'язок між соціальним капіталом і складовою психологічного здоров'я – соціальним задоволенням/фрустрованістю як формою психічної напруженості, що залежить від задоволення досягненнями та станом особистості в соціально заданих ієрархіях ($p \leq 0,01$). Можна стверджувати, що існує щільний взаємозв'язок між фрустрованістю і низьким рівнем доходу ($p \leq 0,0001$), позитивними стосунками і високим рівнем доходу ($p \leq 0,01$), автономією і високим рівнем доходу ($p \leq 0,005$). Зафіксовано дещо слабший взаємозв'язок між показником високого рівня доходу та економічною тривожністю ($p \leq 0,01$).

Визначено негативний кореляційний зв'язок між загальним показником соціального капіталу та індексом економічної тривожності, що відображає рівень прояву фінансового стресу ($r = -0,229$ при $p < 0,01$) і вказує на те, що підвищення рівня прояву фінансового стресу знижує загальний показник соціального капіталу. Таким чином, чим вищий показник соціального капіталу, тим нижчий показник економічної тривожності: вираженість негативних емоційних станів у зв'язку із фінансовими та матеріальними проблемами знижується в цієї групи осіб. Відповідно в осіб, які не мають такого рівня соціального капіталу, фіксуватиметься вищий рівень економічної тривожності. Фактично соціальний капітал знижуватиме рівень фінансового стресу. Зрозумілою із цього погляду видається логіка, що володіння соціально-психологічними ресурсами і власне використання їх особою та її готовність поділяти ресурси агентів своєї мережі стосунків сприятимуть, як варіант, пошукові нових можливостей заробітку, залученню підтримки з боку інших, реальних альтернатив для задоволення певних потреб, пов'язаних із фінансовим стресом.

Аналіз показників окремих сфер соціального капіталу дає змогу констатувати негативний кореляційний зв'язок показників приватної ($r = -0,183$ при $p < 0,05$) та публічної ($r = -0,255$ при $p < 0,01$) сфери соціального капіталу з показником рівня економічної тривожності. Цілком очевидно, що приватний соціальний капітал меншою мірою впливає на рівень фінансового стресу, а публічний – більшою. Зрозуміло, що публічний соціальний капітал відкриває доступ до ширшої мережі соціально-професійного ресурсу, ресурсу соціальних інститутів, міжнародного ресурсу, відповідно – більшого потенціалу для зниження фінансового стресу. Водночас, зважаючи на потребу

активізації соціального капіталу (інакше відбудеться його виснаження), особі, котра переживає фінансовий стрес, слід підтримувати постійну активну позицію в публічній сфері соціального капіталу як гарантію взаємообміну ресурсами на майбутнє. У сфері приватного соціального капіталу особа може займати більш споживацьку позицію, на зразок соціально-психологічного феномена українського “кумівства”, що сягає соціальної норми; таким чином, фінансовий стрес долається меншими зусиллями та завжди конструктивним для психологічного здоров'я способом (менш самостійним).

Визначено позитивний кореляційний зв'язок між загальним показником соціального капіталу та позитивними стосунками з іншими як складовою психологічного здоров'я ($r = 0,351$ при $p < 0,01$), що свідчить про покращення позитивних стосунків з іншими. Отже, зростають довірливі, близькі стосунки з оточенням, засновані на здатності співпереживати, умінні домовлятися. Простежується позитивний кореляційний зв'язок із приватною сферою соціального капіталу ($r = 0,358$ при $p < 0,01$), особливо яскраво – з емоційним ресурсом приватної сфери соціального капіталу ($r = 0,431$ при $p < 0,01$). Це вказує на те, що доступ до ресурсу прийняття, підтримання близькими покращує взаємини з іншими. Дещо менший, але значущий позитивний кореляційний зв'язок виявлено між показником публічної сфери соціального капіталу і позитивними стосунками з іншими ($r = 0,243$ при $p < 0,01$), що також говорить про покращення взаємин з іншими.

Зафіксовано позитивний кореляційний зв'язок між загальним показником соціального капіталу з показником автономії ($r = 0,253$ при $p < 0,01$). Таким чином, чим вищий загальний показник соціального капіталу, тим вищий показник автономії: зростає самостійність, незалежність, послаблюється конформізм, зменшується орієнтація на власні критерії в оцінці себе.

Визначено, що між показником приватної сфери соціального капіталу і показником автономії також існує позитивний кореляційний зв'язок ($r = 0,263$ при $p < 0,01$): доступність до ресурсу приватної сфери (емоційного ресурсу, ресурсу дозвілля, продуктивних умінь) підвищує автономність особи як складову психологічного здоров'я.

Встановлено позитивний кореляційний зв'язок між показником приватної сфери соціального капіталу та показником мети в житті ($r = 0,433$ при $p < 0,01$), а також загальним показником соціального капіталу ($r = 0,376$ при $p < 0,01$): чим вищі згадані показники соціального капіталу, тим вищий показник цілей у житті. Очевидно, доступність до ресурсів приватної сфери, власне в просторі близького оточення, культивує зростання усвідомленості сенсів у часовій перспективі, загалом цілепокладання на життєвому шляху.

Висновки. За результатами дослідження виявлено статистично значущі відмінності в групах із різним рівнем доходу за показниками фрустрованості, економічного оптимізму, суб'єктивною адекватністю доходу, благополуччя сім'ї і фінансової депривації, загальним показником суб'єктивного економічного благополуччя, автономією, особистісним зростанням, самоприйняттям, психологічним благополуччям, публічним ресурсом соціального капіталу та його соціально-професійним і міжнародним ресурсом.

Встановлено статистично значущий зв'язок між соціальним капіталом і складовою психологічного здоров'я – соціальним задоволенням/фрустрованістю; констатовано взаємозв'язок між фрустрованістю і низьким рівнем доходу, позитивними стосунками і високим рівнем доходу, автономією і високим рівнем доходу. Визначено, що соціальний капітал сприяє підсиленню позитивних стосунків з іншими, зростанню автономії та якості цілей у житті, що сукупно є компонентами психологічного здоров'я.

Перспективу дальших досліджень вбачаємо в поглибленому аналізі статистичних даних, а також створенні соціально-психологічної програми активізації соціального капіталу як чинника психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом.

Література

1. Коробка Л. М. Психологічне здоров'я людини в контексті здорового способу життя / Л. М. Коробка // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. – К., 2012. – № 2. – С. 332–337.
2. Ніздрень О. А. Активізація соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я ветеранів війни на Сході України / О. А. Ніздрень // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. праць. – К., 2015. – № 4 (29). – С. 135–141.
3. Ніздрень О. А. Методичні засади соціально-психологічного дослідження психологічного здоров'я і соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом / О. А. Ніздрень // Педагогічний процес: теорія і практика. – 2015. – № 3-4 (48-49). – С. 49–54.
4. Ніздрень О. А. Соціальний капітал: соціально-психологічне явище / О. А. Ніздрень // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Педагогіка та психологія. – Чернівці, 2015. – № 747. – С. 121–127.
5. Хащенко В. А. Суб'єктивное экономическое благополучие и его измерение: построение опросника и его валидизация / В. А. Хащенко // Экспериментальная психология. – 2011. – Т. 4. – № 1. – С. 106–127.
6. Ryff C. D. The structure of psychological well-being revisited / C. D. Ryff, C. L. M. Keyes // Journal of Personality and Social Psychology. – 1995. – Is. 69. – P. 719–727.

References

1. Korobka, L. M. (2012). Psykholohichne zdorovia liudyny v konteksti zdorovoho sposobu zhyttia [Mental health in the context of a healthy lifestyle]. *Osvita rehionu: politolohiia, psykholohiia, komunikatsii* [The Education of Region: Politology, Psychology and Communications], 2, 332–337 (ukr).
2. Nizdran, O. A. (2015) Aktyvizatsiia sotsialnoho kapitalu yak chynnyka pidtrymannia psykholohichnoho zdorovia veteraniv viiny na Skhodi Ukrainy [Emerging of the social capital as a key factor of supporting mental health of Eastern Ukraine War Veterans]. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky* [The Actual Problems of Sociology, Psychology, Pedagogy], 4 (29), 135–141 (ukr).
3. Nizdran, O. A. (2015). Metodychni zasady sotsialno-psykholohichnoho doslidzhennia psykholohichnoho zdorovia i sotsialnoho kapitalu osib iz nyzkym ekonomichnym statusom [Methodological foundations for research of mental health and social capital by the people with low economic status]. *Pedahohichni protses: teoriia i praktyka* [The Pedagogical Process: Theory and Practice], 2, 332–337 (ukr).
4. Nizdran, O. A. (2015). Sotsialnyi kapital: sotsialno-psykholohichne yavyshe [Social capital: social-psychological phenomenon]. *Naukovyi Visnyk Chernivets'koho Universitetu: Pedahohika ta psykholohiia* [Scientific Journal of Chernivtsi University. The Pedagogy and Psychology], 747, 121–127 (ukr).
5. Xashchenko, V. A. (2011). Subyektivnoe ekonomicheskoe blagopoluchie i ego izmerenie: postroenie oprosnika i ego validizatsiya [Subjective economic wellbeing and its estimation: modeling a questionnaire and its validation]. *Eksperymental'naya psikhologiya* [The Experimental Psychology], 1, 106–127 (rus).
6. Ryff, C. D., & Keyes, C. L. M. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 719–727.

Nizdran O. A. Peculiarities of interconnection between social capital and mental health of people with different economic status: analysis of the research

This article offers the arrangement, psychological interpretations of the results of the empirical part of the research of the peculiarities of interconnection between social capital and mental health of people with different economic status. It is based on the research that involved 357 respondents. The differences between groups with different economic status are analysed by the indicators of social capital (public resource of social capital, socio-professional resource, international resource of social capital) and mental health (positive relationships with others, autonomy, personal growth, self-acceptance and life goals, psychological well-being) and by the frustration level, economic optimism, subjective reasonable income, family well-being, financial deprivation, common indicator of subjective economic well-being. The most important correlative links of social capital with mental health components, frustration itself, economic anxiety (financial stress), positive relationships with others, autonomy and life goals are determined.

Key words: social capital, mental health, economic status, subjective economic well-being, psychological well-being.

© Ніздрань О. А.

І. Л. Бєрющева

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ ЖІНОК-ДОМОГОСПОДАРОК

Представлено результати емпіричного дослідження, спрямованого на визначення рівня комунікативної залежності жінок-домогосподарок. Проаналізовано психодіагностичний інструментарій з проблеми комунікативної залежності особистості. Обґрунтовано необхідність розроблення авторського опитувальника для визначення рівня комунікативної залежності жінок-домогосподарок, охарактеризовано його мету та призначення, а також психометричні вимоги, які висуваються до розроблення методичного інструментарію. Представлено авторський опитувальник самооціночного типу та наведено емпіричні дані щодо його апробації на вибірці з 300 жінок-домогосподарок. Отримані результати взято за основу для формування експериментальної групи дослідження та обґрунтування необхідності проведення психокорекційної роботи із цими жінками. Зроблено висновок щодо прояву комунікативної залежності в означеній вибірці та окреслено перспективи подальшого дослідження як у теоретичному, так і в практичному напрямку.

Ключові слова: жінки-домогосподарки, комунікативна залежність, міжособова залежність, особистість.

Проблема. Останнім часом проблему залежності особистості багато дослідників розглядають під різними кутами зору. Поява нових видів адикцій стала поштовхом до проведення всебічного, глибинного аналізу та визначення концепцій залежної особистості. Розроблені психологами теорії залежної особистості дають змогу більш ґрунтовно висвітлювати питання особистісних диспозицій і міжособових взаємодій (А. Бандура, М. Батлес, Р. Борнштейн, Л. Бурбо, Дж. Гарбер, М. Е. Жидко, М. Зелігман, О. С. Кочарян, П. Мелоді, В. Д. Менделевич, В. Д. Москаленко, І. О. Новикова, С. Піл, Б. Уайнголд, Дж. Уайнголд, Є. В. Фролова, К. Горні та ін.). Завдяки науковим дослідженням доведено, що залежність позначається на всіх сферах життя особистості, у т. ч. і комунікативній [1].

У своєму дослідженні ми зосередили увагу саме на комунікативній залежності з огляду на недостатню розробленість цієї проблеми в сучасній психологічній науці. Ґрунтовний аналіз наявних досліджень показав, що проблема комунікативної залежності жінок певної категорії населення – домогосподарок – практично не розкрита. Недостатньо розробленим також залишається і практичний аспект цієї проблеми. У сучасних дослідженнях нехімічних форм залежності

використовується психодіагностичний інструментарій, придатний для визначення загальної схильності до залежностей і певних адикцій (Г. В. Лозова), інтернет-залежності (В. О. Бурова, А. Є. Жичкіна, С. О. Кулаков, В. В. Посохова, О. А. Щепіліна, К. Янг), вивчення міжособової залежності (Р. Борнштейн, Р. Гіршфільд, О. П. Макушина, О. С. Кочарян, Є. В. Фролова, Н. А. Смахтіна), співзалежності у відносинах (Б. Уайнголд, Дж. Уайнголд) тощо [5; 7; 9]. Отже, наявний діагностичний інструментарій не дає можливості дослідити й оцінити комунікативну залежність особистості, тому питання діагностики комунікативної залежності залишається відкритим. До того ж слід враховувати ще й той факт, що така категорія населення, як жінки-домогосподарки, узагалі залишається поза увагою дослідників, що вивчають проблему комунікативної залежності. Тому ми й вирішили створити власний опитувальник, призначений для визначення рівня комунікативної залежності жінок-домогосподарок.

Мета статті: обґрунтування психодіагностичного інструментарію для дослідження рівня комунікативної залежності жінок-домогосподарок, аналіз отриманих на основі його використання результатів.

Аналіз сучасних досліджень проблеми комунікативної залежності показав, що розроблення та оцінка методів діагностики певних видів залежності особистості є актуальним питанням сучасної психологічної науки. Останні емпіричні дослідження цієї проблеми дали нам змогу окреслити нешироке коло використовуваних наразі тестів, методик та опитувальників для визначення залежності особистості у сфері спілкування та комунікацій. Серед відомих методик слід передусім згадати такі, як Тест-опитувальник міжособової залежності Р. Гіршфільда в адаптації О. П. Макушиної [7], Методика діагностики міжособової залежності Б. Уайнголда в адаптації О. С. Кочаряна та ін. [5], Тест профілю відносин Р. Борнштейна в адаптації О. П. Макушиної [7], Тест на залежність (адикцію) Г. В. Лозової [6]. Слід зазначити, що всі ці методики спрямовані на визначення міжособової залежності. Що ж стосується саме комунікативної залежності домогосподарок, то це питання досі залишалося поза увагою дослідників.

Вибір даної категорії населення був зроблений не випадково, а враховуючи специфіку життєдіяльності домогосподарки, яка полягає в тому, що жінка позбавлена деяких важливих аспектів життя, а саме: емоційної підтримки, отримуваної в колективі, схвалення, можливості змінити обстановку, реалізуватися в професійній сфері тощо. Також для багатьох жінок саме робота, професійна діяльність є джерелом підвищення самоповаги, самооцінки і навіть способом збереження

рівноваги, упевненості в разі виникнення негараздів у сім'ї. Дослідження показують, що жінки, які працюють, більше задоволені своїм життям у цілому і мають високий авторитет та повагу в сім'ї порівняно з дружинами-домогосподарками [8]. Безумовно, це не може не позначатися на особистісних якостях жінок. Обмеженість кола тих, з ким переважно спілкуються домогосподарки, певним чином впливає на ступінь їхньої задоволеності від спілкування в цілому, що, на наш погляд, може призводити до порушень комунікації і виникненню стану комунікативної залежності. Виходячи з цього, ми визнали доцільним розробити власний опитувальник, спрямований на визначення рівня комунікативної залежності з урахуванням специфіки нашого дослідження.

Спираючись на проведеній теоретичний аналіз проблеми залежності особистості і дані сучасних досліджень у сфері міжособової адикції, ми виокремили особистісні детермінанти комунікативної залежності жінок-домогосподарок, які й були покладені в основу опитувальника. Отже, опитувальник ґрунтується на моделі, яка розкриває авторський погляд на особистісні детермінанти комунікативної залежності жінок-домогосподарок. Він призначений для визначення рівня комунікативної залежності жінок-домогосподарок.

Під час роботи над опитувальником було враховано психометричні вимоги, які висуваються до розроблення методичного інструментарію, а саме: проведено стандартизацію опитувальника, перевірено його надійність і валідність в даних соціокультурних умовах [3]. Вибірку опитувальника склали 300 жінок віком 25-40 років з різними соціально-демографічними даними (рівнем освіти, наявністю дітей, фінансовим становищем тощо). У ході аналізу результатів дослідження первинних показників комунікативної залежності за авторським опитувальником методом описової статистики вдалося визначити мінімальне і максимальне значення (34,00 і 56,00, відповідно), стандартне відхилення (4,67); виявити, що середнє арифметичне (45,42) і медіана (45,00) перебувають в одному діапазоні, а їхні значення рівні, що свідчить про розподіл ознаки за законом нормального розподілу. Графічно емпіричний розподіл збігається з теоретичним нормальним розподілом (рис. 1).

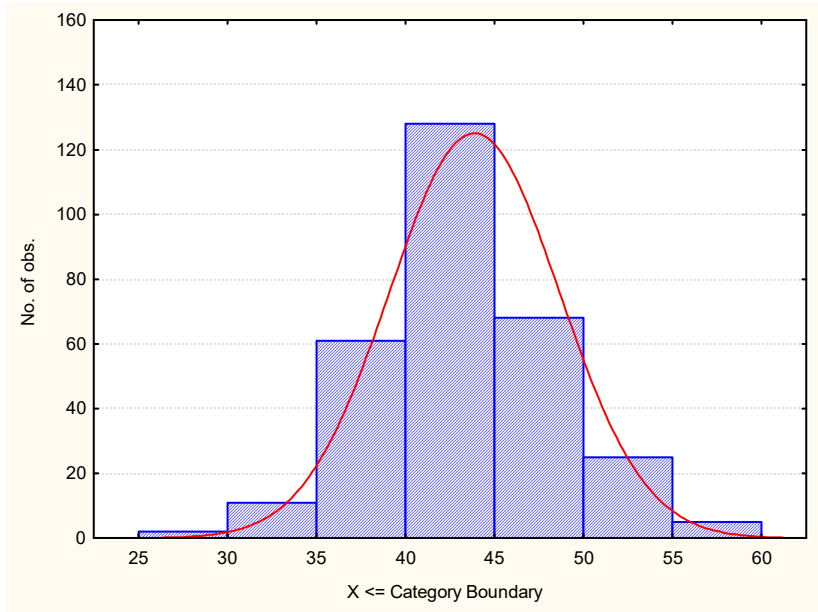

Рис. 1. Графік нормального розподілу результатів опитування вибірки стандартизації

Для перевірки відповідності отриманих даних нормальному розподілу використовувався тест Шапіро – Уїлка. Обчислення здійснювалися за допомогою статистичної програми IBM SPSS Statistics. Те, що емпіричний коефіцієнт Шапіро – Уїлка (SW-W) дорівнює 0,967 при $p > 0,05$, свідчить знову ж таки про наявність нормального розподілу і дає змогу приступити до стандартизації шкал опитувальника. Отримані “сирі” бали було переведено в стандартні одиниці – стени – за допомогою можливостей уже згаданої вище статистичної програми IBM SPSS Statistics (табл.).

Таблиця

Показники шкал опитувальника

Стени	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
бали КЗ	0-36	37-38	39-40	41-43	44-45	46-47	48-50	51-52	53-54	55-60
рівень КЗ	низький			середній				високий		

У психодіагностиці одним із способів визначення валідності тесту є розрахунок конвергентної валідності – зіставлення даної

методики з авторитетними спорідненими методиками і доказ значущих зв'язків з ними. У цьому випадку кореляція між балами двох тестів – лінійна або рангова – вказує на те, чи володіє новий тест конвергентною валідністю [2].

Для оцінки конвергентної валідності нашого опитувальника ми використали методику діагностики залежності Б. Уайнголда в адаптації О. С. Кочаряна [5]. Для вирішення поставленого завдання було обрано метод квадратів (метод Пірсона), оскільки кожна з ознак має числове вираження. Розрахунок конвергентної валідності проводився в програмі Microsoft Office Excel. Результати показали, що конвергентна валідність авторського опитувальника висока ($r=0,74$ при $p \leq 0,05$) і розроблений нами опитувальник може використовуватися як психодіагностичний інструмент.

Оцінку надійності авторського опитувальника ми проводили за допомогою альфи Кронбаха. Для обчислення даних було використано статистичну програму IBM SPSS Statistics. Високий показник альфи Кронбаха (0,845) підтвердив належну надійність створеного нами опитувальника. Отже, було статистично доведено, що розроблений опитувальник є валідним і надійним психодіагностичним інструментарієм, спрямованим на визначення рівня комунікативної залежності жінок домогосподарок.

Опитувальник допускає індивідуальне і групове дослідження без обмеження часу. Він побудований на базі суб'єктивного шкалювання та самооцінювання і виявляє такі складові комунікативної залежності, як потреба в спілкуванні, потреба в соціальній підтримці і схваленні, емоційний фон, конформність, самоповага.

Опитувальник містить 30 тверджень, які необхідно оцінити відповідно до наведеної в інструкції шкали: ніколи (ні), іноді, завжди (так). У ньому є прямі й обернені запитання, відповіді на які обчислюються за відповідною схемою. Визначення рівнів (низький, середній, високий) комунікативної залежності відбувається на підставі отриманих сумарних значень. Під час проведення опитування можна визначити не лише загальний рівень комунікативної залежності особистості, а й простежити вираженість окремих її складових, а саме потреби в спілкуванні, потреби в соціальній підтримці і схваленні, емоційного фону, конформності, самоповаги. Це дає змогу окреслити низку базових критеріїв комунікативної залежності жінок-домогосподарок, що певним чином сприятиме підвищенню ефективності на етапі проведення корекційної роботи. Завдяки використанню авторського опитувальника для визначення рівня комунікативної залежності ми змогли відтак докладно проаналізувати отримані результати.

Як видно з рис. 2, *низький* рівень комунікативної залежності мають 13% опитаних жінок (38 осіб). У них, власне, немає комунікативної залежності. Такі жінки, як правило, самодостатні, упевнені у своїх можливостях, реалізовані в певній соціальній сфері. Вони вирізняються стабільністю емоційної сфери, переважанням позитивних емоцій (радість, задоволення і т. ін.). Такі жінки в більшості випадків позитивно сприймають навколишнє середовище, урівноважені, не схильні до надмірної підпорядкованості. У міжособових стосунках вони впевнено відстоюють свою думку, заявляють власну позицію, не схильні потрапляти під вплив інших. У них звичайно високий рівень самоповаги; загалом вони оцінюють себе позитивно, поважають себе як людину, особистість, професіонала. Отже, жінок з низьким рівнем комунікативної залежності можна умовно віднести до групи комунікативно незалежних.

Середній рівень комунікативної залежності характерний для більшості вибірки – 66% опитаних (199 осіб). Такі жінки в міру товариські, їхня потреба в спілкуванні викликана, як правило, об'єктивними обставинами або емоційними переживаннями. Вони ситуативно потребують схвалення і підтримки з боку оточення, схильні оцінювати себе частіше позитивно, хоча періодично втрачають упевненість у своїй цінності як особистості і як жінки, унаслідок чого виявляється гостра потреба виговоритися, поділитися своїми емоціями, відчути підтримку зі сторони. У них переважають позитивні емоції, проте не виключені і негативні емоційні прояви, такі як дратівливість, злість, розчарування, смуток тощо. При цьому згадані емоції можуть бути спрямовані як на себе, так і на інших. У міжособових стосунках такі жінки можуть визначати власну позицію, проте за наявності іншої, сильнішої, особистості втрачають упевненість у собі і можуть тимчасово потрапляти під зовнішній вплив. У певних ситуаціях такі жінки можуть виявляти конформність, змінювати свою думку, іти на повіді, втрачати упевненість у собі, у своїй цінності і відчувати свою непотрібність, безпорадність. У такі періоди жінка особливо потребує розуміння близьких людей та своєчасної підтримки, адже може втрачати віру в себе, позитивні емоції при цьому часто змінюються на негативні і на фоні цього виникає гостра потреба в спілкуванні, розумінні і підтримці, що вже свідчить про вияв комунікативної залежності особистості.

Рівні комунікативної залежності

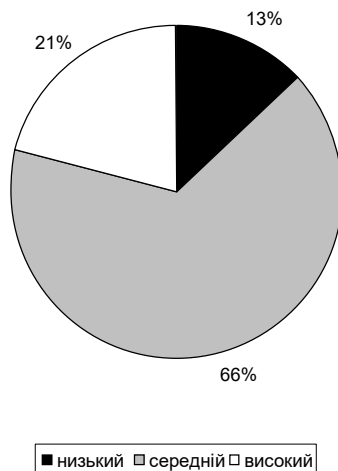

Рис. 2. Розподіл жінок-домогосподарок за рівнями комунікативної залежності

Високий рівень комунікативної залежності діагностовано у 21% опитаних жінок (63 особи). Жінки з вираженою комунікативною залежністю відчують надмірний потяг до спілкування з оточенням або, навпаки, прагнуть усамітнення. У першому випадку оточення можуть складати як знайомі або друзі, так і малознайомі або зовсім незнайомі люди. Патологічна потреба в спілкуванні у таких жінок, як правило, пов'язана з обмеженістю як самого процесу спілкування, так і з нечисленністю оточення, готового вступати в комунікативний контакт з даною особою. У разі неможливості реалізувати свій комунікативний потенціал та виявити певні емоції комунікативно залежні жінки відчують смуток, тугу, жалість до себе та образу на оточення, злість, дратівливість, а часом навіть агресивність. Коли ж жінки прагнуть усамітнення, то вони схильні обмежувати свої контакти з оточенням до мінімуму, не виявляють зацікавленості в спілкуванні, вважають його обтяжливим для себе. Намагання оточення залучити їх до розмови сприймається вороже і може викликати часом бурхливі реакції. У міжособових стосунках жінки з високим рівнем

комунікативної залежності схильні до підпорядкування, вияву конформності, потребують постійного схвалення з боку оточення. Вони легко піддаються впливу ззовні, часто змінюють свою позицію, підлаштовуються під думку більшості або сильнішої особистості. Самоповага в таких жінок низька, вони боязкі, сором'язливі, часто схильні у всьому поганому винуватити себе, бачити лише свої недоліки й зосереджувати увагу на своїх слабких сторонах, що заважає їхній самореалізації.

Результати опитування дають підстави констатувати, що понад половину опитаних жінок-домогосподарок не є комунікативно залежними особами. Проте під час дослідження виявлено жінок із високим рівнем комунікативної залежності – вони становлять п'яту частину від усієї вибірки. Це свідчить про поширеність проблеми комунікативної залежності серед жінок-домогосподарок і ставить перед нами нові питання, що стосуються насамперед виявлення особистісних детермінант, які спричинюють комунікативну залежність цих жінок.

Висновки. Здійснений нами теоретичний огляд наявних напрацювань показав, що проблема комунікативної залежності жінок-домогосподарок практично не досліджена, а пропонований психологами діагностичний інструментарій не дає можливості вивчити й оцінити її повною мірою. Сама ж категорія досліджуваних – жінки-домогосподарки – узагалі залишається поза увагою дослідників, які розробляють проблему комунікативної залежності.

Представлений авторський опитувальник дав змогу проаналізувати рівні комунікативної залежності і простежити вираженість окремих її складових у домогосподарок. Представленість у вибірці категорії комунікативно залежних жінок окреслює перспективи дальших досліджень у напрямку уточнення особистісних детермінант, що становлять основу комунікативної залежності жінок-домогосподарок.

Література

1. Балабанова Е. С. Теории “зависимой личности”: возможности социологической интерпретации / Е. С. Балабанова // Личность. Культура. Общество. – 2005. – Т. 7. – Вып. 4 (28). – С. 94–103.
2. Бодалев А. А. Общая психодиагностика / А. А. Бодалев, В. В. Столин. – М. : Речь, 2006. – 440 с.
3. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – СПб. : Питер Ком, 2002. – 528 с.
4. Карвасарский Б. Д. Клиническая психология / Б. Д. Карвасарский. – СПб. : Питер, 2014. – 896 с.
5. Кочарян А. С. Психометрическая оценка методики диагностики зависимости Б. Уайнхолда / А. С. Кочарян, Е. В. Фролова, Н. А. Смахтина //

Вісник Харківського національного університету. Серія: Психологія. – 2006. – № 718. – С. 47–51.

6. Лозовая Г. В. Методика диагностики склонности к различным зависимостям / Г. В. Лозовая // Психологические основы педагогической деятельности : матер. 34-й науч. конф. каф. психологии СПбГУФК им. П. Ф. Лесгафта. – СПб., 2007. – С. 121–124.
7. Макушина О. П. Методы психодиагностики зависимого поведения / О. П. Макушина. – Воронеж : Изд.-полигр. центр Воронеж. гос. ун-та, 2012. – 74 с.
8. Силласте Г. Г. Социальная дискриминация женщин как предмет социологического анализа / Г. Г. Силласте, Г. Ж. Кожамжарова // Социс. – 1997. – № 12. – С. 112–120.
9. Уайнхолд Б. Освобождение от созависимости / Б. Уайнхолд, Дж. Уайнхолд ; пер. с англ. А. Г. Чеславской. – М. : Независ. фирма “Класс”, 2002. – 224 с.

References

1. Balabanova, E. S. (2005). Teorii “zavisimoy lichnosti”: vozmozhnosti sotsiologicheskoy interpretatsii [Theory of “addicted personality”: the possibility of sociological interpretation]. *Lichnost. Kultura. Obshchestvo* [Personality. Culture. Society], Band 7, Is. 4 (28), 94–103 (rus).
2. Bodalev, A. A., and Stolin, V. V. (2006). *Obshchaya psikhodiagnostika* [General psychdiagnostics]. Moscow: Rech (rus).
3. Burlachuk, L. F., and Morozov, S. M. (2002). *Slovar-spravochnik po psikhodiagnostike* [The dictionary-directory on psychdiagnostics]. St. Petersburg: Piter Kom (rus).
4. Karvasarskiy, B. D. (2014). *Klinicheskaya psikhologiya* [Clinical Psychology]. Moscow: Piter (rus).
5. Kocharyan, A. S., Frolova, E. V., and Smakhtina, N. A. (2006). Psikhometricheskaya otsenka metodiki diagnostiki zavisimosti B. Wainholda [Psychometric valuation B. Wainhold's dependence diagnostics test]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytety. Seriya: Psykholohiia* [Bulletin of the Kharkiv National University. Series: Psychology], 718, 47–51 (rus).
6. Lozovaya, G. V. (2007). Metodika diagnostiki sklonnosti k razlichnym zavisimostyam [Method of diagnostics of propensity to different dependences]. *Psikhologicheskkiye osnovy pedagogicheskoy deyatelnosti* [Psychological bases of pedagogical activity: materials of the 34th Scientific Conference of the Department of Psychology of St. Petersburg State University of Physical Culture of named P. F. Lesgaft] (pp. 121–124). St. Petersburg (rus).
7. Makushina, O. P. (2012). *Metody psikhodiagnostiki zavisimogo povedeniya* [Methods of psychdiagnostics dependent conduct]. Voronezh (rus).
8. Sillaste, G. G. and Kozhamzharova, G. Zh. (1997). Sotsialnaya diskriminatsiya zhenshchin kak predmet sotsiologicheskogo analiza [Social discrimination of women as article of sociological analysis]. *Sotsis* [Sotsis], 12, 112–120 (rus).
9. Wainhold, B., and Wainhold, J. (2002). *Osvobozhdeniye ot sozavisimosti* [Breaking Free of the Co-Dependency Trap]. Moscow: Klass (rus).

Bieriushcheva I. L. Empirical studies of communicative addiction among women-housewives

The article presents the results of empirical research of communication addiction level of women-housewives. The analysis of existing diagnostic tools of personal communication addiction are shown that quiet small range of tests, procedures and questionnaires are used to study this area. All of them are aimed to identify interpersonal addiction. This fact justifies the need to develop its own questionnaire of communication addiction level on the specific sample study – female housewives. The author's questionnaire of self-assessment type allows estimating the level of communication addiction of housewives is represented. The aim and purpose of the questionnaire and also the psychometric requirements that apply to the development of methodological tools are characterized. Also, the article provides empirical evidence of the author's questionnaire tested on a sample of 300 women-housewives. The results have formed the basis for the formation of experimental research group and highlighted the need of psychocorrectional work with women. The conclusion about communicative addiction manifestation is made. The prospects for further studies both in theoretical and practical direction are given.

Key words: addiction, communicative addiction, housewife, woman, inter-personality, personality.

© Берюшева І. Л.

І. О. Никоненко

ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ЛІКАРІВ-ХІРУРГІВ: РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Діяльність лікарів-хірургів супроводжується стресогенними умовами праці і є показовою у вивченні особистісних засобів регуляції поведінки людини в таких умовах. У доланні впливу стресу на людину та збереженні її фізичного й психічного здоров'я важливе значення мають копінг-стратегії, розвиток і формування яких відбувається разом із процесом становлення особистості. Саме тому копінг-стратегії лікарів-хірургів та інтернів хірургічного відділення різняться: лікарі насамперед використовують активну форму копінг-поведінки (самоконтроль, планування розв'язання проблем, інструментальну підтримку, планування долання стресогенних ситуацій, прийняття відповідальності за свої дії в умовах стресогенних ситуацій тощо), натомість інтерни – здебільшого пасивну (дистанціювання від стресогенних ситуацій, уникнення, самообмеження у формуванні своєї позиції в розв'язанні нагальних питань, припинення діяльності та ін.). Однак це положення має відносне значення, бо активна чи пасивна форма копінг-поведінки особистості не є константою, а лише займає у структурі особистості провідне (домінантне) становище і може з часом змінюватись. На процес формування копінг-стратегій впливає не лише професійний досвід лікарів-хірургів, а і їхні внутрішні, особистісні,

чинники. Так, сміливість, самостійність, дипломатичність, інтелектуальність, емоційна стійкість впливають на формування таких копінг-стратегій лікарів-хірургів, як самоконтроль, прийняття відповідальності, активний копінг; а емоційна чутливість, чутливість до нового, тривожність, безпечність, самодисципліна – на формування копінг-стратегій інтернів хірургічного відділення, а саме: уникнення, фокусування на емоціях, самообмеження, використання емоційно-соціальної підтримки. Для інтернів та лікарів актуальні відносно різні особистісні чинники формування тих чи інших копінгів, які свідчать про опосередкований вплив на них фактору діяльності, а також спільні, які ми розцінюємо, власне, як взаємодію особистості зі специфікою її діяльності в процесі додання стресогенних ситуацій. Особистісна напруженість є спільним для інтернів і лікарів-хірургів особистісним чинником, який впливає на формування копінгів, однак різних: у лікарів-хірургів – на використання ними психоактивних речовин (приглушення та втеча від стресогенних ситуацій), а в інтернів хірургічного відділення – на фокусування на емоціях (самоаналіз та орієнтація на внутрішні переживання в умовах стресогенних ситуацій, проте не втеча від них).

Ключові слова: копінг-стратегії, поведінка додання, стресогенні ситуації, лікарі-хірурги.

Проблема. Діяльність лікарів-хірургів пов'язана зі стресогенними умовами праці. Фахівцям властиво перебувати у стані психічного напруження, що супроводжує професійну діяльність унаслідок специфічних вимог до такої праці [1; 2].

Протягом останніх років інтерес українських учених до проблеми стресу помітно зріс. Зокрема, активно досліджуються особливості прояву професійного стресу в працівників освітніх закладів, комерційних та медичних установ (Т. В. Зайчикова, Л. М. Карамушка, Д. І. Куриця, Г. В. Ложкін, О. В. Малишева, С. Д. Максименко, О. Л. Марковець) [3]; наслідки повсякденного стресу і способи розв'язання кризових життєвих ситуацій, здійснюється моніторинг порушень адаптації до стресів і криз (О. Я. Кляпець, Б. П. Лазоренко, Л. А. Лепіхова, Т. М. Титаренко, В. В. Савінов та ін.) [4; 5]. Існує також розлогий перелік психологів-практиків, які започаткували та розвивають напрям із застосування копінгів. Так, чимало праць присвячено обґрунтуванню тотожності копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту – скорочено МПЗ (І. І. Ветрова, І. М. Нікольська, Є. В. Михайлова, Д. Є. Родіонова). Проте досліджень саме особистісних складових саморегуляції поведінки людини за допомогою копінг-стратегій у вітчизняній психології помітно бракує, а досліджень особистісних чинників їх формування практично немає, що свідчить про актуальність обраної

нами теми дослідження. Вважаємо, що професійна діяльність лікарів-хірургів є показовою, коли йдеться про дослідження стресу та особистісних засобів його долання, зокрема на теренах України.

Мета статті: визначити особистісні чинники вибору та формування копінг-стратегій долання людиною стресогенних ситуацій на прикладі професійної діяльності лікарів-хірургів.

У контексті нашого дослідження особистісні чинники ми розглядаємо досить широко і визначаємо їх як індивідуальні передумови формування певних допінгів. Вони є сукупністю, певним поєднанням у структурі особистості свідомих і несвідомих компонентів, а саме: її особистісних рис характеру, механізмів психологічного захисту, ролей та особливостей побудови людиною міжособових стосунків. Поряд із цими суб'єктивно зумовленими чинниками існують й інші, об'єктивні (умови праці, соціальні фактори тощо), які впливають на поведінку людини в стресовій ситуації та визначають її копінги. Однак вплив об'єктивних чинників опосередковується суб'єктивним їх сприйняттям індивідом, тому різниця між об'єктивною і суб'єктивною детермінацією поведінки людини в стресовій ситуації є відносною, і саме тому вважати особистісні чинники лише суб'єктивними чинниками було б не зовсім правильно.

Дослідження копінг-стратегій лікарів-хірургів та інтернів хірургічного відділення проводилося на базі Національної медичної академії післядипломної освіти імені П. Л. Шупика, Інституту травматології та ортопедії НАМН України та Олександрівської клінічної лікарні м. Києва за такими професійними спрямуваннями: ортопедична, загальна та судинна хірургія. Загальна кількість респондентів становила 100 осіб, серед яких 50 лікарів-хірургів віком від 29 до 68 років та 50 інтернів хірургічного відділення віком від 24 до 27 років. Оскільки дослідження не стосувалося впливу професійної діяльності на формування копінг-стратегій, а торкалося лише особистісних чинників та вияву насамперед спільних для обох вибірок чинників, то урівноваження вибірок відбувалося за специфікою спеціалізації і статтю респондентів.

Динаміка формування копінг-стратегій лікарів-хірургів вивчалася у два етапи за допомогою методу поздовжніх зрізів на одних і тих же вибірках досліджуваних протягом 2014–2015 років. Для визначення особистісних чинників нами було використано багатофакторне дослідження Р. Кеттелла, методику ДЖС (індекс життєвого стилю) Р. Келлермана та Р. Плутчика, шкалу “Репертуар життєвих ролей особистості” П. П. Горностая, шкалу професійної

стресованості та професійної завантаженості P. Spector, S. Jex; а для визначення копінг-стратегій – методику Р. Лазаруса, С. Фолкмана та методику COPE.

На першому етапі дослідження ми з'ясували, що лікарям-хірургам притаманні здебільшого такі допінги, як самоконтроль, прийняття відповідальності, використання психоактивних речовин, планування розв'язання проблем, гумор, активний копінг, а інтернам хірургічного відділення – уникнення, позитивне перевизначення, пошук соціальної та емоційної підтримки. Простежимо відтак, чи змінюються копінги протягом певного часу, а чи залишаються стабільними і як на ці копінги впливають ті чи ті особистісні чинники (табл. 1; 2).

Таблиця 1

Динаміка використання копінг-стратегій лікарями-хірургами протягом року (у балах)

Копінг-стратегії	Використання копінг-стратегій						Різниця показників ($\bar{X}_2 - \bar{X}_1$)
	I етап			II етап			
	рідкісне (\bar{X}_1)	помірне (\bar{X}_1)	виражене (\bar{X}_1)	рідкісне (\bar{X}_2)	помірне (\bar{X}_2)	виражене (\bar{X}_2)	
Позитивна переоцінка, Wemp.-2,308*	–	43,6	–	38,0	–	–	-5,6
Активне долаття, Wemp.-2,604*	–	58,2	–	–	–	65,8	7,6
Гумор, Wemp.-2,936*	–	–	81,3	–	–	62,1	-19,2
Прийняття відповідальності, Wemp.-2,875*	–	–	63,4	–	–	78,0	14,6

Примітка. * – на рівні значущості $p \leq 0,01$.

Таблиця 2

Динаміка використання копінг-стратегій інтернами хірургічного відділення протягом року (у балах)

Копінг-стратегії	Рівні використання копінг-стратегій						Різниця показників ($\bar{X}_2 - \bar{X}_1$)
	I етап			II етап			
	рідкісне (\bar{X}_1)	помірне (\bar{X}_1)	виражене (\bar{X}_1)	рідкісне (\bar{X}_2)	помірне (\bar{X}_2)	виражене (\bar{X}_2)	
Самоконтроль, $M_{emp.} = -2,540^{**}$	38,2	–	–	–	53,1	–	14,9
Прийняття відповідальності, $M_{emp.} = -2,592^{**}$	–	42,3	–	–	–	64,0	21,7
Активне додання, $M_{emp.} = -2,374^*$	36,7	–	–	–	–	58,3	21,6
Використання психоактивних речовин, $M_{emp.} = -2,652^{**}$	33,4	–	–	–	–	41,8	8,4
Позитивна переоцінка, $M_{emp.} = -2,575^{**}$	–	–	62,2	–	47,5	–	-14,7

Примітка. * – на рівні значущості $p \leq 0,01$; ** – на рівні значущості $p \leq 0,05$.

На відміну від лікарів-хірургів в інтернів показники їхніх копінгів, що значуще змінилися за критерієм Вілкоксона протягом року, здебільшого зросло та більш значуще змінилися – у середньому на 10,38 балів (у лікарів – на -0,65). Інтерни перестали уникати напружених ситуацій, у них помітно зріс рівень самоконтролю. Отже, під впливом об'єктивних обставин їхньої діяльності вони почали сприймати стресогенні ситуації та приймати, усвідомлювати значущість власної особистості в їх доданні. Отриманий результат зумовлений тим, що інтерни поступово опанували власну емоційну сферу в умовах хірургічної діяльності, які відрізняються від умов студентського навчання. Поряд із конструктивними змінами у структурі поведінки додання інтернів відбулися й неконструктивні зміни: зросло використання ними психоактивних речовин.

Слід звернути увагу на використання копінгу позитивної переоцінки: в обох групах респондентів за рік його показники значуще зменшилися. Оскільки в діяльності хірургів стресогенні ситуації часто пов'язані з питаннями життя і смерті людини, коли смислове

наповнення ситуації безповоротно змінюється, коли вже неможливо щось перевизначити і виправити для хворого, то позитивна переоцінка, як і гумор, починає відігравати підпорядковану іншим копінгам роль у доланні стресу.

Аналізуючи результати, можна сказати, що в інтернів копінгі формуються більш динамічно та лінійно, ніж у досвідчених хірургів, а в хірургів – більш повільно та складноузгоджено між собою, менш однозначно. В обох вибірках респондентів показники копінг-стратегій активності та відповідальності зростають і досягають високого рівня використання.

Щоб узагальнити і визначити семантичні характеристики особистісних чинників лікарів-хірургів та інтернів хірургічного відділення, ми використали факторний аналіз. Для вибірки лікарів-хірургів виділилося три фактори, які сукупно обумовлюють 60,5 % дисперсії.

Довести, що особистісні властивості впливають на копінг-стратегії хірургів, дав змогу множинний регресійний аналіз. За його допомогою було визначено, що для лікарів-хірургів копінг-стратегія прийняття відповідальності зумовлена такими особистісними чинниками, як самостійність, інтелектуальність, емоційна стійкість ($Y_1=0,230x_1+0,249x_2+0,331x_3$; коефіцієнт детермінації $R^2=26,4\%$, F-критерій Фішера: $F=2,69$; $p\leq 0,05$), а копінг-стратегія вживання психоактивних речовин – дипломатичністю та емоційною напруженістю ($Y_2=0,209x_1+0,245x_2$; $R^2=22,5\%$; $F=2,29$; $p\leq 0,05$). Цікаво, що з усіх копінгів, які притаманні лікарям-хірургам, вплив особистісних властивостей на них як чинників фіксується лише у випадках, коли копінг-стратегії стабільно на високому рівні (виражено) використовуються лікарями та водночас не мають негативної динаміки використання в часі і стосуються власне особистості лікаря, а не ситуації, в якій відбувається діяльність (копінгі прийняття ситуації та придушення конкурентної діяльності не детерміновані певними особистісними властивостями). Також зазначимо, що зафіксований нами вплив особистості на ці копінгі описують різні механізми цього впливу. Якщо прийняття відповідальності цілком логічно зумовлене провідними рисами особистості хірурга: емоційною стабільністю, самоконтролем, інтелектом, то вживання психоактивних речовин – тими, які протилежні виявленим нами попередньо рисам хірурга з високими показниками (дипломатичності – сміливості в соціальних контактах, емоційної напруженості – емоційній стійкості). Крім того, риси особистості цих різних за змістом копінгів насправді опонують одна одній або не пов'язані між собою, тобто описують різні способи особистісного реагування на стрес. Також зазначимо, що прийняття відповідальності зумовлене лише інтрасуб'єктивними характеристиками

особистості, а використання психоактивних речовин – й інтерсуб'єктивними. Щоб зняти напруженість, несміливі у взаємодії та занадто дипломатичні хірурги вдаються до використання психоактивних речовин, що не сприяє розв'язанню проблеми, а лише утворює “замкнене коло” відтворення напруженості знову й знову, бо таке реагування на стрес відбувається на рівні умовного рефлексу.

В інтернів хірургічного відділення вияв копінг-стратегії дистанціювання зумовлений впливом самодисципліни та безпечності ($Y_1=0,320x_1+0,256x_2$; $R^2=24,6\%$; $F=2,79$, $p\leq 0,05$); а копінг-стратегія концентрування на емоціях – емоційною чутливістю, чутливістю до нового, напруженістю ($Y_2=0,245x_1+0,209x_2+0,230x_3$; $R^2=26,8\%$; $F=2,40$, $p\leq 0,05$). Якщо вплив особистісних властивостей у випадку копінг-стратегії концентрації на емоціях цілком зрозумілий, то для дистанціювання вплив нехтування труднощами та самодисципліни можна пояснити примусовим “вихованням” власної емоційної сфери, її “дисциплінованим придушенням” шляхом дистанціювання від стресогенних ситуацій та показної демонстрації власної безтурботності. Як і в лікарів-хірургів, виявлені в інтернів зв'язки між копінгами та особистісними рисами описують протилежні способи особистісного реагування на стрес: фокусування на відчуттях і переживаннях або ж дистанціювання від стресогенних ситуацій і емоцій, які з ними пов'язані. Ці копінги не є для інтернів провідними в структурі їхньої поведінки долання, проте можуть виконувати функцію другорядної “допомоги” у злягодженні стресогенних ситуацій. Оскільки не існує єдиного (унікального) набору копінг-стратегій особистості на всі випадки життя, а тим паче вік інтернів є сензитивним періодом розвитку їхнього пізнання й розуміння важливих парадигм хірургічної діяльності, то припускаємо, що зафіксований зв'язок особистісних властивостей з копінг-стратегіями, які рідко використовуються інтернами, це немов “приміряння” ймовірних способів розв'язання стресогенних ситуацій.

Порівнюючи особистісні чинники інтернів і лікарів, зазначимо, що деякі з них схожі за своєю психологічною природою, а деякі – протилежні. Припустимо, що нехтування інтерном труднощів у майбутньому може трансформуватись у сміливість хірурга, а самодисципліна стане базисом для формування самостійності. Приятельство, яке важливе для пошуку емоційно-соціальної підтримки, переросте в дипломатичність. Проте емоційна чутливість і тривожність зміняться на свою протилежність – емоційну стійкість, а чутливість до нового, така важлива у вияві творчості, зміниться на інтелектуальність, яка здебільшого базується на вже усталених знаннях [7].

Оскільки психологічні захисти особистості на глибинному рівні регулюють її поведінку, а значить, відіграють суттєву роль у ній, у т. ч.

у використанні копінгів, то особливу увагу було приділено вивченню такого їхнього впливу. У випадку лікарів-хірургів вдалося зафіксувати зумовленість копінг-стратегії прийняття відповідальності раціоналізацією та заміщенням ($Y_1=0,211x_1+0,119x_2$; $R^2=28,5\%$; $F=2,03$, $p\leq 0,05$); а вживання психоактивних речовин – регресією та запереченням ($Y_2=0,301x_1+0,341x_2$; $R^2=20,5\%$; $F=2,13$, $p\leq 0,05$). Для інтернів хірургічного відділення дистанціювання зумовлене впливом проєкції та регресії ($Y_1=0,206x_1+0,249x_2$; $R^2=22,5\%$; $F=2,29$, $p\leq 0,05$); а позитивна переоцінка – компенсацією й реактивним утворенням ($Y_2=0,201x_1+0,278x_2$; $R^2=18,6\%$; $F=2,56$, $p\leq 0,05$). Спільним МПЗ для лікарів та інтернів є регресія, але вона впливає на різні їхні копінг-стратегії: у перших – на “вживання психоактивних речовин”, а у других – на “дистанціювання”. Регресія є проявом дитячої моделі поведінки, аби зняти тривогу; для неї характерна нестриманість людини у висловлюваннях і поведінці. Припускаємо, що для лікарів-хірургів вживання психоактивних речовин – це задоволення дитячої потреби “хочу”, а для інтернів стратегія дистанціювання вказує на зниження суб’єктивної значущості у вирішенні професійних питань й перекладання відповідальності за їх вирішення на “батьків”. Отже, використання лікарем-хірургом, як досвідченим, так і молодим, психологічних захистів здебільшого характерне для: 1) неконструктивних для їхньої діяльності копінг-стратегій, які свідчать на користь пасивного пристосування до ситуації, – вживання психоактивних речовин і дистанціювання; 2) копінг-стратегій, які використовуються рідко або помірно. Лише для лікарів-хірургів провідна конструктивна стратегія прийняття відповідальності пов’язана з МПЗ: раціоналізація як протилежність емоційності та заміщення як протилежність цілеспрямованому реагуванню на особливості стресогенних ситуацій (коли хірург не сприймає ситуацію, тоді переважає відповідальність) допомагають хірургом на неусвідомлюваному рівні справлятися з напруженими ситуаціями в професійній діяльності. Отже, як і у випадку визначення впливу рис особистості на копінг-стратегії, так і для МПЗ зафіксовано такий вплив на провідні копінги в лікарів, а в інтернів – на другорядні, ті, які використовуються ними рідко або мають негативну динаміку вияву в часі.

Щоб узагальнити опис особистісних властивостей та копінг-стратегій респондентів, ми скористалися факторним аналізом. Для вибірки *лікарів-хірургів* виділилося три фактори, які сукупно зумовлюють 49,9 % дисперсії. Отримані фактори ми умовно найменували як особистісні стратегії додання стресогенних ситуацій: **активно-раціонально-авторитарна** (20,13 % дисперсії), в якій поєднано копінги інструментальної підтримки (0,876), використання психоактивних речовин (0,846), планування додання (0,675), активного

копінгу (0,635), самоконтролю (0,614) з такими рисами особистості, як авторитарність (0,986), сміливість (0,867), чутливість до нового (0,835), самодисципліна (0,745), інтелектуальність (0,654) і нехтування труднощами (0,645); ролями коміка (0,876), рятівника (0,866), розумника (0,787) і трудоголіка (0,464), а також МПЗ раціоналізацією (0,636); **емоційно-дипломатична** (15,13 % дисперсії), в якій поєднано копінги фокусування на емоціях (0,741), позитивної переоцінки (0,843), прийняття ситуації (0,785) та їхні полюсні вияви: прийняття відповідальності (-0,846), сміливість у соціальних контактах (-0,842), використання психоактивних речовин (0,634), дистанціювання (-0,543) – з такими рисами особистості, як внутрішня емоційна напруженість (0,785), дипломатичність (0,745), альтруїзм (-0,567), тривожність (0,456); ролями консультанта (0,897), критика (0,574), переможця (0,587), а також МПЗ запереченням (-0,786), ураховуючи його від'ємне навантаження – відмову від заперечення обставин стресогенної ситуації; **пасивно-неемоційна** (13,7 % дисперсії), у якій поєднано копінги пошуку соціальної підтримки (0,834), психічного та поведінкового уникнення обставин стресогенних ситуацій (0,834 і 0,643), планування вирішення проблем (-0,745), використання релігії (0,746) з такими рисами особистості, як доброзичливість (0,956), дружелюбність (0,874), підпорядкованість (0,865), інтелектуальність (-0,845), самостійність (0,735), емоційна чутливість (-0,745), егоїстичність (0,675), приятельство (0,643), емоційна стійкість (-0,638), напруженість (-0,564); ролями трудоголіка (0,686), виконавця (0,684), спостерігача (0,475), усезнайка (-0,789) та особливостями сприйняття умов діяльності та суб'єктивного відчуття професійної завантаженості: напруженість праці (0,457), її понаднормованість (-0,688), активність у виконанні настанов і вказівок безпосереднього начальника (-0,585).

Для вибірки *інтернів* виділилося чотири фактори, які сукупно зумовлюють 67,3 % дисперсії та описують такі особистісні стратегії: **пасивно-неемоційну** (20,9 % дисперсії), у якій поєднано копінги пошуку соціальної підтримки (0,834), самообмеження (0,764), дистанціювання (0,745), психічного уникнення (0,645), позитивної переоцінки (-0,734), використання психоактивних речовин (-0,543) з такими рисами особистості як доброзичливість (0,956), підпорядкованість (0,865), егоїстичність (0,675), емоційна чутливість і напруженість (-0,745) і (-0,564), приятельство (0,643), інтелектуальність (-0,845); ролями трудоголіка (0,686), спостерігача (0,475), усезнайка (-0,789); МПЗ компенсацією (0,834) та особливостями сприйняття умов діяльності та суб'єктивного відчуття професійної завантаженості: напруженість праці (0,563) та реагування на дії безпосереднього начальника (-0,465);

пасивно-неквапливу (17,0 % дисперсії), у якій поєднано копінги планування розв'язання проблем (0,834), релігійного копінгу (0,834), пошуку емоційно-соціальної підтримки (0,745), припинення діяльності в стресогенній ситуації (0,634), використання інструментальної підтримки (-0,634) з такими рисами особистості, як альтруїзм (0,845), мрійливість (0,834), тривожність (-0,833); ролями виконавця (-0,867), розумника (-0,686) та переслідувача (0,758); остання роль згідно з трикутником С. Карпмана характеризується критикою оточення та пошуком недоліків в інших, щоб уникнути відповідальності та захистити самооцінку); МПЗ запереченням (0,687) і регресією (-0,746) та особливостями сприйняття умов діяльності: суб'єктивне відчуття дефіциту часу та необхідної інформації щодо того, що робити чи як робити

(-0,674 і -0,686); *енергійно-квапливу* (16,5 % дисперсії), у якій поєднано копінги активного додання (0,836), особистісного розвитку (0,972), позитивного перевизначення (0,972), прийняття ситуації та відповідальності за неї (-0,653 і -0,634) з такими рисами особистості, як нехтування труднощами (0,934), залежність (0,895), агресивність (-0,896), самостійність (-0,745), чутливість до нового (-0,634); ролями консультанта (0,765) і “пораненого” (0,865); МПЗ раціоналізацією (0,834); особливістю сприйняття умов праці: швидкість праці (-0,575); *стратегію тривожного планувальника* (12,9% дисперсії), у якій поєднано копінги планування додання (0,943), гумору (0,834), дистанціювання (0,746) з такими рисами особистості, як емоційна стійкість (0,745) і тривожність (0,623), домінантність (0,654); роллю критика (0,686) і професійною завантаженістю за обсягом роботи (0,783), тобто інтерн оцінює роботу хірурга як таку, якої просто багато.

Остаточні висновки щодо впливу вже сформованих особистісних властивостей і тих, які ще формуються в процесі діяльності, на вибір і розвиток копінгів буде зроблено в процесі формуального експерименту, який ми плануємо незабаром здійснити. Ще однією перспективою дослідження стане з'ясування закономірностей процесу трансформації в умовах стресогенних ситуацій пасивного копінгу особистості в активний.

Висновки. Копінг-стратегії особистості не є константним явищем, а розвиваються протягом життя людини залежно від тих умов, у яких вона перебуває. Лікарям-хірургам здебільшого властива активна форма допінг-поведінки, що зумовлено такими особистісними чинниками, як дипломатичність, сміливість, самостійність, і такими копінг-стратегіями, як прийняття відповідальності, активний копінг; натомість для інтернів характерна здебільшого пасивна форма, що зумовлено такими особистісними чинниками, як дистанціювання, підпорядкованість, уникнення, і такими копінг-стратегіями, як самообмеження, припинення діяльності та ін. Відносно різні

особистісні чинники впливають на формування копінг-стратегій лікарів-хірургів та інтернів хірургічного відділення. Спільним особистісним чинником для обох досліджуваних груп респондентів є емоційна напруженість, яка впливає, утім, на різні копінги поведінки лікарів та інтернів: у перших – на використання психоактивних речовин, а у других – на фокусування на емоціях. Отже, актуальною проблемою залишається пошук психологічних способів зняття напруженості в діяльності лікарів-хірургів та запобігання можливій заміні копіngu “фокусування на емоціях” на копінг “використання психоактивних речовин” у хірургів-інтернів.

Література

1. Васильев И. А. Место и роль эмоций в психологической системе / И. А. Васильев // Вестник Московского университета. Серия 14: Психология. – 2008. – № 2 – С. 113–127.
2. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 1999. – 368 с.
3. Карамушка Л. М. Психологічні особливості професійного стресу у працівників медичних установ / Л. М. Карамушка, О. О. Раковчена // Главный врач. – К. : Блиц-Информ, 2009. – № 12. – С. 88–93.
4. Методики вивчення повсякденного стресу і способів розв’язання кризових життєвих ситуацій / О. Я. Кляпець, Б. П. Лазоренко, Л. А. Лепіхова, В. В. Савінов ; за ред. Т. М. Титаренко. – К. : Міленіум, 2009. – 120 с.
5. Моніторинг порушень адаптації до стресів і криз. Грудень ’ 2009: Інформ. бюл. / за ред. Т. М. Титаренко; упоряд. О. Т. Барішполець. – К. : Міленіум, 2009. – 78 с.
6. Ялтонский В. М. Анализ современных подходов к профилактике употребления наркотиков / В. М. Ялтонский, Н. А. Сирота // Вопросы наркологии. – 1996. – № 3. – С. 91–97.
7. Lazarus R. S. Transactional theory and research on emotion and coping / Lazarus R. S., Folkman S. // European Journal of Personality. – 1987. – Vol. 1. – P. 141–169.

References

1. Vasilev, Y. A. (2008). Mesto i rol emotsiy v psikhologicheskoy sisteme [The place and the role of emotions in the psychological system]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya Psikhologiya* [The Moscow University Herald. Series 14, Psychology], 2, 113–127 (rus).
2. Druzhinin, V. N. (1999). *Psikhologiya obshchikh sposobnostey* [Psychology of general abilities]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
3. Karamushka, L. M. and Rakovchena, O. O. (2009). *Psikhologichni osoblyvosti profesiinoho stresu u pratsivnykiv medychnykh ustanov* [Psychological Characteristics of occupational stress in health care workers]. *Ylavnyy vrach* [Head doctor], 12, 88–93 (ukr).
4. Klyapets, O. Y., Lazorenko, B. P., Lepikhova, L. A., Savinov, V. V., Tytarenko, T. M. (Ed.) (2009). *Metodyky vyvchennia povsiakdennoho stresu i sposobiv*

- rozv'iazannia kryzovykh zhyttievyykh situatsii* [Methods of studying the everyday stress and ways of solving crisis situations in life]. – Kyiv : Milenium (ukr).
5. Tytarenko, T. M. (Ed.) (2009). *Monitorynh porushen adaptatsii do stresiv i kryz: Hruden ' 2009. Informatsiinyi biuleten* [Monitoring violations of adaptation to stress and crises. December'2009. News bulletin]. – Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
 6. Yaltonskiy, V. M. and Sirota, N. A. (1996). *Analiz srovenennykh podkhodov k profilaktike upotrebleniya narkotikov* [Analysis of modern approaches to drug prevention]. *Voprosy narkologii* [Questions Addiction], 3, 91–97 (rus).
 7. Lazarus, R. S. and Folkman, S. (1987). Transactional theory and research on emotion and coping. *European Journal of Personality*, 1, 141–169.

Nykonenko I. O. Personality factors of surgeons' coping-strategies formation: results and prospects of investigation

The activities of surgeons accompanied by stressful working conditions and are demonstrative in the study of personal factors of human behavior regulation in such a condition. In terms of coping with influence of stress on a human and preservation him physical and mental health coping strategy is important, development and formation of which occurs with the process of formation of a person. So, coping strategies of surgeons and interns of surgical department differ. The surgeons primarily use an active form of coping behavior (self-control, planning problem solving, use of instrumental support, planning to overcome stress level of situations, taking responsibility for their actions under stressful situations, etc.); interns of surgeons department mostly use passive form of coping behavior (distancing from stressful situations, avoidance, self-restraint in the impotence its position in solving pressing issues, termination of activities, etc.). However, this situation has relative importance, as active or passive coping behaviors of a person are not constant, because it has dominant position in the structure of a person and may change over time. To the process of coping strategy formation of the affects not only the professional experience of surgeons, but also their internal personal factors. So, courage, independence, diplomacy, intelligence, emotional stability are affects to such formation of coping strategies of surgeons: self-control, acceptance of responsibility, active coping; but emotional sensitivity, sensitivity to new, anxiety, security, self-discipline are affects to such formation of coping strategies of interns of surgical department: avoidance, focusing on emotions, self-restraint, use of emotional and social support. Interns of surgical department and surgeons have various personal factors of formation of coping strategy and general personal factors that we regard as the process of influence of personality on the process of overcoming stressful situations. Common to interns of surgical department and to surgeons is tensions of person in the formation of different coping strategy: for a surgeon it is the use of psychoactive substances (suppression of stressful situations); for interns of surgical department it is the use of focus on the emotions (focus on the inner experiences under stressful situations).

Key words: coping strategies, coping behavior, stressful situations, surgeons.

© **Никоненко І. О.**

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

О. Ф. Яцина

ЦІННІСНІ ПЕРЕВАГИ В КОНСТРУЮВАННІ ПРАКТИК ШЛЮБНО-СІМЕЙНОГО ПАРТНЕРСТВА І БАТЬКІВСТВА

Констатується, що суспільний дискурс демонструє запит індивіда на різноманітні соціально-психологічні практики шлюбно-сімейного партнерства і батьківства, вибір котрих пов'язаний з пріоритетом різних життєвих цінностей та уявлень про свою ідентичність. Визначено, що зміни торкаються не тільки форми, а й змісту соціально-психологічних практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства, де поряд із проблематизацією понять “шлюб”, “сім'я”, “батьківство”, “сексуальність”, “ідентичність” актуалізується і самоставлення індивіда до цінностей – сімейних та індивідуальних. Розвинуто положення про те, що в зміненій соціальній реальності, де старі соціальні норми втрачають/втратили свою безумовну актуальність, перестали бути релевантними, індивід, осмислюючи своє існування, шукає відповіді на виклики часу, конструюючи власну ідентичність. Встановлено, що відмінною ознакою сучасних соціальних відносин стало послаблення/нівелювання загальної нормативності і артикуляція цінностей, більш гнучких до ситуації невизначеності. Наголошується, що, самовизначаючись зі значущістю певних цінностей, індивід у такий спосіб конструює і власну ідентичність. Зазначається, що цінності завжди передбачають створення певних приписів, якими керуються як правилами. Відповідність стосунків до означених правил і конфігурації ідентичностей як самореферентних дискурсивних утворень пов'язано зі створенням певної соціально-психологічної практики. Зауважено, що в ситуації поліфонії, прискорених змін, невизначеності індивід стає більш чутливим до змін і невідповідностей, зокрема, між традиційними сімейними цінностями і цінностями індивідуальності. Обстоюється думка, що нормативні уявлення про подружжя і батьківство як складові соціального інституту сім'ї трансформуються в різні практики партнерства і батьківства; що, проблематизуючи цінності традиційної сім'ї, індивід намагається знайти ті цінності, що релевантні і тождісні його уявленням про себе, смисл конструювання стосунків з Іншим/Іншими. Зроблено висновок, що індивідуальні цінності стають джерелом конструювання ідентичності, мотивованої на саму себе і здатної до

самовизначення, самопізнання, самотворення, самовідтворення і самоздійснення; що, конструюючи свою ідентичність у різних практиках шлюбно-сімейного партнерства і батьківства, індивід релігійно ілюструє, що він і практики, які ним створюються, є проєкцією соціального дискурсу в ситуації невизначеності.

Ключові слова: сім'я, шлюб, батьківство, практики партнерства, цінності, дискурс, самоставлення, самореферентна ідентичність, ситуація невизначеності.

Проблема. Соціально-психологічний аналіз практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства оприявнює строкату картину трансформаційних змін інститутів сім'ї, шлюбу та батьківства, детермінованих глобальними змінами суспільного життя та глибинними процесами в міжособовій взаємодії подружжя/партнерів. Відмітною особливістю цих процесів є зосередження на особистісному розвитку, самореалізації, свободі вибору, утилітарних потребах. Зазначене, безперечно, відображається на потребово-мотиваційній сфері індивідів, зокрема щодо мотивів укладання шлюбних стосунків, та батьківських настановленнях, структурно-функціональній організації особистого життя, індивідуальних/сімейних цінностях. Однією з характерних рис сьогодення стає зміна ціннісних пріоритетів, зсув від "матеріалістичних" цінностей, коли головними для людини були економічна стабільність та фізична безпека, до цінностей "постматеріальних", коли на перший план виходять самореалізація і якість життя [12]. Про зміни в шлюбно-сімейних стосунках свідчать і пов'язані з ними поняття: "партнери" (partners), "інтимне партнерство" (intimate relationships), "партнерський союз", "цивільний(-а) чоловік/дружина". У науковому дискурсі предметом обговорення стають питання кризи сімейних стосунків, зміни в інститутах шлюбу та батьківства, трансформації сім'ї в умовах, коли ще не напрацьовані відповідні нормативні відповідні моделі.

У зміненій соціальній реальності, де старі соціальні норми втрачають/втратили свою безумовну актуальність, перестали бути релевантними, індивід, осмислюючи своє існування, шукає відповіді на виклики часу, конструюючи власну ідентичність. Тому, за З. Бауманом, проблема полягає не стільки в тому, як набутти обрану ідентичність і примусити оточення визнати її, скільки в тому, яку ідентичність обрати і як вчасно зробити *інший* вибір, якщо раніше обрана ідентичність втратить цінність або свої привабливі риси [3].

Мета статті: з'ясувати індивідуальні ціннісні переваги під кутом зору обрання способу конструювання власної ідентичності та реалізації її в практиках шлюбно-сімейного партнерства і батьківства.

Соціологічні дані свідчать про те, що попри модифікацію ціннісних настановлень (зокрема цінностей індивідуалізму) сім'я не перестає бути цінністю (хоча й не абсолютною). Суспільний дискурс демонструє запит індивіда на різні соціально-психологічні практики шлюбно-сімейного партнерства і батьківства, вибір котрих пов'язаний з пріоритетом різних життєвих цінностей та уявлень про свою ідентичність. Відтак у сучасному соціально-психологічному дискурсі поряд із “фіксованою ідентичністю” виникають такі поняття, як “тимчасова ідентичність” (time identity) і “ідентичність середовища” (place identity). П. Бергер і Т. Лукман дійшли висновку: “...ідентичність як елемент суб'єктивної реальності перебуває в динамічному взаємозв'язку зі станом суспільства, вона формується в процесі засвоєння індивідом соціального світу, що одночасно проявляє себе в ньому і засвоює цей світ як значущу реальність” [4]. У зв'язку із цим важливим теоретичним підґрунтям нашого дослідження стала ідея про множинність ідентичності, обґрунтована в теорії Тешфела. При цьому слід розуміти, що в кожному конкретному випадку доречно говорити про ту ідентичність, що виявляється в певній локальній ситуації. Логічний зв'язок спостерігається з іншою концепцією, запропонованою Дж. Тернером, – теорією самокатегоризації, у якій автор соціальну і особистісну ідентичність розглядає як різні форми самокатегоризації на континуумі від соціального до особистісного полюсів. Теорія самокатегоризації, за Тернером, ґрунтується на твердженні, що соціальна ідентичність поширюється і на особистісне “Я”, що соціальні норми визначають і формують активність особистісного “Я”, і навпаки [11]. На думку З. Баумана, ідентичність стає призмою, крізь яку розглядають, оцінюють і вивчають чимало важливих рис сучасного життя [3], зокрема і причини утрудненого встановлення самоідентичності. “Навіть такі звично стабільні характеристики ідентичності, як вік чи гендер, уже не є якорями, що утримують особистість у бурхливому морі її життя. Усе навколо і всередині людини є плинним, змінюваним, нестатичним...”

За К. Джердженом, ... усталена, фіксована ідентичність багато в чому лімітує людину. ... ті, хто демонструє різнобічність і гнучкість, є здоровішими й повноціннішими. Старі чесноти послідовності та істинності обмежені. Виступаючи за фіксовану ідентичність, ми обираємо влаштований і передбачуваний життєвий шлях, надійність, почуття безпеки, спокою. Нас жахає сама тільки думка про те, що все це може зникнути. Але ми не живемо більше у світі, у якому цінуються саме такі способи життя. І навіть якщо це боляче, нам усе-таки потрібно ставити під питання адекватність минулих традицій викликам сьогодення” [12]. Тому і вибір практик шлюбно-сімейного

партнерства й батьківства, поза сумнівом, зумовлений особливостями сучасного глобалізованого світу. Його основоположною характеристикою є ситуація невизначеності (uncertainty/ambiguity), у відповідь на яку індивід шукає власні стратегії життя. Опосередковані часом, культурою, традиціями і викликами сучасності, соціальні інститути сім'ї, шлюбу і батьківства конструктивно змінюються. Зміни торкаються не тільки форми, а й змісту соціально-психологічних практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства, де поряд із проблематизацією понять "шлюб", "сім'я", "батьківство", "сексуальність", "ідентичність" актуалізується і самоставлення індивіда до цінностей – сімейних та індивідуальних. Окремі дослідники вважають, що це порушує, ускладнює регуляцію соціального життя. Е. Дюркгайм такий стан справ пояснює порушенням "соціальної солідарності". На його переконання, "соціальна солідарність" є важливою умовою функціонування суспільства, позаяк коли люди пов'язані між собою культурними нормами, правилами і цінностями, це стає умовою досягнення гармонійного соціального існування. Коли ці умови втрачають свою цінність, настає стан аномії, нормативної неурегульованості, руйнування солідарного буття [1]. Г. Л. Тульчинський пов'язує порушення з тим, що постмодернізм не запропонував жодної змістовної альтернативи утвердженню повної відносності всіх ціннісних критеріїв (цит. за: [9, с. 2]). Вихід з цієї безвиході, на його думку, полягає у створенні і прийнятті особистістю відповідальності за те, що стає підставою для її поведінки, у самостійному конструюванні суб'єктивних критеріїв, навіть якщо немає якихось об'єктивних зовнішніх підстав для цього [там само].

Дослідники В. П. Зінченко [5], Т. В. Корнілова [6; 7], Д. О. Леонтьєв [9] не без підстав привертають увагу до принципу невизначеності, який наразі не поступається за своїм значенням принципу детермінізму. "Невизначеність при цьому стає тим "полем" взаємодій, на якому розгортається активність людини, що відповідає викликам як конкретній ситуації, так і, в більш широкому контексті, власній долі" [6, с. 9]. Згідно з результатами аналізу практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства невизначеність є тим фоном, на якому співіснують множини різних смислів. Ці смисли конструює індивід, надаючи їм значення індивідуальної цінності. Тут доцільно згадати одну з аксіом Т. Парсонса, засновника структурно-функціонального аналізу. Вона полягає у визнанні самовідтворювальної системи цінностей і норм, які, на переконання дослідника, мають значення для суспільства в цілому. Проте було б неправильно поширювати висунуте положення на опис усієї суспільної дійсності,

що являє собою сегменти і традиційного патріархального суспільства, і нових соціальних реалій. Так, опонуючи Т. Парсонсу, Н. Луман зазначав, що одна з функцій сучасного суспільства полягає у знятті загального нормування. Отож коли загальне нормування перестав діяти, суспільний дискурс уможливило появу гнучких щодо ситуації дискурсивних конструктів.

Насправді традиційна сім'я завжди будувалася на нормах поведінки, що мали б відповідати загальнолюдським цінностям, які можна співвіднести з нормою. Ознакою сучасних соціальних відносин стало послаблення/нівелювання загальної нормативності й артикуляція цінностей, більш гнучких щодо ситуації невизначеності. Вочевидь, розуміння цінності як того, що відповідає суспільній нормі, і того, що актуалізується в індивідуальній свідомості, викликає когнітивний дисонанс, а тому поняття “цінність” у її видах: загальнолюдська, сімейна, індивідуальна – проблематизується. Загальновідомо, що норми, які складались у суспільстві, виражали суспільну систему цінностей, тобто те, що прийнято вважати правильним, бажаним. Цінності – це загальні поняття, що впливають на зміст норм. Отже, норма відображає цінності соціуму, що відтворюються в правилах. До цінностей можуть належати здоров'я, любов, сім'я, діти, самореалізація, відпочинок, робота, свобода, комфорт тощо. Та чи є ці цінності універсально значущими для всіх і кожного, сьогодні і завжди?

У довідковій літературі поняття “цінність” трактується як характеристика предмета чи явища, що означає визнання її значущості. Це суб'єктивна оцінка конкретних властивостей, охоплених сферою суспільного буття людини, де вона в них зацікавлена, бо має потребу. Оцінка явища чи предмета як значущого перетворює отримання цієї значущості в мету діяльності, поведінки, що відображається у свідомості і стає ціннісною орієнтацією. Ціннісні орієнтації в психології розглядають як сукупність найважливіших якостей внутрішньої структури особистості, які є для неї особливо значущими. В. М. Мясіцев пов'язував цінності зі смыслом життя. На його думку, цінності – це те, що уособлює загальний смисл для людини. У традиційній патріархальній сім'ї загально визнаним був ціннісно-нормативний комплекс, у якому надважливими були внутрішньо-сімейні цінності подружжя, батьківства, родини в традиційному їх розумінні, що конвенційно закріплювалися в соціумі незалежно від зовнішніх впливів. У сучасних реаліях “життєвий світ конструюється відповідно до актуальних життєвих інтенцій особистості й зазнає трансформацій синхронно до останніх... Основною специфікою життєвого світу особистості є те, що “світ у собі” і “світ навколо себе” особистість перетворює у світ для себе” [8].

Зазначене вище дає підстави визнати, що в сучасній ситуації невизначеності ціннісні норми традиційної сім'ї перестають бути метанарацією – перевага надається індивідуальним цінностям, де предикторами для індивіда стають автентичні почування, переживання, очікування. Завдяки конфігурації самореферентної дискурсивної ідентичності можна спостерігати не тільки прийняття ситуації невизначеності, а й процес самовизначення індивіда щодо вибору ним індивідуальних цінностей. Індивідуальні цінності апіорі є множинними, неоднорідними, фрагментарними, а тому ніяк не універсальними. Хоча вони так само охоплюють цінності любові, насолоди, освіченості, матеріального добробуту, саморозвитку, професійного зростання, автономії тощо, але в конструюванні дискурсивної ідентичності вибір залежить від того, чому індивід надає більшої значущості: комфорту, насолоді, саморозвитку, продовженню роду, самотності чи ... Тобто тому, що становить для нього індивідуальний сенс, а відтак стає ціннісною орієнтацією.

Таким чином, самовизначаючись зі значущістю певних цінностей, індивід у такий спосіб конструює і власну ідентичність. Надаючи перевагу тій чи тій цінності/цінностям, він позиціонує їх у вигляді певних поведінкових актів, дій, текстів, переживань, що артикулюються в безпосередніх контактах з Іншим/Іншими. Так створюється відповідне дискурсивне середовище, у якому індивід демонструє, ким він є, а ким не є, що для нього має сенс і до чого він потенційно готовий. Іншими словами, індивід самовизначається (вирішує проблему вибору), самоорганізується (структурує цілі, засоби) і персоналізується (визначає свої стосунки з Іншим/Іншими). Цінності завжди передбачають створення певних приписів, якими керуються як правилами. Вступаючи у взаємодію з Іншим/Іншими, які поділяють наші цінності, ми керуємося цими приписами як такими, що регулюють взаємодію і роблять її більш чутливою до динамічних змін ідентичності Іншого/Інших. Відповідність стосунків означеним правилам і конфігураціям ідентичностей як самореферентних дискурсивних утворень створює певну соціально-психологічну практику.

Отже, у ситуації невизначеності, фрагментарності, нелінійності розвитку дискурсивна самореферентна ідентичність сама щодо себе визначає відношення значущості і здатність до самотворення ідентичності та самовідтворення себе у відповідних до цього практиках партнерства і батьківства. Завдяки своїм характеристикам самореферентна дискурсивна ідентичність здатна не тільки конструювати себе в контекстах різних соціальних дискурсів, а й впливати на соціальні інститути, легітимізуючи у вигляді різних

соціально-психологічних практик різні способи життя, що розкривають інші способи соціального існування. Перебуваючи у світі невизначеності і намагаючись визначитися щодо власних життєвих виборів, дискурсивна самореферентна ідентичність у такий спосіб конструює певну шлюбно-сімейну практику, причому не завжди вважаючи її остаточним рішенням-вибором. Тому ситуація невизначеності зумовлює наявність альтернативних можливостей, що реалізуються в різноманітних практиках. Якщо прийняття рішення розглядати як певний вибір між різними практиками партнерства та батьківства, то людина здійснює його, беручи до уваги індивідуальні предиктори, що відповідають її ціннісній орієнтації: чи традиційним сімейним цінностям, чи гедонізму, чи евідемонізму, чи альтруїзму (жертвості). При цьому прийняття рішення-вибору на користь певної практики партнерства та батьківства не виключає того, що називаємо проєктивним модусом практики – вірогідним прогнозуванням іншої практики.

Як зазначає Т. В. Корнілова, при дослідженні психологічних понять “прийняття рішення, або вибір” “альтернатив рідко є дві; зазвичай передбачається їх множинність; множинними можуть бути і критерії переваги однієї з них; рішення людини відображає суб’єктивні переваги, але не обмежується ними. Невизначеність при цьому може характеризувати як кінець – наслідки вибору альтернативи, так і критерії, що надають перевагу альтернативи” [7]. Отже, психологічний зміст “прийняття рішення-вибору” в контексті аналізу практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства (ПШСПБ) означає, що індивід може змінювати вибір власних рішень або він змінюється обома: подружжям/партнерами як вихід із локальної ситуації, що склалася.

Сучасність описують найчастіше в таких її властивостях, як поліфонічність, релятивістська природа, прискорення змін, мобільність, плинність, різноманітність, складність, гетерогенність, нелінійність, багатомірність і невизначеність [2]. За таких умов індивід стає більш чутливим до змін і невідповідностей, зокрема між традиційними сімейними цінностями і цінностями індивідуальності. Як нам здається, уже немає необхідності доводити, що традиційні шлюбні стосунки – не безальтернативна практика організації приватних інтимних відносин. Нормативні уявлення про подружжя і батьківство як складові соціального інституту сім’ї трансформуються у різні ПШСПБ. Порівняно з дискурсом традиційної практики, де взаємодія між подружжям конструюється в рамках культурних традицій, соціальних норм, традиційних сімейних цінностей і функціонально-рольового розподілу, помітно актуалізуються індивідуальні

цінності. Проблематизуючи цінності традиційної сім'ї, індивід намагається знайти ті цінності, що релевантні і тотожні його уявленням про себе, смисл конструювання стосунків з Іншим/Іншими. Формується система цінностей, що складається як з матеріальних, так і нематеріальних понять: гроші, бізнес, кар'єра, задоволення, насолода, свобода, відповідальність тощо. Традиційна модель стосунків, що будувалася на принципі або/або (або мати, або керівник; або сім'я, або бізнес), змінює модус мислення за принципом і/і (і саморозвиток кожного, і продовження роду). Відтак піддається змінам і структурно-функціональна організація життя/співжиття. До прикладу, для народження дитини і її розвитку, як виявляється, може не бути необхідності в обох батьках, так само як і бажання мати дитину все менше пов'язане зі створенням сім'ї. Аналіз представлених ПШСПБ дає змогу виокремити функцію, що є домінуючою в конструюванні практики, а отже, тією цінністю, що об'єднує подружжя/партнерів: репродуктивна функція – традиційна нуклеарна, материнська сім'я, професійне зростання – кар'єрний шлюб, сексуально-еротична, рекреативна функція – снєк-шлюб, вільний союз та ін. Легітимованою стала така шлюбно-сімейна практика, як цивільний шлюб/партнерство, коли партнери не реєструють стосунки, хоча спільно ведуть господарство, відпочивають разом, є сексуальними партнерами, можуть мати або ж не мати спільну дитину. Вони по-різному сприймають свій статус: жінки вважають себе заміжніми, а чоловіки – вільними від шлюбних обов'язків; жінки прагнуть офіційно зареєструвати стосунки з партнером, тоді як партнер залишає за собою право на автономію. Предиктор кожного в такій практиці спрямовується на індивідуальні цінності, що тотожні ідентичності в сконструйованій нею практиці партнерства.

Висновки. Результати теоретичної рефлексії наукових джерел показали, що індивідуальні цінності стають джерелом конструювання ідентичності, мотивованої на саму себе і здатної до самовизначення, самопізнання, самотворення, самовідтворення і самоздійснення. Конструюючи свою ідентичність у різноманітних практиках шлюбно-сімейного партнерства і батьківства, індивід рельєфно ілюструє, що він і практики, які ним створюються, є проєкцією соціального дискурсу в ситуації невизначеності. Дискурс сучасності відповідає щодо змісту думці Ж. Ф. Ліотара про те, що людство у відповідь на зростання невизначеності, складності і різноманітності все більше диференціюється на людей, готових сприймати складне, і людей, схильних до спрощення реальності [10]. Ситуація невизначеності є соціальною реальністю, де предметом аналізу стають і ПШСПБ як

конструкти, у яких індивід самовизначається щодо цінностей і в такий спосіб конструює власну ідентичність.

Література

1. Андреева Г. М. К вопросу о кризисе идентичности в условиях социальных трансформаций [Электронный ресурс] / Г. М. Андреева // Психологические исследования : электрон. науч. журн. – 2011. – № 6 (20). – Режим доступа : <http://psystudy.ru>
2. Асмолов А. Г. Психология современности: вызовы неопределенности, сложности и разнообразия [Электронный ресурс] / А. Г. Асмолов // Психологические исследования. – 2015. – Т. 8. – № 40. – Режим доступа : <http://psystudy.ru>
3. Бауман З. Идеализированное общество / З. Бауман ; пер. с англ. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2002. – 390 с.
4. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 323 с.
5. Зинченко В. П. Толерантность к неопределенности: новость или психологическая традиция? / В. П. Зинченко // Человек в ситуации неопределенности / ред. А. К. Болотова. – М. : ТЕИС, 2007. – С. 9–33.
6. Корнилова Т. В. Принцип неопределенности в психологии: основания и проблемы [Электронный ресурс] / Т. В. Корнилова // Психологические исследования. – 2010. – № 3 (11). – Режим доступа : <http://psystudy.ru>
7. Корнилова Т. В. Риск и принятие решений: психология неопределенности [Электронный ресурс] / Т. В. Корнилова: монография (подготовлена по проекту РГНФ № 14-46-93004). – Режим доступа : www.rfh.ru/downloads/Books/144693004.pdf
8. Кочубейник О. М. Ампліфікації життєвого досвіду у конструванні автентичності особистості / О. М. Кочубейник // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. Т. 1. Вип. 74. – 2009. – С. 265–270.
9. Леонтьев Д. А. Вызов неопределенности как центральная проблема психологии личности [Электронный ресурс] / Д. А. Леонтьев // Психологические исследования. – 2015. – Т. 8. – № 40. – Режим доступа : <http://psystudy.ru>
10. Лиотар Ж. Ф. Заметка о смыслах “пост” / Ж. Ф. Лиотар // Иностранная литература. – 1994. – № 1. – С. 54–66.
11. Тернер Дж. Социальное влияние / Дж. Тернер. – СПб. : Питер, 2003. – 348 с.
12. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.

References

1. Andreeva, G. M. (2011). K voprosu o krisise identichnosti v usloviyakh sotsialnykh transformatsiy [On the question of the identity crisis in the conditions of social transformations]. *Psikhologirheskiye issledovaniya* [Psychological research], 6 (20), <http://psystudy.ru> (rus).

2. Asmolov, A. G. (2015). *Psikhologiya sovremennosti: vyzovy neopredelyonnosti, slozhnosti i raznoobraziya* [Psychology of the modern times: challenges of uncertainty, complexity and diversity] *Psikhologicheskkiye issledovaniya* [Psychological research], Vol. 8, no 40, <http://psystudy.ru> (rus).
3. Bauman, Z. (2002). *Idealizirovannoye obshchestvo* [Idealized society]. Moscow: Logos Publ. (rus).
4. Berger, P. L., Luckmann, T. (1995). *Sotsialnoye konstruirovaniye realnosti* [Social Constructing of Reality]. Moscow: Aspekt Press Publ. (rus).
5. Zinchenko, V. P. (2007). Tolerantnost k neopredelyonnosti: novosti ili psikhologicheskaya traditsiya? [Tolerance to uncertainty: news or psychological tradition?]. In Bolotova, A. K. (Ed.) *Chelovek v situatsii neopredelyonnosti* [A person in the situation of uncertainty], (pp. 9–33). Moscow: TEIS Publ. (rus).
6. Kornilova, T. V. (2010). Printsip neopredelyonnosti v psikhologii: osnovaniya I problemy [The uncertainty principle in psychology: foundations and problems]. *Psikhologicheskkiye issledovaniya* [Psychological Research], 3 (11), <http://psystudy.ru> (rus).
7. Kornilova, T. V. Pisk i prinyatiye resheniy: psikhologiya neopredelyonnosti [Risk and decision-making: psychology of uncertainty]. Monograph (prepared according to the project RHNf No14-46-93004), www.rfh.ru/downloads/Books/144693004.pdf (rus).
8. Kochubeinyk, O. M. (2009). Amplifikatsii zhyttievoho dosvidu u konstruiuvanni avtentychnosti [Amplifications of life experience in the constructing of identity authentication]. *Vishyk Chernihivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universitetu* [Bulletin of Chernihiv State Pedagogical University. Issue 74. Psychological sciences series, Vol. 1] (pp. 265–270). Chernihiv (ukr).
9. Leontiev, D. A. (2015). Vyzov neopredelyonnosti kak tsentralnaya problema psikhologii lichnosti [Challenge to uncertainty as the central problem of the identity psychology]. *Psikhologicheskkiye issledovaniya* [Psychological research], Vol. 8, no 40, <http://psystudy.ru> (rus).
10. Lyotard, J. F. (1994). Zametka o smyslakh "post" [Notes on the "post" senses]. *Inostrannaya literatura* [Foreign Literature], 1, 54–66 (rus).
11. Turner, J. (2003). *Sotsialnoye vliyaniye* [Social influence]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
12. Tytarenko, T. M. (2003). *Zhyttievyi svit osobustosti: u mezkhakh i za mezhamy budennosti* [Life-world identity: within and beyond the ordinary]. Kyiv: Lybid Publ. (ukr).

Yatsyna O. F. Value advantages in the design of matrimonial partnership and parenthood practices

The article states that public discourse demonstrates the individual's request for various social and psychological matrimonial partnership and parenthood practices, its choice is associated with the priority of different values and ideas about their identity. It is noted that the changes affect not only the form but the content of the psychosocial practices of matrimonial partnership and parenthood, where, along with the problematization of the concepts of "marriage, family, parenthood, sexuality, identity" individual's self-attitude to the individual, family values are brought up

to date. The concept is developed about the fact that in the changed social reality where the old social norms lose/lost their absolute urgency and are no longer relevant, an individual, interpreting the sense of its existence, is looking for answers to the challenges of time, constructing its own identity. It was determined that the feature of contemporary social relations is the weakening/leveling of general normativeness and articulation of values, more flexible to the situation of uncertainty. It is emphasized that identifying oneself with the importance of certain values, the individual constructs its own identity as well. It is noted that the values always involve the creation of certain regulations that govern, direct like rules. Correspondence of relationships to the defined norms and identities configurations as self-referent discursive formations creates a socio-psychological practice. It is emphasized that in the situation of polyphony, accelerated changes, uncertainty an individual becomes more sensitive to changes and inconsistencies, particularly between traditional family values and individuality values. Standard ideas of marriage and parenthood as components of family social institute are transformed into various practices of partnership and parenthood. Problematizing traditional family values, an individual is trying to find those values that are relevant and identical to his ideas about himself, sense of relationships design with the Other/Others. It is concluded that individual values are the source of constructing of a self-motivated identity capable of self-determination, self-knowledge, self-creation, self-reproduction and self-realization. Constructing one's identity in different practices of matrimonial partnership and parenthood, an individual clearly shows that he/she and practices created by him/her are the projection of social discourse in a situation of uncertainty.

Keywords: family, marriage, parenthood, partnership practices, values, discourse, the self-attitude, self-referent identity, situation of uncertainty.

© Яцина О. Ф.

I. V. Petrenko

FEATURES OF FUNCTIONING SOCIAL DIALOGUE IN AN EDUCATIONAL SPACE

The article is devoted to the disclosure of basic communication principles of the organization of social dialogue in an educational space. Social dialogue is treated as a multifaceted process for identifying, achieving a rapprochement and collaborative arrangements, and making consistent decision by the participants. It is noted that the most important principles of the deployment process of communicative interaction in education are dialogical participation and cooperation. It is indicated that dialogical participation is manifested in partnership, cooperation, mutual understanding engaging personality in solving pressing social problems. The principle of cooperation is based on the provisions under which participants in the dialogue should be clear for others, fair, effective and appropriate in their statements. The method of SWOT analysis was used in this study as

the technology to organize social dialogue for research features and trends of development of an educational institution.

Key words: principle of dialogical participation, principle of cooperation, social technology, communicative interaction, social skills, educational environment.

Problem. Psychological study on the deployment of social dialogue in the educational environment, optimizing dialogical interaction, using its positive potential for further social development is very important. Dialogue is determined by an interpersonal character of relationships, assertive form of communication when a person is able to defend one's point of view without violating moral rights of the other person, and able to respond optimally to the criticism making one's behavior flexible and divergent. This communicative interaction is manifested through the symmetry of bilateral relations, equality and reciprocity of its participants.

In a dialogue communicators are seeking to resolve common problems and achieve the goal, given the different views of its partners. Realization of the dialogue is associated with verification, substantiation and protection of their beliefs, statements of constructive criticism from others, the possibility of changes in the discussion process, and finding common ground, given differences. Dialogue acts mean not only a teaching method and a form of training and education, but are defined as a foreground principle of schooling.

Note that the discussion of global and national issues such as reforming the national education sector should be carried out not just within dialogical communication, but within its specific form – a *social dialogue*. In general, social dialogue is a multifaceted process of defining and converging positions, achieving common understandings and adopting agreed decisions of its participants. In addition, social dialogue is a conversation of individuals, who are the carriers of socially important values; it's a dialogue of cultures, ideologies, and a dialogue of consciousness. But at the same time, social dialogue is the most important systemic and functional characteristic of a developed society, which means its special status, the level of maturity of the social relations, which characterize a free and equal exchange of information [3].

The *objective* of the article is to define the basic principles of deployment of a social dialogue in the educational environment, and the psychological mechanisms of its functioning.

The basic principles of the deployment of a dialogue, which are equity, freedom, tolerance, focus on consensus, social co-creation, compromise, social solidarity, partnership and finally, dialogical participation and cooperation make dialogue not only a means of communication and knowledge, but also an important form of social interaction. So, dialogue becomes a

social dialogue; it becomes a meaningful way of adjusting and constructing social environment including education.

Note that participation and its attracting people to address its tasks are considered by researchers as a promising direction in the development of modern psychology. Psychological participation (involvement, implication) is defined as a dimension of human functioning in society. Study of these phenomena will guide further scientific research to obtain new knowledge about comprehensive understanding of the laws regulating individual behavior. Participation is revealed through partnership, complicity in public life, awakening of self-identity of personality and its involvement in solving social problems (conflicts), sense of responsibility for one's actions, assimilation of values, democratic traditions, dialogical communication skills (discussion, explanation, proof, clarification, etc.), ability to serve the interests of the social environment.

Participation refers to an individual's behavior, manifested in the expansion of one's rights, as the cooperation within the qualification, job or professional duties is not regarded as participation. In addition, participation as a conscious interaction can occur between actors, who are interdependent on each other. Another important characteristic of participation process is its openness to all the participants of communication, which means that any hidden behavior, sensitive information, and latent intentions are not objects for the joint discussion. At the same time, an important mechanism of participation is the right of companions to express their opinion freely.

Thus, the *principle of dialogue participation* as one of the basic principles of the deploying communicative process posits that effective dialogical interaction occurs between equal, interdependent entities open to dialogue, in a free utterance of opinion; they are involved in the joint task and take part in its implementation. In our opinion, only in the process of dialogical interaction participants have the ability to acquire critical and positive thinking, freedom to communicate, create partnership relations, are able to create new values and meanings, choose different ways for further personal development and self-transformation. Without dialogue in all its forms there is no communication, and without communication there cannot be partnerships, mutual understanding, and achievement of joint result.

In modern scientific research of verbal communication the formulated and applied maxims (rules, regulations) of dialogue are based on another principle of communication, which is the *principle of cooperation* (P. Grice). According to this principle, the actor of communicative interaction joins the conversation at the stage where it is necessary (needed) understanding the purpose or direction of the dialogue that he participates in. The principle is based on the provisions under which participants in the dialogue

should be clear for others, fair, effective and appropriate in their statements [1, 2, 5].

The method of SWOT analysis, which was used in this study and invented by researchers at Stanford University (the author is Albert Humphrey [6]), allowed to identify the communicative intentions of participants by communication in the process of a dialogue, and simulates their participative directions in solving actual problems in an educational environment.

SWOT analysis method was used in this study as the technology to organize social dialogue for research features and tendency of development of an educational institution. Whereby, a significant number of diagnostic facts were summarized. This method is used to compare the data analysis of the internal and external environments of the institution, their positive and negative characteristics. The technology of SWOT analysis provides primarily identification of strengths (S) and weaknesses (W), opportunities (O) and threats (T), establishes the relations between these elements, which allows us to formulate the mental model of integrated actions to achieve the objectives of the organization in general, or implement personal strategies of dialogical interaction in particular.

The main principles of this analysis are:

- ✓ Assessment of the strengths and the weaknesses of educational institution in various conditions.
- ✓ Awareness of the opportunities and the perspectives appearing.
- ✓ Understanding the hazards and the arising risks from the changing circumstances.

The essence of the elements of SWOT:

Strengths (S) are positive internal elements that make it possible to adapt and compete; they give some additional priorities for an educational institution or any person.

Weaknesses (W) are negative internal elements that point to the lack of inner resources and do not allow using the ability to counter threats, which put an educational institution or a participant of communication into adverse conditions of their activity.

Opportunities (O) are positive external elements, environmental factors that promote development, provide opportunities for innovation.

Threats (T) are negative external factors hindering the development of the institution or a person leaving them without significant competitive advantages [6].

Investigated in the process of the SWOT analysis factors of external and internal environments turned a lot, but only those of them were selected, which characterize the activities of educational institutions the most, and have a significant effect on their employees. Miscalculations in the analysis or underestimation of any of the analyzed components may further affect

adversely the implementation of the action plan and strategies for the transformation of the institution or individual communication. So, as SWOT analysis does not include economic categories, it can be applied to any organization, group or individual actors to build strategies for their development in various areas. For example, when it comes to analyzing the school activity, strengths and weaknesses elements (S–W), which affect all the components, belonging to the internal organization of school life (school organization, management issues, relationships in the collective, etc.) are ascertained. When it comes to analyzing the elements of opportunities and threats (O–T), they are related to research of external factors (educational standards and programs, textbooks, educational policy, educational economy, the situation in society, etc.).

Using the procedures of SWOT technology enables analyzing peculiarities of functioning of middle school, which are identified in the process of dialogue participation of communicators. This enabled participants to identify communicative intentions of social dialogue in the system “teacher – school education”, reveal the factors of efficiency /inefficiency of educational institution, find out the possibility, which stimulates its development, and outline the reasons, which prevent the manifestation of its substantial competitive advantages. It helps to find new favorable conditions for solving organizational problems [4].

The advantages that allow educational institutions to compete and have an additional priority are: high professional level of teachers (educators are creative professionals, many teachers have a higher qualifying category, teachers attend training courses regularly, teachers make use of special purpose sites to enrich their experience, etc.), education, centered on a learner (schoolchildren are motivated to self-improvement and personal growth. It is paid much attention to the constant development of schoolchildren; the talented learners are the prizewinners of pupils' Olympiad), status of the educational institution (educational institution with established traditions, which deserve a high reputation, is a modern public institution), innovation support (modern logistical support, cooperation with research institutes and universities). Moreover, among positive internal elements there is providing quality of educational services (in-depth study of educational disciplines, the study of foreign languages, functioning of school clubs and sports clubs, and elective courses on the basic disciplines).

During the dialogue participation, the “weak” sides of the educational institution, which put it into unfavorable conditions of work, were identified. Among them are: very strict regulation of the educational process (inability to choose curriculum, programs), prevalence of traditional or obsolete approaches to learning (outdated curriculum, teacher works on the traditional model in the presentation of educational materials, fear to exper-

iment), insufficient links with social partners (no relationship with extra-budgetary organizations, commercial institutions for activation of possibilities and finding new resources; lack of the Parent Council's support; weak linkage with the foreign partners in exchange and internship programs), low motivation of teachers' work (limited financial capacity of teachers and schools, the effect of burnout).

During the situational analysis the factors, which stimulate the development of educational institution were identified, and they are: innovative development (usage of Internet technologies, introduction of innovative technologies of developing training, development of distance learning), providing new high-quality educational services (opening new profiles and areas of learning, expanding the number of groups by interest), increasing qualification of teachers (their assimilation of new methods and technologies of training); social partnership (ability to participate in international exchange and internship programs, involvement of social partners to address issues related to the school development; outsourcing of specialists and consultants to enrich the experience of activation of opportunities to find new ideas and resources).

External negative factors hindering the effective functioning of school in particular and educational sector in general are determined. They are: the crisis exacerbation in society (total instability in the country, unstable funding, fear of unemployment, non-payment of wages or its reductions, unfavorable demographic changes, exacerbation of crime situation and global environmental crisis); aggressive social environment (military aggression, occupation of territories, terrorist threat, negative impact of mass media); changes in the basic values and lifestyles (reducing the demand for educational services by changing tastes and needs, changes in lifestyles, high level of stratification of the population); social insecurity of teachers (the absence of programs for teachers protection, the existence of social stereotype "being a teacher is demeaning"); lack of social dialogue: unreasoned normative legal regulations of the state's legislative and executive powers, disinterest in cooperation on the part of public and charitable organizations.

Therefore, we investigated the social dialogue as an externally determined process, which defines inner willingness of the individual to participate and take the form of communicative interaction between participants for the transformation of the social environment.

It is shown that the dialogical participation as the mechanism of formation of its participants' social activity is carried out on the individual, organizational and social levels.

The features of the dialogical participation in the system "teacher – school education" was studied through methodical procedures of SWOT

analysis, during which the intentions of participants of the social dialogue were defined, and social and personal factors of their communicative efficiency / inefficiency in the school environment were revealed.

Consequently, the principles of dialogical participation and cooperation are the most important principles of the communicative process. They postulate that effective dialogical interaction can occur between equal, interdependent persons open to dialogue, and who are in the process of free utterance of opinion and implementation the common objectives. However, the dialogical participation is the major mechanism regulating individual communicative behavior, which is manifested through partnership, collaboration, and mutual understanding for solving pressing social problems.

Literature

1. *Грайс Г. П.* Логика и речевое общение / Г. П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – С. 217–237.
2. *Грайс Г. П.* В защиту догмы / Г. П. Грайс, П. Ф. Стросон // Эпистемология и философия науки / пер. В. В. Долгорукова. – 2012. – Т. 32, № 2. – С. 206–223.
3. *Курбатов В. И.* Социальный диалог в гармонизации социальных отношений [Электронный ресурс] / В. И. Курбатов. – Режим доступа: <http://psibook.com/sociology/sotsialnyy-dialog-v-garmonizatsii-sotsialnyh-otnosheniy.html>
4. *Петренко І. В.* Застосування технології SWOT-аналізу для вивчення особливостей діалогічної взаємодії у шкільному середовищі / І. В. Петренко // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – Т. VI. Психологія обдарованості. – Вип. 11. – С. 223–229.
5. *Grice H. P.* Logic and conversation / H. P. Grice // Syntax and semantics / ed. by P. Cole and J. L. Morgan. – New York: Academic Press, 1975. – Vol. 3. – P. 41–58.
6. SWOT-analysis: complete guide [Електронний реурс]. – Режим доступу: <http://landmarketing.ru/polnyj-swot-analiz-predpriyatiya-primery-voprosy-tablitsy-shablony/>.

References

1. Grice, H. P. (1985). Logika i rechevoye obshcheniye [Logic and speech communication]. *Novoye v zarubezhnoy lingvistike. Vypusk 16. Lingvisticheskaya pragmatika* [New in foreign linguistics. Linguistic pragmatics] (pp. 217–237). Moscow: Progress Publ. (rus).
2. Grice, H. P., Strosen, P. F. (2012). V zashchitu dogmy [In defense of the dogma]. *Epistemologiya & filosofiya nauki* [Epistemology & Philosophy of Science], 2, 206–223 (rus).
3. Kurbatov, V. I. (2012). Sotsialnyy dialog v garmonizatsii sotsialnykh otnosheniy [Social dialogue in the harmonization of social relations],

<http://psibook.com/sociology/sotsialnyy-dialog-v-garmonizatsii-sotsialnyh-otnosheniy.html> (rus).

4. Petrenko, I. V. (2015). Zastosuvannya tekhnologii swot-analizu dlia vyvchennia osoblyvosti dialohichnoi vzaiemodii u shkilnomu seredovyshchi [Application of swot-analysis' technology for the study of features dialogic interaction in the school environment]. *Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuks NAPN Ukrainy. Tom 6. Psykholohiia obdarovanosti* [Actual problems of psychology: Collection of scientific works of the Institute of Psychology named by H. S. Kostuk NAPS of Ukraine. Vol. 6. Psychology of giftedness], 11, 223–229 (ukr).
5. Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In *Syntax and semantics*. Vol. 3, ed. by P. Cole and J. L. Morgan (pp. 41–58). – New York : Academic Press.
6. SWOT-analysis: complete guide, <http://landmarketing.ru/polnyj-swot-analiz-predpriyatiya-primery-voprosy-tablitsy-shablony>.

Петренко І. В. Особливості функціонування соціального діалогу в просторі освіти

Статтю присвячено виявленню основних комунікативних принципів організації соціального діалогу в освітньому просторі. Соціальний діалог розглянуто як багатогранний процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та ухвалення узгоджених рішень його учасниками. З'ясовано, що найважливішими принципами розгортання процесу комунікативної взаємодії у сфері освіти є принципи діалогічної партиципації і кооперації. Зазначено, що діалогічна партиципація виявляється через партнерство, співробітництво, співпричетність, взаєморозуміння, залучення особистості до розв'язання гострих соціальних проблем. Відмічено, що принцип кооперації базується на положеннях, відповідно до яких учасники діалогу мають бути зрозумілими для інших, відкритими, ефективними і діловитими у своїх висловлюваннях. У ролі технології організації соціального діалогу для вивчення тенденцій розвитку освітнього закладу використано метод SWOT-аналізу.

Ключові слова: принцип діалогічної партиципації, принцип кооперації, соціальна технологія, комунікативна взаємодія, навички спілкування, освітнє середовище.

© Petrenko I. V.

М. І. Найдьонов, Л. В. Григоровська, Л. А. Найдьонова

РЕПРЕЗЕНТАТИВНА РЕФЛЕКСІЯ ТА РЕФЛЕКСИВНА ЄМНІСТЬ СЕРЕДОВИЩА СПІЛКУВАННЯ ЯК МЕХАНІЗМИ І ПРОЦЕДУРА ПРОФОРІЄНТАЦІЇ ПРИ ВПРО- ВАДЖЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАМКИ КВАЛІФІКАЦІЙ

Проблемне поле дослідження утворюють суперечності в традиційних підходах до профорієнтації, диспропорції в практиці

реалізації компетентнісного підходу в Україні і Європі та відірваність інструменту Національної рамки кваліфікацій від участі адресних суб'єктів у її запровадженні. Як спосіб розв'язання проблеми пропонується зміна парадигми вхідної відповідності у профорієнтаційній роботі на накопичувальну через реалізацію процедур репрезентативної рефлексії, які “запускають” механізм рефлексії. Наскрізним контекстом для рефлексування стають вхідна інформація про доказовість загальних даних, на фоні яких розглядаються дані персональні, та показник рефлексивної смності середовища спілкування (РЕСС), важливість якого засвідчують результати зіставлення з ним даних у широкому діапазоні використаних показників, отриманих у ході всеукраїнського опитування. Представлено опис технології отримання даних у порівняльному форматі у формі динамічного довідкового бюлетеня.

Ключові слова: вхідна відповідність, накопичувальна компетентність, репрезентативна рефлексія, рефлексивна смність середовища спілкування, Національна рамка кваліфікацій, динамічний довідковий бюлетень.

Запроваджена в 2011 р. Національна рамка кваліфікацій (НРК) [15], з одного боку, набуває нових ознак інституційності (певна її частина майже дослівно вже відображена в Законі України “Про вищу освіту” [4]), з другого – слабо функціонує як дискурсивний інструмент і в професійно-освітньому середовищі, і в громадсько-суспільному. Водночас її важлива складова частина – компетентністний підхід – є достатньо відомою в професійних колах і разом з тим слабо представлена як складова образу професійного майбутнього сучасного школяра, студента, працівника. Найбільш наочно ця *проблема* проявляється в тому, що в суспільстві на різних рівнях дотепер функціонує концепт вхідної відповідності при самовизначенні на професію, у профорієнтаційній роботі, у вимогах професійних конкурсів тощо. За такого підходу увага переважно зосереджується на ранніх етапах побудови професійної кар'єри, створенні інтегрованих мережеских інструментів професійної діагностики для допомоги у виборі професії і т. ін. Технологічно-методичним вираженням цього підходу є розроблення професіограм (опису вимог професії), з одного боку, та оцінювання відповідності (психограми) особи цим вимогам – з другого.

Сьогодні ця двокрокова схема не просто не працює – вона є методологічно неправильною. І не тому тільки, що офіційно затвердженим способом професійного становлення відповідно до НРК є набуття компетенції в накопичувальний спосіб, а не вхідна відповідність професії. НРК прийнято в Україні не просто через

наслідування Європи, а тому, що перехід до рамки кваліфікацій в європейських країнах став результатом розвитку виробничих відносин.

По-перше, відбуваються динамічні зміни у світі професій: це і виникнення завдяки потужному розвитку технологій нових професій, і поява комплексних спеціальностей у робітничому секторі, і прогнози виникнення нових професій на стику ІТ-спеціальностей та інших галузей (наприклад, біології, медицини тощо), і посилення тенденції до “технологічного безробіття” внаслідок стрімкого розвитку робототехніки тощо. До того ж сьогоднішня тенденція все більшого розуміння професії як послуги (без уваги на предмет праці) потенційно розширює перелік кваліфікаційних вимог додаванням до них комунікативної складової, яка в системі традиційного поділу професій на типи [5] стосувалася обмеженого їх кола, тих, які належали до типу “людина – людина”.

По-друге, в умовах ринкової економіки функція визначення вимог є прерогативою не тільки держави (яку в питаннях профорієнтації і професійної підготовки представляє система освіти), а й фахових об’єднань, які виступають “від імені” ринку праці. І не має значення, що в Україні ця практика на теперішній день майже зовсім не реалізується. Істотне значення натомість має доволі аутсайдерська позиція психології, яка втрачає можливості, не усвідомлюючи, що обсяг ринку психологічних послуг у межах простору рамки кваліфікацій багатократно зростає.

Отже, підкреслимо, *проблемою* є сама поширена в профорієнтаційній роботі парадигма “вхідної відповідності”, яка не суголосна сучасним механізмам саморегуляції ринку праці і внаслідок цього не може виконувати функцію забезпечення успішного професійного розвитку особистості.

Образ рішення. Завдання ж, на наш погляд, полягає в тому, щоб мати інструмент профорієнтації, який би забезпечував доступ як до споживача профорієнтаційної послуги, так і до консультанта, який її надає, а також до всіх професійних громад, для залучення їх до осмислення і формулювання вимог до кваліфікацій, відповідних сучасному рівню запиту на тих чи інших фахівців. Як такий інструмент був запропонований синтез систем моніторингу та профорієнтації, завдяки якому профорієнтаційна робота могла б здійснюватися з урахуванням моніторингових даних стану ринку праці та громадської думки щодо питань, пов’язаних із сферою трудових відносин. Акцент при цьому робиться на широкому шарі “на перший погляд не дуже відчутних (м’яких), але вельми дієвих основ соціально-психологічного професійного самоздійснення” [16, с. 11]. Апробованими напрямками збирання моніторингових даних є

функціонування в громадській думці оцінок професій за їхньою престижністю як один із чинників професійного самовизначення, уявлення про чинники успішності та конкурентоздатності людини на ринку праці, поінформованість про професії, опрацьованість професійного плану, фінансові домагання, професійні вподобання тощо.

Слабким місцем даного підходу є обмеження сфери функціонування інструменту вузькими рамками професійного моніторингового середовища. (Маємо приклад, коли практика обмеження інформації щодо професіограм колом розробників цього інструменту призвела до фактичної консервації згаданих професіограм, коли вони упродовж багатьох років, якщо не десятиліть, практично не оновлювалися, хоча міф про доцільність їх застосування живий і дотепер). Тому, як нам видається, відповідність запропонованого інструменту запитам сьогодення (сучасним форматам функціонування соціуму) була б вищою, якби він розроблявся за принципом соціальних медіа. Будучи перехідним, цей інструмент має об'єднувати всіх зацікавлених суб'єктів у спільному полі якщо не одночасно, то принаймні почергово, робити досвід осмислення вимог до професії доступним для інших і зрештою повертати його здобутки всім зацікавленим сторонам.

Роль такого інструменту може відігравати рамка кваліфікацій [15; 21]. НРК являє собою структурований опис кваліфікаційних рівнів, що відображають поступальне накопичення компетентності (тобто здатності до виконання певного виду діяльності, що виражається через знання, розуміння, уміння, цінності, інші особисті якості) [15]. Вона запроваджується з метою “введення європейських стандартів та принципів забезпечення якості освіти з урахуванням вимог ринку праці до компетентностей фахівців; забезпечення гармонізації норм законодавства у сфері освіти та соціально-трудових відносин; сприяння національному і міжнародному визнанню кваліфікацій, здобутих в Україні; налагодження ефективної взаємодії сфери освітніх послуг та ринку праці” [15]. Таким чином, НРК сприяє руйнуванню монополії навчальних закладів на оцінку якості освітньої послуги, збільшує можливості її контролю з боку споживачів, спонукає до наділення виробничих (у широкому сенсі) галузей відповідальністю за формулювання вимог до освіти та (в перспективі) розширює можливості легітимізації результатів самоосвіти. Отже, сенс запровадження НРК полягає у створенні спільного пулу знань і мови для взаємодії між багатьма різними, дотичними до сфери професійної підготовки та трудових відносин суб'єктами.

Мета статті: розгляд механізмів, які забезпечують накопичення компетентності як індивідуальними, так і груповими суб'єктами, а також відповідних їм процедур.

Спочатку представимо результати проведеного протягом вересня-листопада 2015 р. всеукраїнського опитування щодо обізнаності дорослих і старшокласників з фактом запровадження в Україні НРК та її змістом. Як свідчать дані, хоч після з дня виходу відповідної Постанови Кабінету Міністрів України [15] і минуло чотири роки, НРК значною мірою залишається terra incognita навіть для суб'єктів освітнього процесу (принаймні на рівні загальної середньої освіти). Серед опитаних учнів 9-11-х класів чули про затвердження Національної рамки кваліфікацій менше, ніж 20% (табл. 1); знають, про що в ній йдеться, трохи більше як 15% (табл. 2); правильно відповіли на запитання про передбачену в НРК кількість рівнів кваліфікацій 21,49% респондентів (табл. 3). При цьому різні області України мають певні відмінності, але суттєво не відрізняються значеннями цих показників¹.

Таблиця 1

Розподіл відповідей учнів 9-11-х класів на запитання: “В Україні 2011 р. було прийнято нормативно-правовий документ “Національна рамка кваліфікацій”. Чи чули ви про це?”

	Україна	Область 8	Область 4	Область 11	Область 13	Область 14
так	18,64	18,64	21,49	18,97	27,48	21,43
ні	67,46	63,56	64,88	69,83	60,31	64,84
важко сказати	13,9	17,8	13,64	11,21	12,21	13,74

Таблиця 2

Розподіл відповідей учнів 9-11-х класів на запитання: “Чи знаєте Ви, про що йдеться в документі “Національна рамка кваліфікацій”?”

	Україна	Область 8	Область 4	Область 11	Область 13	Область 14
так	15,4	13,71	19,42	15,52	16,03	18,13

¹ У наведених таблицях 1–4 номерами 4 і 8 позначені області Східної України, 11 – Центральної, 13 – Західної та 14 – Півдня України.

ні	70,1	70,34	66,53	74,14	66,41	68,13
важко сказати	14,50	16,95	14,05	10,34	17,56	13,74

Таблиця 3

**Розподіл відповідей учнів 9-11-х класів на запитання:
“Як ви думаєте, скільки рівнів компетенції передбачено
Національною рамкою кваліфікації?”**

	Україна	Область 8	Область 4	Область 11	Область 13	Область 14
невірно	78,51	78,81	78,78	85,34	83,97	74,73
вірно	21,49	21,19	21,22	14,66	16,03	25,27

Значна частина опитаних старшокласників (майже 30% у цілому по Україні) не змогла висловити своєї думки щодо сенсу введення НРК (табл. 4). Хоч певні коливання цього показника в окремих областях і спостерігаються, він залишається високим. Варто звернути увагу на те, що чи не найменшою мірою старшокласники пов’язують запровадження НРК і реалізованого в ній компетентнісного підходу з інтересами самої людини як трудового ресурсу. Користь для найманого працівника посідає або найнижчу (області 8, 11, 14), або передостанню (Україна в цілому, області 4 і 13) сходинку в рейтингу бенефіціарів цього нововведення, поділяючи ці останні позиції з альтернативою “приведення у відповідність професійної сфери до ринкових умов”. Це свідчить про те, що НРК і досі не розглядають, на жаль, як інструмент подолання розриву між освітою та потребами ринку в розрізі особистого використання.

Таблиця 4

**Розподіл відповідей учнів 9-11-х класів на запитання:
“Як ви думаєте, це було зроблено:”**

	Україна	Область 8	Область 4	Область 11	Область 13	Область 14
для надання переваг роботодавцям	27,62	26,27	27,76	28,45	45,80	23,08
для надання переваг найманим працівникам	17,39	16,10	21,22	14,66	21,37	19,78
для надання переваг системі освіти	28,07	20,34	26,53	21,55	35,11	28,57
для забезпечення інтересів	31,97	31,36	33,06	33,62	29,01	35,71

суспільства в рамках професійної сфери						
для приведення у відповідність професійної сфери до ринкових умов	17,10	20,34	13,47	26,72	12,21	22,53
інше	1,34	2,54	1,63	0,86	00,00	0,55
важко сказати	29,64	31,36	25,71	23,28	22,14	24,73

Брак знань про компетентності, яких вимагають різні кваліфікаційні рівні, визначені в НРК, засвідчує розподіл відповідей на запитання: **“Якому мінімальному рівню кваліфікації відповідає, на Вашу думку, описана нижче здатність людини?”** з альтернативами:

- 1) визначати та розв’язувати соціально значущі системні проблеми;
- 2) відповідати за навчання інших;
- 3) діяти в нестандартних ситуаціях;
- 4) діяти в умовах недостатньої інформації та суперечливих вимог;
- 5) ефективно працювати в команді;
- 6) адекватно діяти у відомих простих ситуаціях під безпосереднім контролем;
- 7) оцінити власне виконання завдання за встановленими критеріями;
- 8) реагувати на прості письмові та усні повідомлення;
- 9) розв’язувати складні завдання в невизначених умовах;
- 10) самостійно планувати власну роботу в змінюваних ситуаціях.

Аналіз показує, що і валідні, і невалідні анкети не розрізняються рівнем правильності віднесення зазначених у переліку компетентностей до відповідного рівня кваліфікації (у невалідних анкетах середнє значення показника дорівнює 0,59, у валідних – 0,65 при діапазоні значень від 0 до 10 балів – 1 бал за кожен правильну відповідь). Тобто у відповідях респонденти не спиралися на знання, а користувалися радше інтуїцією. Учні, які відповідали, що знають, про що йдеться в НРК, показали компетентнісне розуміння рівнів кваліфікацій із середнім значенням 1,25 бала, дорослі – 1 бал, що свідчить про невідповідність самооцінки справжньому знанню НРК.

Виявлено такі особливості розуміння окремих компетентностей: компетентності, які належать до більш високих рівнів кваліфікації, приписуються нижчим рівням (наприклад, визначена для 9-го кваліфікаційного рівня доктора наук здатність **“визначати та розв’язувати соціально значущі системні проблеми”** приписується

респондентами 5-му рівню), натомість підвищується ранг тих компетентностей, які відповідають більш низьким кваліфікаційним рівням (так, компетентність *“оцінювання результатів виконання завдань відповідно до установлених критеріїв, застосування аргументації”*, яка відповідає 2-му кваліфікаційному рівню і має бути опанована під час навчання в загальноосвітній школі, приписується більш високому 5-му рівню, тобто студентам-бакалаврам, а здатність *“до ефективної роботи в команді”* (3-й рівень) і *“самостійно планувати власну роботу в змінюваних ситуаціях”* (4-й рівень) – найвищому 9-му рівню доктора наук). Тобто відбувається інтуїтивне відкладення опанування компетентностей *“на потім”*.

Звідси випливають важливі наслідки: відкладаючи те, що має бути опановано в школі, на студентські часи, фактично втрачається (принаймні значно зменшується) можливість під час набуття професійної освіти опанувати відповідні їм компетенції – здатність діяти в нестандартних (5-й рівень – молодший бакалавр) та складних невизначених (6-й – бакалавр) ситуаціях, ситуаціях непоінформованості та суперечливих вимог (7-й – магістр), які, до речі, всі адресуються респондентами вищому – 9-му – рівню. Відсутність тотожності старшокласників рівням, які вони мали б опанувати протягом навчання в школі, непрямо свідчить про власне механізми захисту.

Описані тенденції дають підстави для таких висновків. По-перше, треба підвищувати дискурсивну культуру у формулюванні вимог у самій рамці кваліфікацій, щоб збільшити інтуїтивну впізнаваність артикульованих словами компетенцій (можливо, доцільно було б провести спеціальне дослідження щодо цього). По-друге, упровадження НРК вочевидь потребує підтримки та супроводження спеціальними освітніми розробками, організаційними, медійними та психологічними заходами.

Проте, незважаючи на низьку обізнаність (на рівні знання і розуміння) щодо питань запровадження НРК тих, для кого вона призначена (старшокласників, учителів – після проведення опитування деякі з них зізнавалися, що самі вперше почули про НРК завдяки опитуванню), ми оцінюємо результати як позитивні. Їх отримано в період до початку інформаційних інтервенцій щодо нових *“правил гри”* в освітньо-професійній підготовці. Попри це вони фактично демонструють інтуїтивну зрозумілість рамки кваліфікацій.

Наш оптимізм ґрунтується також на розумінні того, що НРК впроваджувалася урядом сталого розвитку. На час же проведення дослідження суспільство перебувало (і перебуває дотепер) у зовсім іншій ситуації – великих соціальних потрясінь, війни, зміни ціннісних

орієнтирів. Природно, що за таких обставин аспекти комфорту видаються надлишковими, але це не означає, що вони не повернуться в актуальний простір наших домагань, зважаючи, зокрема, на наші євроінтеграційні прагнення. Крім того, як було зазначено раніше, інституційне укорінення НРК закріплюється на законодавчому рівні.

Загальна політика щодо впровадження НРК полягає в подальшій інституціоналізації рамки кваліфікацій, що вже частково відбито в Законі України “Про вищу освіту” (5-9-й рівні кваліфікації) [4]. До остаточного ухвалення Закону України “Про освіту” зміни НРК щодо освітніх 0-4-го рівнів малоймовірні. Для моніторингу впровадження НРК це становить певну проблему, а саме неможливості спрощення формулювань при розробленні тестів та питальників на розуміння рамки кваліфікацій, бо її положення набувають статусу закону. Тому як рішення цієї проблеми нами було розроблено діагностично-розвивальний модуль, спрямований на розуміння змісту НРК на основі аналізу та виділення спільного і відмінного в компетентностях рівнів кваліфікацій, які стоять поряд [18].

Що ж до інструменту отримання проаналізованих вище даних, вважаємо, що моніторингова система була задіяна вчасно, а сам діагностичний інструмент виявився адекватним. Запропоновані в ньому вимірювальні маркери можуть удосконалюватися і застосовуватися в майбутньому по мірі подальшого впровадження НРК.

Констатуючи вельми незначну на сьогоднішній день ефективність організаційно-просвітницьких заходів, викладемо наше бачення соціально-психологічних механізмів підвищення ефективності профорієнтаційної роботи в ході упровадження рамки кваліфікацій.

Аналіз даних опитування виявив статистично підтверджений зв'язок багатьох показників професійного самовизначення з рефлексивністю середовища спілкування. Назвімо цей механізм механізмом *рефлексивної ємності середовища спілкування – РЄСС*. Рефлексивна ємність середовища спілкування визначається частотою рефлексивної функції, яка в ньому здійснюється. Показник РЄСС вираховується як сума балів за шкалою з чотирма запитаннями, кожне з яких суб'єктивно оцінюється від 1 до 5-ти балів за частотою (відповіді на запитання **“Як часто ви обговорюєте з близькими людьми свої: почуття, стосунки, знання, досвід?”**). Отже, діапазон значень показника РЄСС: мінімум – 4 бали, максимум – 20 [13].

Проаналізуємо цей показник та його зв'язки з іншими показниками, що репрезентують уявлення старшокласників щодо успішної професійної самореалізації на прикладі даних по одній з областей України (табл. 5). Середнє значення показника РЄСС дорівнює 12,2, дисперсія – 3,6.

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання: “Як часто ви обговорюєте з близькими людьми свої: почуття, стосунки, знання, досвід?”

	Україна	Область 8
почуття	3,00	3,10
стосунки	2,83	2,92
знання	3,41	3,03
досвід	3,34	3,14
РЕСС	10,08	12,2

Як показує аналіз, у старшокласників дефіцит рефлексивного середовища (коли з близькими нечасто обговорюється нове в досвіді, емоціях, знаннях, стосунках) призводить до неврахування вимоги бути творчим як умови успіху на ринку праці (у тих, хто не враховує таку вимогу, РЕСС дорівнює 7,0) (запитання “Щоб бути успішним на ринку праці, чи ставили (ставите) ви собі завдання відповідати таким вимогам?” з альтернативами “працювати автономно”, “працювати відповідально”, “працювати творчо”, “навчатися нового”, “ефективно спілкуватися”), переважної орієнтації на поради друзів у виборі професії (у тих, хто зважає на такий аргумент, РЕСС становить 9,0). Учні з показником РЕСС 9,3 применшують значення вибору професії, поділяючи судження про те, що “не має значення, яку професію обираєш, – будеш працювати там, де вдасться влаштуватися”.

Старшокласники, які мають насичене рефлексією спілкування з близькими (РЕСС = 16), відбивають, що вони не враховують необхідність бути відповідальним як вимогу ринку праці. Можемо зробити припущення, що близькі в спілкуванні можуть займати надмірно критичну позицію, мотивуючи дитину на розвиток дискредитацією рівня розвиненості в неї цієї якості. Це створює ризик заниження самооцінки, такого собі програмування на неуспішність, що потребує коригування надмірно критичної батьківської позиції.

Аналіз попередніх даних щодо РЕСС у дорослих показує, що дефіцит рефлексії у них веде до інших, порівняно з дітьми, наслідків. Це заперечує існування єдиного середовища паритетної рефлексії дітей і дорослих, натомість презентує його як розщеплене – дорослі здійснюють свою рефлексію не з дітьми, через що блокується передавання рефлексивного досвіду від одного покоління до іншого.

Ретроспективно звертаючись до свого досвіду професійного самовизначення, дорослі з низьким показником РЕСС (8) як аргумент вибору професії вказують низький конкурс у навчальний заклад, тобто демонструють схильність до уникнення конкуренції; більше проробляють у своєму професійному плані знання про ймовірні

перешкоди для професійної самореалізації (РЕСС = 5); при виборі професії часто орієнтуються на її абстрактно ідеальну, а не конкретну соціальну бажаність (обрану професію мав улюблений герой художніх творів) (РЕСС = 9); їм важко прийняти необхідність самовизначення на постійне самовдосконалення (визначити свою позицію щодо судження “професії сьогодні швидко змінюються, головне – навчитись постійно самовдосконалюватися”), що схиляє до думки про їхню залежність від обставин (РЕСС = 9); вважають, що роботодавцю не обов’язково мати професію через те, що, як вони думають, “усе зроблять наймані працівники” (РЕСС = 8), тобто позиція найманого працівника трактується як позиція жертви (з усіма дальшими наслідками для успішного професійного самоздійснення). Натомість дорослі ж, які мають насичене рефлексією спілкування з близькими (РЕСС = 17), виявляють незгоду зі стереотипом “обирають не професію, а рівень споживання”, демонструючи більш прогресивну щодо успішного професійного самоздійснення позицію.

Узагальнюючи наведені дані, можемо припустити, що дефіцит рефлексії веде до слабкої (в контексті професійного самоздійснення) позиції жертви обставин.

Результатом пошуку засобів уведення в актуальне поле усвідомлення тих можливостей, які відкриває НРК для успішного професійного самоздійснення, стало розроблення концепту репрезентативної рефлексії та інструментального забезпечення її реалізації. Не вдаючись у деталі психологічного трактування репрезентацій з тих чи інших позицій, зазначимо лише, що зазвичай психічну (ментальну) репрезентацію розуміють як відображення в суб’єктивному просторі деяких якостей зовнішнього світу, ширше – відображення зовнішнього світу взагалі [12].

Ми наділяємо концепт репрезентативної рефлексії іншим змістом. Отож репрезентативну рефлексію пропонуємо розглядати як підвид коаліційної рефлексії [9; 8], яка, у свою чергу, є складовою групової рефлексії [10], що забезпечує спосіб доступу до ресурсу спільності, тим самим збагачує кінцевий обсяг відбиття у спосіб накопичення суб’єктом частин картини, отриманих у різних позиціях.

Репрезентативна рефлексія відбувається не на ґрунті позиції, яку займає суб’єкт, а на ґрунті порівняння своїх даних з репрезентативною інформацією. Таким чином, репрезентативна рефлексія – це рефлексія, яка оперує *порівнянням* актуалізованої позиції, вираженої в даних суб’єкта (індивідуального чи групового), з репрезентативними (доказовими) даними (країна, громада), та через унаочнення місця суб’єкта серед інших суб’єктів при застосуванні проблематизації веде до *самовизначення* щодо виявлених відмінностей.

Це створює нову реальність, де кожна окрема людина може порівняти себе з груповими суб'єктами різного рівня, як і різні групові суб'єкти можуть порівняти себе з іншими груповими суб'єктами. Ця реальність завдячує своєю появою сучасним технологічним можливостям і неможлива без них. Раніше вона була нам представлена у вигляді соціально-психологічних регуляторів, настанов, упереджень, референтної групи. Завдяки репрезентативній рефлексії вона представлена нам, починаючи від першого порівняння себе з іншими у відповідному інструменті і закінчуючи досягненням можливої більшої гармонії, тому що в дію вступає інший, ніж упередження, стереотипи тощо, механізм. Тобто завдяки об'єктивації (порівнянню з доказовими даними) відкривається можливість отримати об'єктивні дані про свої упередження. Наявність цього інструменту вирішує соціологічну проблему репрезентативного дослідження громадської думки не як загалом усієї сукупності, а тих окремих середовищ, спільнот, які відмінні від загальної середньої оцінки, котра, по суті, є абстракцією, тоді як репрезентативна рефлексія дає доступ до різноманітності реальності – міжкультурних, регіональних відмінностей, особистісної дистанції, розстановок тощо, яка й визначає конкретику перебігу подій та можливих впливів.

Наведемо приклади отриманих у ході дослідження даних, які презентують різні профілі окремих групових суб'єктів дослідження (візьмемо групи старшокласників різних навчальних закладів, що брали участь в опитуванні), ідентифікація з якими та зіставлення їх з доказовими даними запускає процес репрезентативної рефлексії і служить її матеріалом (табл. 6 - 10). Навчальні заклади, дані опитування в яких ми наводимо нижче, розташовані в різних областях України і різних типах населених пунктів: школа 12 – у місті обласного підпорядкування на Сході України, великому індустріальному центрі; школа 2 – у місті районного підпорядкування на Сході України; школа 48 – в обласному центрі на Заході України, школа 43 – в обласному центрі Центральної України.

Для демонстрації ми вибрали запитання, що проявляють позиції респондентів щодо важливих тенденцій розвитку ринку праці, які впливатимуть на успішність професійного самоздійснення. Представлення даних за кожною окремою альтернативою разом з їх об'єднанням за “знаком” (згода/заперечення) не тільки увіразнює профілі, а й презентує методичні підходи до здійснення рефлексії, які впроваджувалися під час обговорення даних з окремими груповими суб'єктами дослідження.

Таблиця 6

Розподіл відповідей на запитання:

“Чи згодні Ви з наведеними нижче судженнями?”

- **професія обирається один раз і на все життя**

Психологічні проблеми освіти і виховання...

	Україна		школа 12		школа 2		школа 48		школа 43	
цілком згоден	22,98	50,95	44,23	64,42	30,00	57,14	28,21	41,03	13,95	34,8
скоріше згоден, ніж не згоден	27,97		20,19		27,14		12,82		20,93	
важко відповісти	18,53		13,46		25,71		17,95		30,23	
скоріше не згоден, ніж згоден	21,25	30,53	12,50	22,12	12,86	17,15	30,77	41,03	20,93	34,8
зовсім не згоден	9,28		9,62		4,29		10,26		13,95	

Таблиця 7

- професії сьогодні швидко змінюються, головне – навчитись постійно самовдосконалюватися

	Україна		школа 12		школа 2		школа 48		школа 43	
цілком згоден	55,17	83,14	50,96	78,84	55,71	88,57	48,72	74,36	55,81	93,02
скоріше згоден, ніж не згоден	27,97		27,88		32,86		25,64		37,21	
важко відповісти	10,66		12,50		7,14		12,82		4,65	
скоріше не згоден, ніж згоден	4,54	6,2	6,73	8,65	4,29	4,29	12,82	12,82	2,33	2,33
зовсім не згоден	1,66		1,92		0,00		0,00		0,00	

Таблиця 8

- не має значення, яку професію обираєш – будеш працювати там, де вдасться влаштуватися

	Україна		школа 12		школа 2		школа 48		школа 43	
цілком згоден	13,99	34,13	20,19	45,19	25,71	44,28	12,82	35,90	11,63	37,21
скоріше	20,14		25,00		18,57		23,08		25,58	

Наукові студії із соціальної та політичної психології. Вип. 37 (40)

згоден, ніж не згоден										
важко відповісти	18,96		17,31		14,29		12,82		23,26	
скоріше не згоден, ніж згоден	27,54	46,91	21,15	37,5	25,71	41,42	28,21	51,29	23,26	39,54
зовсім не згоден	19,37		16,35		15,71		23,08		16,28	

Таблиця 9

- професія має бути такою, щоб давала все і відразу

	Україна		школа 12		школа 2		школа 48		школа 43	
цілком згоден	15,92		17,31		21,43		7,69		16,28	
скоріше згоден, ніж не згоден	22,13	38,05	25,96	43,27	25,71	47,14	23,08	30,77	13,95	30,23
важко відповісти	25,75		23,08		21,43		28,21		32,56	
скоріше не згоден, ніж згоден	25,05		28,85		17,14		30,77		34,88	
зовсім не згоден	11,15	36,2	4,81	33,66	14,29	31,43	10,26	41,03	2,33	37,21

Таблиця 10

- робітнича професія – це те, що може годувати все життя

	Україна		школа 12		школа 2		школа 48		школа 43	
цілком згоден	28,40		44,23		44,29		15,38		20,93	
скоріше згоден, ніж не згоден	27,19	55,59	25,00	69,23	21,43	65,72	25,64	41,02	27,91	48,84
важко відповісти	24,82		18,27		21,43		38,46		27,91	
скоріше не згоден, ніж згоден	14,44		8,65		7,14		12,82		18,60	
зовсім не згоден	5,16	19,6	3,85	12,5	5,71	12,85	7,69	20,51	4,65	23,25

Нагадуємо, що ми не ставимо за мету в цій статті здійснити аналіз наведених даних, лише демонструємо наявність очевидних відмінностей як основи для проблематизацій та розгортання репрезентативної рефлексії учасників дослідження.

Отже, тепер репрезентативна рефлексія виступає не тільки інструментом пізнання, а й послугою, яку надає дослідник (фахівець) зацікавленим суб'єктам системи освіти, способом мотивації до більш глибокого, осмисленого й відповідального професійного самовизначення і, сподіваємося, більш успішного професійного самоздійснення в майбутньому, а на рівні керівництва навчальних

закладів та керівних органів освіти – мотивації до диференційованої аналітичної позиції, коли кожен учасник сприймається не як безлика статистична одиниця, а як суб'єкт з власним профілем (стилем). При цьому така аналітична позиція не зобов'язує керівника приймати проявлений стиль, але якість управління при його врахуванні, безумовно, може бути більш високою.

Методичні підходи до здійснення репрезентативної рефлексії і власне рефлексія були апробовані нами під час презентації даних в учнівських та педагогічних колективах восьми загальноосвітніх навчальних закладів п'яти областей України (Київська, Запорізька, Дніпропетровська, Кіровоградська, Миколаївська) та керівництву управління освіти Запорізької області. Зустрічі підтвердили зацікавленість керівництва у продовженні дослідження з акцентом на вивченні конкурентоспроможності молоді на ринку праці, виявили готовність до розширення співробітництва.

У цілому можливість репрезентативної рефлексії показує нові можливості політики децентралізації в освітній галузі. Ця послуга орієнтована саме на низові структури управління, щоб допомагати їм у виробленні підходів до профорієнтаційної роботи з урахуванням специфіки окремих територій. Ставку саме на низові, а не центральні органи управління освіти спонукає робити багаторічний досвід розвитку суб'єктності (інтервенцій у суб'єктність), який вказує на необхідність демонстрації паритетності, а не підпорядкування суб'єктності. І цей підхід, як засвідчили впроваджувальні заходи, має попит.

Як здійснюється процедурно-технологічне забезпечення репрезентативної рефлексії? Репрезентативна рефлексія не могла бути реалізованою без відповідних технологічних можливостей. Представимо розроблену нами технологію її забезпечення, яка уможливорює суб'єктний рівень долучення до результату всіх учасників процесу його отримання – керівників (організаторів) дослідження, відповідальних на маршруті, самих досліджуваних. Для реалізації технології розроблено програмний продукт, оригінальність якого підтверджено авторськими свідоцтвами [1; 3; 6; 7; 14; 17; 19; 20].

Наведемо покроковий опис технології [2]. Для отримання репрезентативних даних (проведення всеукраїнських онлайн-опитувань) було створено інтернет-ресурс (profprestige.org.ua) з вбудованим тестовим модулем. У дослідженні, результати якого ми представляємо, він містить питальники “Самоздійснення особистості. Престижність професій” [14] та ІАТ (тест імпліцитних настановлень – Implicit Attitude Test) [17] у двох варіантах – для учнів і дорослих

респондентів (рис. 1). Початок будь-якій із зазначених в меню процедур дає натискання прапорця біля потрібної опції.

Щоб почати тестування, стихійному респонденту потрібно зареєструватися (опція “Реєстрація”). Результат реєстрації – отримання на електронну пошту унікального коду-пароля [6], який у подальшому забезпечуватиме респонденту доступ до персональних результатів.

У випадку організованого опитування (за запрошенням інтерв’юера) респонденти отримують коди-паролі від відповідальної особи (відповідального за маршрут, інтерв’юера). Коди завчасно генеруються відповідальним одразу для групи опитуваних [6] (опція “Планування та організація дослідження (Відповідальний за маршрут)” (див. рис. 1) за допомогою отриманого від керівника дослідження ключа (коду).

Дослідження для відвідувача напряму “професійне самоздійснення” за запрошенням інтерв’юера:		
До уваги відвідувачів: коректна робота в браузерях, відмінних від Google Chrome, не гарантується		
Реєстрація		Start
Професійне самоздійснення. Престижність професій учні (prest14)	186	
Професійне самоздійснення. Престижність професій дорослі (prest14dor)	186	
IAT дорослі (prest14dor)	135	
IAT учні (prest14dor)	135	
Продовжити незавершену анкету		
Планування та організація дослідження (Керівник дослідження)		
Планування та організація дослідження (Відповідальний за маршрут)		
Планування та організація дослідження (Відповідальний за маршрут) Перегляд		

Рис. 1. Меню тестового модуля

Цей ключ є водночас кодом-паролем групи, що тестується (в нашому випадку проведення дослідження серед старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів – кодом-паролем навчального закладу), і надалі дає відповідальному за маршрут доступ до інформації про перебіг тестування групи і до його результатів, тобто

виступає інструментом контролю. Алгоритм генерування кодів-паролей представлено на рис. 2.

Вітаємо! Ваш статус – **організатор** дослідження в школі, що надає право генерувати коди-паролі учасників, контролювати процес опитування і переглядати узагальнені результати школи.

Призначення даної сторінки – генерація кодів-паролів для опитуваних. Код-пароль має функцію багаторазового доступу до системи опитування та системи отримання власного індивідуального результату. За потребою учасника цей код-пароль може використовуватися в інших модулях дослідження. Система участі в різних модулях надає учаснику більше інформації про особливості власної готовності до професійного самоздійснення. Передача кодів-паролів від організатора учаснику має відбуватися конфіденційно. Не допускайте обміну кодів-паролів між учасниками!

Генерація кодів-паролів відбувається **поступально** (у спосіб накопичення загального списку). Необхідна кількість кодів-паролів генерується за кожною з вибраних Вами категорій: стать, клас (навчальний клас, педагога, батьки...).

Загальний список кодів-паролів утворюється автоматично і стає формою для обліку. Імена в базу не поступають, що гарантує захист персональної інформації.

Всі поля обов'язкові до заповнення!

Область

Населений пункт

Навчальний заклад

Клас

Стать

Кількість кодів

Хто ви

Пароль

Рис.2. Генерування кодів

По завершенні процедури генерування кодів-паролей відповідальний за маршрут отримує форму для обліку респондентів (рис. 3), що відповідає введеним ним даним.

Ім'я	Інд. номер	Стать	Клас
	xxxxxx	Жін.	9-й
	xxxxxx	Жін.	9-й
	xxxxxx	Жін.	9-й
	xxxxxx	Жін.	9-й

Рис. 3. Форма обліку вибірки за згенерованими кодами (в поданні для відповідального за маршрут)

Інформація про здійснену генерацію кодів-паролей автоматично надходить на сервер керівника дослідження і містить дані про соціально-демографічні характеристики групи, яку передбачається опитати: територіальна належність (область, місто, навчальний заклад), кількісний склад, стать, вік потенційних опитуваних, а також згенеровані для групи коди-паролі, дата їх генерації, ІР комп'ютера, на якому відбувалася ця процедура, статус відповідального за маршрут (рис. 4).

Область: 6, місто: 14, школа: 142 - було згенеровано 3 нових кодів для класу 2 та статі 1. Генерація відбулася з ІР 193.24.220.146, а користувач підписав себе як "керівник"					
Інд. номер	Стать	Клас	Дата генерації	Хто генерував	ІР адреса
xxxxxx	Жін.	9-й	2016-04-15	керівник	93.74.101.253
xxxxxx	Жін.	9-й	2016-06-12	керівник	93.74.101.253
xxxxxx	Жін.	9-й	2016-06-12	керівник	93.74.101.253
xxxxxx	Жін.	9-й	2016-06-12	керівник	93.74.101.253
xxxxxx	Жін.	9-й	2016-06-12	керівник	93.74.101.253

Рис. 4. Таблиця згенерованих кодів-паролей у відображенні на сервері керівника дослідження

Отримана інформація за наявної аналітичної позиції може бути інструментом контролю (у т.ч. відповідності вибірки), а також є засобом ідентифікації індивідуальних даних у базі.

Щоб розпочати тестування, і стихійному, і “організованому” респонденту треба натиснути прапорець біля потрібного питальника (див. рис. 1) і у вікні, що відкрилося, ввести отриманий код-пароль (рис. 5) [14; 17].

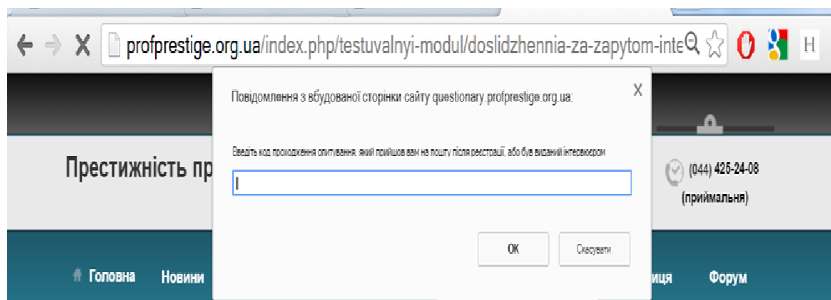

Рис. 5. Початок тестування за отриманим кодом

Технологічно передбачено можливість контролю за перебігом тестування (опція “Планування та організація дослідження (Відповідальний за маршрут). Перегляд”) (див. рис. 1) з боку керівника дослідження та відповідального за маршрут, що надається за кодом-паролем групи (навчального закладу) (рис. 6).

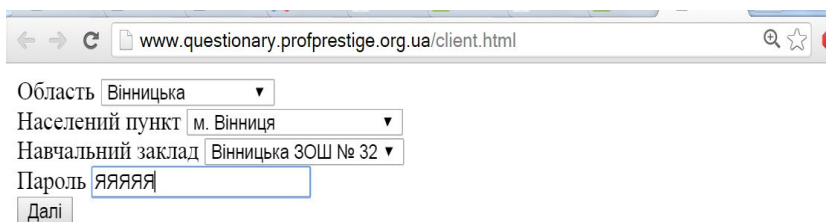

Рис. 6. Доступ до даних тестування

Інформація про хід опитування має форму таблиці (рис. 7.), яка містить ідентифікаційні дані респондента (колонки “область”, “місто”,

“школа”, “індивідуальний код”), фіксує опитувальник, на запитання якого він відповідав (колонка “анкета”) та дані про процес (колонка “стартів”, тобто здійснених проб пройти опитування) і результати його роботи: завершеність, тобто чи пройдено анкету до кінця (колонка “завершених”) і валідність (колонка “валідних”) [20]. Таким чином, здійснюється контроль за вибіркою і отримується можливість вчасно її коригувати.

Анкета	Область	Місто	Школа	Інд. код	Стартів	Завершених	Валідних	ІАТ
prest14dor_ukr	2	1	1	xxxxxx	1	1	1	1
prest14dor_ukr	2	1	1	xxxxxx	1	1	1	
prest14dor_ukr	2	1	1	xxxxxx	1	1	1	1
prest14dor_ukr	2	1	1	xxxxxx	1	0	0	
prest14dor_ukr	2	1	1	xxxxxx	2	2	2	
prest14dor_ukr	2	1	1	xxxxxx	1	1	1	

Рис. 7. Контроль результатів тестування

Персональна участь формує базу даних. Обробка даних спеціальною програмою [1] перетворює їх у формат динамічного довідкового бюлетеня [3]. Характеристика “динамічний” означає можливість багатоваріативної комбінації даних, які утворюються порівнянням даних групових (навчальний заклад, населений пункт, область) та індивідуальних суб’єктів дослідження (доступних за відповідними кодами-паролями) з репрезентативними даними (універсальний рівень – доступний без обмежень). Для генерування динамічного довідкового бюлетеня на інтернет-ресурсі <http://profprestige.org.ua> в меню “Наші роботи” потрібно обрати опцію “Довідковий бюлетень”, активація якої відкриває сторінку з описом процедури отримання даних у форматі довідкового бюлетеня в потрібній модифікації (рис. 8).

На рисунках 9-11 представлено кілька сторінок динамічного довідкового бюлетеня у варіації “*область на фоні України*”: титульну (рис. 9); сторінку з переліком запитань анкети у згорнутому вигляді (рис. 10), що дає змогу охопити її в цілому та, за бажання, вибірково переглянути дані, а також сторінку, яка демонструє дані в їх

послідовному розгортанні за певними розрізами (у цілому, за віком, статтю тощо) (рис. 11).

ГЕНЕРАЦІЯ ДИНАМІЧНОГО ДОВІДКОВОГО БЮЛЕТЕНЯ

Ви знаходитесь на початковій сторінці для генерації динамічного довідкового бюлетеня. Перед початком генерації необхідно ознайомитися з вихідними положеннями щодо суб'єктів і правил доступу до генерації. У динамічному довідковому бюлетені враховуються дані всіх учасників всеукраїнського онлайн-опитування. Дані формуються на різних територіальних рівнях: всеукраїнському, окремої області, конкретного населеного пункту, окремого навчального закладу та окремого респондента. Послуга з надання доступу до даних надається на інформаційному та рефлексивному рівнях. Інформація може бути подана як в цілому, так і в порівнянні. Інформаційна частина є основою для нового типу суб'єктивно значимого продукту у вивченні громадської думки, який утворюється в результаті репрезентативної рефлексії.

На інформаційному рівні діють правила:

1. Всеукраїнський рівень доступний всім потенційним споживачам без обмежень.
2. Право доступу до даних на рівні окремої області, населеного пункту, навчального закладу мають учасники опитування – респонденти та організатори, – належні до вказаних територій та закладів. **Право здійснюється за відомим суб'єкту паролем.**
3. Для осіб, що не брали участі в опитуванні, дані (якщо вони не є конфіденційними) доступні на будь-якому рівні за дозволом керівника дослідження:
 - для керівників державних, муніципальних, громадських організацій – на підставі договору про співпрацю;
 - для комерційних організацій та інших зацікавлених осіб – на комерційних засадах.
4. Доступ до персональних даних (окремого респондента) має лише їх автор.

Рефлексивна послуга:

1. Рефлексивна послуга доступна суб'єкту, масштаб якого описаний вище, на відображувальному рівні – у спосіб виділення даних суб'єкта на фоні всеукраїнської вибірки. **Право здійснюється за паролем, відомим суб'єкту.**
2. На розуміючому і перетворювальному рівнях рефлексивна послуга надається у форматі консультацій, семінарів, тренінгів або аналітичних продуктів.
3. Якщо ви не учасник дослідження, рефлексивна послуга може бути надана Вам тільки після проходження тестування.

Тип перегляду	Універсальний ▾
Далі	Універсальний
	Обласний
	Населеного пункту
	Шкільний
	Індивідуальний

Рис. 8. Генерація динамічного довідкового бюлетеня

Листопад ' 2015

Динамічний довідковий бюлетень

М. І. Найдюнов, Л. В. Григоровська

**МОНІТОРИНГ ЧИННИКІВ ПРОФЕСІЙНОГО
САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ В УМОВАХ УПРОВАДЖЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ РАМКИ КВАЛІФІКАЦІЙ**

(область на фоні України)

Упорядник І. М. Найдюнов

Київ – 2015

Рис. 9. Динамічний довідковий бюлетень. Титульна сторінка

	
Згорнути всі	Розгорнути всі
☐ 1. Чи маєте Ви уявлення про те, що таке престижність професії?	
☐ 7. Оцініть престижність професії за 9-бальною шкалою 9 балів – це найвищий рівень престижності, 1 бал – найнижчий	
☐ 8. Чому, на Вашу думку, люди намагаються отримати престижні професії?	
☐ 9. Нижче наводяться твердження щодо чинників престижності професій. Отже, престиж професії тим вищий, чим більше вона:	

Рис. 10. Динамічний довідковий бюлетень. Запитання анкети

Висновки. По-перше, дані всеукраїнського моніторингового опитування зафіксували результати, що відповідають практиці першого заміру, який не містить чинників впливу – медійних та інституційних. Цим і пояснюється низька обізнаність дорослих і старшокласників щодо факту запровадження в Україні Національної рамки кваліфікацій та її змісту. Це свідчить про те, що компетентністний підхід, за яким стоїть ієрархія кваліфікацій, незважаючи на достатньо тривалий час присутності в дискурсі освітнього простору, не набув масового характеру в реальній практиці загальноосвітньої школи. Тобто потенціал НРК як орієнтир у профорієнтаційній роботі і, ширше, у професійній самореалізації не використовується, як і задана нею можливість реалізації підходу “накопичувальної відповідності”. На новому етапі впровадження НРК потребує підтримки та супроводження спеціальними освітніми розробками, організаційними, медійними та психологічними заходами.

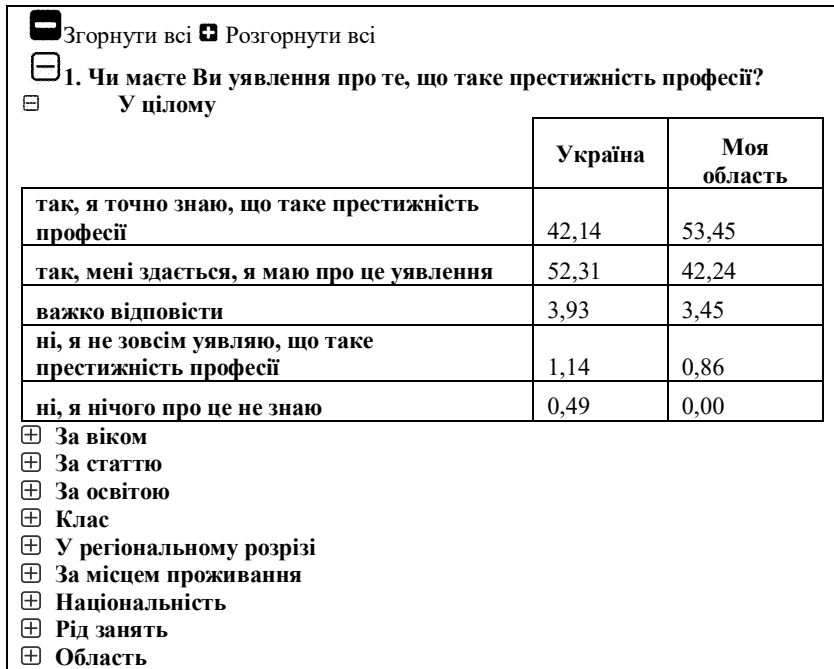

Рис. 11. Динамічний довідковий бюлетень. Дані області на фоні України

По-друге, виявлено статистично підтверджений зв'язок багатьох показників професійного самоздійснення (на рівні проявленої позиції, стереотипів, уявлень) з рефлексивною ємністю середовища спілкування. Зафіксовані відмінності у зв'язках показника РССС з аспектами ситуації вибору професії у дітей і дорослих (батьків) дають змогу зробити попередній висновок про нетрансгенераційний характер їхнього рефлексивного середовища спілкування. Це ставить перед психолого-педагогічною професійною спільнотою завдання розроблення та впровадження інструментів підвищення рефлексивного потенціалу середовища спілкування в профорієнтаційній роботі.

По-третє, уведено новий понятійний конструкт репрезентативної рефлексії, що постає як механізм забезпечення накопичувальної компетенції, оскільки представляє споживачу його місце серед компетенцій у системі розвитку найближчого і віддаленого оточення. Розроблено програмно-технологічне забезпечення та методичні

процедури її практичної реалізації. Даний механізм може сприяти також упровадженню Національної рамки кваліфікацій.

По-четверте. Розроблене на теоретичному та емпіричному рівнях дослідження (концепт репрезентативної рефлексії, технологія її практичної реалізації) упроваджено в практику рефлексування в автономному форматі та у взаємодії з авторами під час зустрічі. Опорою для здійснення репрезентативної рефлексії в обох форматах є інструкції та методичні рекомендації, що враховують особливості групових суб'єктів – учасників дослідження, які можуть стати основою розроблення тренінгу зі спеціалізованим сценарієм.

Л і т е р а т у р а

1. Генерація динамічного довідкового бюлетеня Електронний бюлетень “Моніторинг професійного самоздійснення в умовах упровадження Національної рамки кваліфікацій” (Генерація бюлетеня. НРК) : а. с. 64077 Україна [Електронний ресурс] / І. М. Найдюнов, М. І. Найдюнов, Л. А. Найдюнова, Л. В. Григоровська. – № 84532 ; заявл. 15.12.2015; реєстр. 12.02.2016. Бюл. № 40. – 2 с. – Режим доступу : <http://www.questionary.profprestige.org.ua/bulletin.html>
2. *Григоровська Л. В.* Накопичування компетентності в процедурах репрезентативної рефлексії : метод. рек. [Електронний ресурс] / Л. В. Григоровська, М. І. Найдюнов, Л. А. Найдюнова. – Режим доступу : <https://www.academia.edu/30045378/>
3. Динамічний показник виконання технічного завдання опитування (Виконання ТЗ опитування) : а. с. 64081 Україна / І. М. Найдюнов, М. І. Найдюнов, Л. В. Григоровська. – № 84536 ; заявл. 15.12.2015 ; реєстр. 12.02.2016. Бюл. № 40. – 2 с.
4. Закон України “Про вищу освіту” від 1 липня 2014 року № 1556-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
5. *Климов Е. А.* Психологія професійного самоопределення / Е. А. Климов. – М. : Академия, 2004. – 304 с.
6. Модуль генерації кодів-паролей для тестування професійного самоздійснення за запитом інтерв'юера (Генерації кодів-паролей. НРК) : а. с. 64083 Україна / І. М. Найдюнов, М. І. Найдюнов, Л. В. Григоровська. – № 84538 ; заявл. 15.12.2015 ; реєстр. 12.02.2016. Бюл. № 40. – 2 с.
7. Модуль самореєстрації для тестування професійного самоздійснення за власною ініціативою (Самореєстрація. НРК) : а. с. 64082 Україна / І. М. Найдюнов, М. І. Найдюнов, Л. В. Григоровська. – № 84537 ; заявл. 15.12.2015 ; реєстр. 12.02.2016. Бюл. № 40. – 2 с.
8. *Найдюнов М. І.* Визначення меж “ми” як складової коаліційної рефлексії / М. І. Найдюнов // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія “Психологія” : зб. наук. праць. – Львів, 2008. – Вип. 1. – С. 82–95.

9. *Найдьонов М. І.* Коаліційна модель суб'єкта соціалізації / М. І. Найдьонов // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія "Психологічні науки". – Чернігів, 2006. – Вип. 41. – Т. 2. – С. 26–33.
10. *Найдьонов М. І.* Формування рефлексивного управління в організаціях : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / Михайло Іванович Найдьонов ; НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2010. – 434 с.
11. *Найдьонов М. І.* Моніторинг професійного самоздійснення в умовах упровадження Національної рамки кваліфікацій. Динамічний довідковий бюлетень. Листопад 2015 [Електронний ресурс] / М. І. Найдьонов, Л. В. Григоровська. – Режим доступу : http://www.questionary.profprestige.org.ua/bulletin.php?bulletin_id=0&ind_type=all
12. *Найдьонов М.І.,* Модель репрезентацій групового суб'єкта в наданні психологічної допомоги [Електронний ресурс] / М. І. Найдьонов, Л. А. Найдьонова // Теорія і практика допомоги особистості в психологічному консультуванні і психотерапії : мат. міжнар. наук.-практ. конф. – К., 2005. – С. 81–84 – Режим доступу : http://iris-psy.org.ua/publ/st_0063.pdf
13. *Найдьонова Л. М.* Групова рефлексія як механізм реконструкції соціальних настановлень : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Л. М. Найдьонова ; НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2014. – 245 с.
14. Опитувальник професійного самоздійснення на основі загальних соціально-психологічних показників. НРК: компетентності, рівні кваліфікації (Професійне самоздійснення. НРК) : а. с. 64079 Україна / І. М. Найдьонов, М. І. Найдьонов, Л. А. Найдьонова. – № 84534 ; заявл. 15.12.2015 ; реєстр. 12.02.2016. Бюл. № 40. – 2 с.
15. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1341 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-D0%BF>
16. Соціально-психологічні чинники престижності професій: підготовка молоді до активного самоздійснення на сучасному ринку праці : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / М. І. Найдьонов [та ін.] ; за заг. ред. М. І. Найдьонова, Л. В. Григоровської ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 272 с.
17. Тест імпліцитних асоціацій професійного самоздійснення он-лайн (Професійне самоздійснення. НРК. ІАТ) : а. с. 64078 Україна / І. М. Найдьонов, М. І. Найдьонов, Л. А. Найдьонова, Л. В. Григоровська. – № 84533 ; заявл. 15.12.2015 ; реєстр. 12.02.2016. Бюл. № 40. – 2 с.
18. Тест НРК (nrk) [Електронний ресурс] / І. М. Найдьонов, М. І. Найдьонов, Л. А. Найдьонова, Л. В. Григоровська. – Режим доступу: http://www.questionary.profprestige.org.ua/android_asset/psy_test_ukr
19. Техніка продовження перерваного он-лайн тестування професійного самоздійснення (Продовження тестування. НРК) : а. с. 64084 Україна / І. М. Найдьонов, М. І. Найдьонов, Л. В. Григоровська. – № 84539 ; заявл. 15.12.2015 ; реєстр. 12.02.2016. Бюл. № 40. – 2 с.
20. Управління виконанням технічного завдання опитуванням (Управління виконанням ТЗ опитування) : а. с. 64080 Україна / І. М. Найдьонов, М. І.

Найдьонов, Л. В. Григоровська. – № 84535 ; заявл. 15.12.2015 ; реєстр. 12.02.2016. Бюл. № 40. – 2 с.

21. European Qualifications Framework (EQF). – Режим доступу <https://ec.europa.eu/ploteus/content/descriptors-page>

References

1. Naydonov, I. M., Naydonov, M. I., Naydonova, L. A., Grygorovska, L. V. (2016). Elektronnyi buleten "Monitorynh profesiinoho samozdiisnennya v umovakh uprovadzhennia Natsionalnoi ramky kvalifikatsii" [Electronic Bulletin "Monitoring of professional self-realization in terms of implementation of the National Qualifications Framework" (Generation of Bulletin. NQF)] : a. c. 64077, Ukraine, № 84532. Bul. № 40, <http://www.questionary.profprestige.org.ua/bulletin.html>
2. Grygorovska, L. V., Naydonov, M. I., Naydonova, L. A. (2016). Nakopychuvannya kompetentnosti v protsedurakh reprezentyvnoi refleksii : metodychni rekomendatsii [The accumulation of competence in procedures of representative reflection : guidelines]. <https://www.academia.edu/30045378/> (ukr).
3. Naydonov, I. M., Naydonov, M. I., Grygorovska, L. V. (2016). Dynamichnyi pokaznyk vykonannia technichnoho zavdannia opytuvannia (Vykonannya TZ opytuvannia) [Dynamic Indicator of perform of Poll technical task (Perform of Poll technical task)] : a. c. 64081, Ukraine, № 84536. Bul. № 40.
4. Zakon Ukrainy "Pro vyshchu osvitu" (2014) [The Law of Ukraine "About Higher Education"] № 1556-VII. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (ukr).
5. Klimov, E. A. (2004). Psykholohiya professionalnogo samoopredeleniya [Psychology of professional self-determination]. Moscow: Academy Publ. (rus).
6. Naydonov, I. M., Naydonov, M. I., Grygorovska, L. V. (2016). Modul generatsii kodiv-parolei dlia testuvannia profesiinoho samozdiisnennia za zapytom interv'iuera (Generatsiya kodiv-parolei. NRK) [Module of codes-passwords generation for testing professional self-realization asked by the interviewer (The codes- passwords generation. NQF)] : a. c. 640831, Ukraine, № 84538. Bul. № 40.
7. Naydonov, I. M., Naydonov, M. I., Grygorovska, L. V. (2016). Modul samo-reestratsii dlia testuvannia profesiinoho samozdiisnennia za vlasnoiu initsiatyvoiu (Samoreistratsiia. NRK) [Self registration module for testing professional self-realization on their own initiative (Self registration. NQF)] : a. c. 64082, Ukraine, № 84537. Bul. № 40.
8. Naydonov, M. I. (2008). Vyznachennia mezh "my" yak skladovoi koalitsiinoi refleksii [Determining the limits of „We” as a constituent part of the coalition reflection]. *Naukovyi visnyk L`vivskoho derzhavnoho universitetu vnutrishnikh sprav* [Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. Psychology], 1, 82–95 (ukr).
9. Naydonov, M. I. (2006). Koalitsiina model sub`ekta sotsializatsiyi [The Coalition model of a subject of socialization]. *Visnyk Chernihivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universitetu. Seriya Psykholohichni nauky* [Scientific Bulletin of Chernihiv State Pedagogical University, Psychological sciences], 2 (41), 26–33 (ukr).

10. Naydonov, M. I. (2010). Formuvannia refleksyvnoho upravlinnia v organizatsiiah [Formation of reflexive management in organizations]. D. Sc. Thesis, the Institute of Psychology named by G. S. Kostyuk of NAPS of Ukraine. Kyiv, Ukraine (ukr).
11. Naydonov, M. I., Grygorovska, L. V. (2015). Monitoryng profesiinoho samozdiisnennia v umovakh uprovadzhennia natsionalnoi ramky kvalifikatsii. Dynamichniy dovidkovyi biuletyn. Lystopad 2015 [Monitoring of professional self-realization in the implementation of the National Qualifications Framework. Dynamic Informational Bulletin. November 2015], from http://www.questionary.profprestige.org.ua/bulletin.php?bulletin_id=0&ind_type=all (ukr).
12. Naydonov, M. I., Naydonova, L. A. (2005). Model reprezentatsii hrupovoho subiekta v nadanni psykholohichoi dopomohy [The model of a group subject's representations when providing psychological support]. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii "Teoriia i praktyka dopomohy osobustosi v psykholohichomu konsultuvanni i psykhoterapii" [Proc. Int. Scient. Conf. "Theory and practice of individual help in psychological counseling and psychotherapy"]. Kyiv, pp. 81–84, from http://iris-psy.org.ua/publ/st_0063.pdf (ukr).
13. Naydonova, L. M. (2014). Hrupova refleksiiia yak mekhanizm sorsialnykh nastanovlen [Group reflection as a mechanism of social reconstruction appointed]. : Ph.D. Thesis, the Institute of Psychology named by G. S. Kostyuk of NAPS of Ukraine. Kyiv, Ukraine (ukr).
14. Naydonov, I. M., Naydonov, M. I., Naydonova, L. A. (2016). Opytuvalnyk profesiinoho samozdiisnennia na osnovi zahalnykh sotsialno-psykholohichnykh pokaznykiv. NRK: kompetentnosti, rivni kvalifikatsii (Profesiine samozdiisnennia. NRK) [Questionnaire of professional self-realization based on common social and psychological indicators. NQF: competence, skill levels (Professional self-realization. NQF)] : a. c. 64079, Ukraine, № 84534. Bul. № 40.
15. Pro zatverdzhennia Natsionalnoi ramky kvalifikatsii. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy (2011). [On approval of the National Qualifications framework. The Decree of Cabinet of Ministers of Ukraine] № 1341, <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF>
16. Naydonov M. I., Grygorovska L. V. and other. (2013). *Sotsialno-psykholohichni chynnyky prestyzhnosti profesii: pidhotovka molodi do activeynoho samozdiisnennia na suchasnomu rynku pratsi* [Social and psychological factors of occupational prestige: preparation of youth for active self-realization on the modern labor market: textbook for university students]. Kirovohrad: Imex-LTD Publ. (ukr).
17. Naydonov, I. M., Naydonov, M. I., Naydonova, L. A., Grygorovska, L. V. (2016). Test implitsitnykh asotsiatsii profesiinoho samozdiisnennia on-lain (Profesiine samozdiisnennia. NRK. IAT) [The test of implicit association of professional self-realization online (professional self-realization. NQF. IAT)]: a. c. 64078, Ukraine, № 84533. Bul. № 40.
18. Naydonov, M. I., Naydonova, L. A., Grygorovska, L. V. (2016). Test NRK [Test NQF], http://www.questionary.profprestige.org.ua/android_asset/psy_test_ukr

19. Naydonov, I. M., Naydonov, M. I., Grygorovska, L. V. (2016). Tekhnika prodovzhennia perervanoho on-lain testuvannia profesiinoho samozdiisnennia (Prodovzhennia testuvannia. NRK) [Technology of continuation of interrupted on-line testing of professional self-realization (Continued testing/ NQF)]: a. c. 64084, Ukraine, № 84539. Bul. № 40.
20. Naydonov, I. M., Naydonov, M. I., Grygorovska, L. V. (2016). Upravlinnia vykonanniam tekhnichoho zavdanna opytuvannia (Upravlinnya vykonanniam TZ opytuvannia) [Managing of performance of Poll technical task (Managing of performance of Poll TT)]: a. c. 64080, Ukraine, № 84535. Bul. № 40.
21. European Qualifications Framework (EQF). <https://ec.europa.eu/ploteus/content/descriptors-page>

Naydonov M. I., Grugorovska L. V., Naydonova L. A. Representative reflection and reflective capacity of communication environment as the mechanisms and procedure of vocational guidance when implementing nqf

The problem field of our research is formed by the contradictions in traditional approaches to career guidance, disparities in practice of the competency approach implementation in Ukraine and Europe, and isolation of the National Qualifications Framework as an instrument from the address subjects' participation in its implementation. To solve these problems it is offered in the way of replacing the input matching (initial congruence) paradigm in vocational work by the cumulative competence one through the implementation of procedures of representative reflection that start-up the mechanism of reflection. Through context for reflexive process form input information concerning representative status of general data against which personal data are examined and indicator of reflexive capacity of communication environment (RCCE). Its importance is confirmed by the results of comparing it with data on a wide range of used indicators obtained in all-Ukrainian poll. Description of technology for data in comparative format in the form of a dynamic informational bulletin is presented.

Key words: input matching (initial congruence), cumulative competence, representative reflection, reflective capacity of communication environment, National Qualifications Framework, dynamic informational bulletin.

© **Найдьонов М. І., Григоровська Л. В., Найдьонова Л. А.**

N. O. Dovgan

**UNDERSTANDING IN THE INTER-GENERATIONAL SPACE:
DIALOGIZATION OF RELATIONS**

The article analyses the social request to resolve problems of inter-generational relations appeared due to transformation of the traditional foundations in different life areas. The concepts of the researching stages of revealing the system of relations in the inter-generational space are presented. The criteria for differentiation of generations are determined: age psychological characteristics, socio-historical events, behavioural strategies.

The interpretation of the concepts of “social generation” in the historical context, time terms of generation’s activities having social impact, and functional boundaries between generations are highlighted. The article presents the developed two-component model of the socio-psychological space of generations, and the structure of the generational community’s mental system. The three generations of Children, Parents, and Grandparents are determined on the ground of the database clustering procedure. The results of a factor analysis outline factors improving mutual understanding in relations, determining dialogical barriers, and optimizing understanding during dialogues between generations. The article argues the necessity to add conventional communication tools to the specified psychological mechanisms of understanding between generations, and suggests the technology of dialogizing relations of generational communities as a means for understanding optimization. The principles, conditions and means for achievement of the objective, which lies in understanding optimization in inter-generational space are substantiated.

Key words: generations of Children, Parents, and Grandparents, mutual understanding in relations, dialogue between generations, technology.

Challenging problem. Transformation of traditional foundations of different life areas like social and political, scientific and cultural, economic and educational ones made inter-generational communication more complex, and led to the need to expand the range of social interactions for achievement of understanding at different levels (interpersonal, intergroup, international) and find the *content, tools, forms, and conditions* for relation optimization.

Scientific studies focused on universal communication issues (I. D. Bekh, S. D. Maksymenko, T. M. Titarenko, N. V. Chepeleva, and others), dialogical ways of group interactions (O. O. Bodalev, S. L. Bratchenko, G. O. Kovalev, G. S. Kostiuk, and others), optimization of communication in the educational sphere (T. V. Dutkevich, V. U. Kuzmenko, M. I. Lisina, Z. G. Kysarchuk, and others), development of techniques for dialogical interaction in counselling and psychotherapy (A. Ya. Varga, F. E. Vasiliuk, G. L. Stankevich, and others), communicative characteristics and patterns (V. M. Duhnevych, O. M. Kochubeynyk, V. P. Kazmirenko, Z. F. Sivers, and others) have identified important aspects of the nature of inter-generational communication and potential psychological opportunities of a dialogue. An actual social request to disclose *dialogue* opportunities in solving problems of inter-generational relations as the *content* of people’s relationships in a particular social institution, as a *means* of two-way information exchange, as a legitimate *form* of inter-generational relationships, as a condition for coordination to harmonize functioning of different social institutions has justified searching for con-

structive psychological controlling techniques, and determined the *objective* of our work - to investigate the causes of relations complications, and develop communicative techniques aimed at understanding optimization in the inter-generational space.

Presentation of the main material. Based on the approaches proposed by O. I. Bondarchuk and L. N. Karamushka [5] for the structure of psychological technologies, we propose the main components-stage of our study of the system relations in the inter-generational space: semantic informational, diagnostic, correctional, and developmental stages. So, we analyzed the theoretical approaches to the functional space of generations as social groups during *the semantic informational stage* of our study. On the basis of the ideas of K. Mannheim [7], T. V. Vodolazhskaya and N. L. Katsuk [3] we defined the criteria of generations differentiation, which are: *age psychological characteristics*, such as features of psychic organization of human life in a changing world at different stages of ontogeny; *social and historical events* influence on formation of new patterns of relationships and behaviour in the process of adaptation to changes of social conditions of existence; *behavioural strategies* as the definition of universal characteristics inherent in representatives of different generations in the socio-cultural and family role-playing aspects.

Because of the absence of unambiguous interpretation of the boundaries of generations' formation, blossoming, or aging decline in the academic world, we determine the time terms of generation's social activities, which have social impact, as a time period of about 25-30 years starting from coming of age (18 years old), when a generation is focused on separation, distancing from the previous one, and struggles for social dominance at the first step of its formation, and it becomes historically effective at the other half of their social life, but the price for such leadership is its struggle against the pressure of its offspring to the end of its social life. As for formulation of functional boundaries between generations of Children, Parents, Grandparents, we outlined such boundaries on the base of (1) substantial social and historical events, (2) generational traits acquired during life, and (3) characteristics of relations. Historical events influence gradually on a generation's "face" and social consciousness, which in turn determine the relations of *the generation as a small social group of people* united by functional roles and responsibilities, and values formed in their joint life; *the generation as a large social group of people* originated within definite time interval, where mental system is formed under influence of important historical events; *the social generational community* that covers an assemblage of real individuals, united by common characteristics of their generation, social positions that determine effectiveness of inter-generational relations and possibilities for mutual understanding.

The theoretical analysis of the nature and meaning of the “generation” concept is presented in the two-component *model of the system of socio-psychological generational space* with its structural elements: *generation’s social attitudes, views, values*, which form generation’s unity as a *social community*, and the resulting product of their activities is *the mental system of the generational community*. In turn, the mental structure of the generational community system consists of two components: *social positions (entelechies) of the generation*, determining generation’s status in the society, efficiency of relations in the inter-generational space through regulating behaviour in accordance with life conditions and situations; and a *habit* as a socio-psychological characteristic determining a “generation’s image” in the cultural and historical contexts [1; 8]. The theoretical model also takes into account social transformation of *the mental system of the generational community* that dips gradually during its uninterrupted formation into social and cultural processes, and acquires the ability to define social roles, choose appropriate actions in accordance with the historical situation; it becomes an agent of conscious and purposeful social relations.

During the *diagnostic stage*, the mental components of the generational community system as the generalized indicators of mutual understanding in relations between generations were determined, and they are: social positions (entelechies) and habits of generations. The analysis of psychological and social influence on occurrence of complications in the relations in the mental system of generational communities, and the determination of factors preventing or promoting mutual understanding in a dialogue were conducted after cluster and factor analyses, and other methods of the system analysis with the further integration of the information received in the course of technology designing for understanding optimization in the inter-generational space.

Because of the absence of appropriate standardized methods for the *diagnostic stage*, the author has developed a questionnaire, whose questions are aimed at obtaining necessary information on the *key aspects* of relations between generations: (1) determination of the sample characteristics according to the socio-cultural historical area; (2) determination of social and psychological differences of the habits of different generations; (3) determination of characteristics of the generations’ social positions (entelechies); (4) determination of problems and factors optimizing the generations’ communicative space; (5) analysis of barriers and tools of mutual understanding in a dialogic communication.

The presented choice of information searching can be grounded by the following ideas: *firstly*, understanding of a generation of a community is possible if the boundaries of territorial distribution of object’s effectiveness are determined, and the object is not identified in other territories

(K. Mannheim) [8]. The study involved about 100 respondents from 16 to 70 years old of different social status and educational levels, belonging to the same socio-cultural historical area in Ukraine. There were 13.7% of men and 86.3% of women among the respondents. Sample distribution of respondents by sex, unfortunately, was not uniform, so the gender analysis of inter-generational relations was not conducted.

Secondly, the study of inter-generational relations involved determination of common psychological characteristics – a habit as a system of dispositions generating, and structuring generations' practices and ideas [1], as determination of specific features made it possible to analyse generations' characteristics as for their relations.

Thirdly, the study organization took into account possible variability of generation impulses and behavioural principles that could be adequate to social situations and form new social positions and the unique image – generation's *entelechy*. Therefore, a further study aspect was to define *social positioning of generations' entelechies*, reflected in prevailing social attitudes, ideas, and values of generational communities.

The fourth *aspect* of our study was based on the idea of O. M. Kochubeynyk [7] to analyse communication as a phenomenon organizing social reality and reflected in peculiarities of functioning of the inter-generational communicative space – an environment of inter-generational relations. So, searching for ways and means contributing to transformation of the inter-generational communicative space in the inter-generational communicative environment became the *next aspect* of our study – determining problems, analysing communicative barriers and searching for means to achieve mutual understanding in dialogical communication.

Thus, according to the methodological basis of our empirical research as a result of database clustering for the period from 1946 to 2016, three generations were determined: Children (50.7%), Parents (30.1%), Grandparents (19.1%), which were divided into five segments according to respondents' performance of their social roles and historical period of their formation:

- *generation of Grandparents*, who perform their appropriate social role: age of 70-56 years old; historical period of formation: 1964 – 1982; years of stagnation - stability (12.3% of respondents);

- *generation of Grandparents*, who mostly perform social roles of “grandparents – parents”: age of 55-48 years old; historical period of formation: 1983 – 1990, “perestroika” (6,8% of respondents);

- *generation of Parents*, who perform social roles of “parents - grandparents”: age of 47-34 years old; historical period of formation: 1991 – 2003, after gaining independence of Ukraine (30.1% of respondents);

- *generation of Children*, who perform social roles of “parents - children”: age of 33-21 years old; historical period of formation: 2004 – 2012, after the Orange Revolution (8.2% of respondents);

- *generation of Children*, who perform social roles of “children”: age of 20-16 years old; historical period of formation: 2013 – 2016, after the Revolution of Dignity (42.5% of respondents). But it should be noted that the formation of this generation has not been completed yet, and the habit characteristics are in the process of their development.

The analysis of the diagnostic results of social and psychological differences of habits and social positions (entelechies) shows the generalized characteristics of the mental systems of generational communities as an ontological determinant characteristic of psychological and social ties. The obtained results of manifestations and formation of generations’ habits and entelechies according to historical periods of formation-blooming-declining of different generational communities allow us to suggest the possibility to apply characteristics of generational communities of Children, Parents and Grandparents onto other historical times as universal ontological parameters of age transformations.

The content analysis of the question “What complicates and what can improve understanding between generations?” determines cultural-historical, communicative, social-psychological aspects of the communication process, communication barriers and means to improve mutual understanding between partners. Factor analysis outlines five groups (factors) of variables having 68.072% in aggregate of the total variance, and which have the closest ties and form a matrix to improve mutual understanding during relations between generations. They can be interpreted as follows: communication is a must-condition for understanding (17.463%); common interests of different generations, implemented in professional activities, promote mutual understanding (11.578%); respectful relationships in the “Parents - Grandparents” system promote mutual understanding (9,896%); understanding of age characteristics of Children and respect for Grandparents prevents complications in mutual understanding caused by age difference (9,879%); mutual respect and understanding of age characteristics in the “Children – Parents” system promote mutual understanding (9.641%); a positive attitude contributes to inter-generational understanding (9.615%). Thus, here are defined factors improving understanding between generations: *obliging inter-generational communication, collaborative efforts, mutual respect, understanding of age characteristics in the inter-generational systems, and positive inter-generational attitude.*

At the next step of our study of barriers and means of mutual understanding achieving *in the form of dialogue* in inter-generational system, five macro-parameters of dialogical barriers between generations were deter-

mined after factor analysis (69.193% of total variance), which were interpreted as: disrespect in inter-generational relations (18.374%); conflict relations (15.372%); lack of the culture of relations (12.289%); bad language (slang) used by generations in their relations (12.151%); age distance between generations (11.007%).

There were determined three factors including the most “loaded” variables of optimization of mutual understanding in a dialog between generations, which explain 62.266% of the total variance: tolerance and understanding between partners in a dialogue (25.495%); mutual respect of a dialogue partners (25.049%); search for compromise decisions by partners in their dialogue (11,722%).

Thus, the results of the diagnostic phase substantiate that the conditions of deployment of dialogical communication at the level of relations of generations as *small and large social groups* include mutual *tolerance and understanding*, *mutual respect*, partners’ desire to reach agreement by adopting *compromise* solutions. The already determined socio-psychological mechanisms for mutual understanding should be supplemented by conventional ones to address difficulties of mutual understanding in intergroup relations of generational communities or generations’ representatives and the state entering to *social interactions*. Indeed, in the case of a wide range of participants, effective resolution of social problems requires coordination of relations through use of negotiations between inter-generational groups that have unequal social status, rights, degree of influence. So, we propose using a social dialogue as a socio-psychological, conventional communicative tool to design a dialogical space for inter-generational relations as an additional tool to resolve communicative problems of social character, resolve psychological complications, and conventional misunderstandings.

At the final *correctional and developmental stage*, a psychosocial technology to dialogize relations of generational communities was developed to optimize mutual understanding on the basis of the obtained theoretical and empirical results. So, as L. M. Karamushka [6] notes, the technology is a system of “What” and “How” an *objective* is implemented in a particular kind of product during construction of optimal inter-generational understanding, and can answer such questions: “What is the technology purpose?”, “By which means can the objective be achieved?”, “What is needed to achieve the objective?”, and it justifies the principles, conditions and means of achieving the objective: understanding optimization in the inter-generational space.

The provisions for mental regulation of generational communities were developed on the base of methodological characteristics of social technologies proposed by Yu. P. Surmin and N. V. Tulenkov [8] to create

prospects for generational relations. Thus, the first group of technology principles includes provisions for responding to the request in order to design an algorithm of inter-generational understanding optimization, check and test it, form a legal base, and provide its systemic use and flexible operation according to a social situation. The second group of technology principles (efficiency, goal-setting, consistency, synergy, diffusion, publicity, launch explosion, acceleration, related changes, implementation of effectiveness, reliability, innovation, profoundness, self-development) includes provisions concerning interdependence and mutual influence of the social technology and principles of social life.

The answer to the following question (“By which means can the objective be achieved?”) rises during technology designing reveals the structure and elements of a social dialogue in the inter-generational relation system as a combination of communicative (definition and convergence of positions, information sharing, compromise searching and joint decisions) and conventional (reaching common agreements, adoption of agreed decisions, concluding collective agreements) elements [4].

Directions of use of the technology designing of a social dialogue as a means of inter-generational understanding, which improve that it should be implemented in a *psychological aspect*, were determined. The directions are: (1) concerning formation of communicative position of the mental system of generational communities as a set of social positions (entelechies) of generations’ representatives, which show the group positions uniting generation and forming characteristics of communicative influence; (2) concerning organization of the system of communicative channels, both intra- and inter-generational exchange of information during relations and mutual activities due to flexible links; (3) adhering the compromise strategy to achieve a flexible changing dialogue equilibrium for creation of motivation of generations as communicative agents, tending to a consensus as a tool of social problem resolving and making decisions based on an inter-generational consent in a dialogical communication. The possibility was substantiated to adopt a number of inter-generational consensuses in the *conventional aspect* as a result of the developed psychological communicative foundations: meaningful agreements in the environment of a certain segment or the whole society.

The answer to the question “What is needed to achieve the objective?” suggests an algorithm of actions to modernize the communication space of inter-generational relations based on the proved practicability of the 8-element system of communicative activities proposed by D.V. Bogdanov (an agent, an object, tools, a process, conditions, results, a system, and environment) [2]. Namely, it includes: *modernization of agents* covering the process of modernization of social policy subjectivity through

the use of a social dialogue as a tool to ensure the participation of all generational groups in policy formation and its implementation; *modernization of objects* based on the mechanisms of deployment of a social dialogue between communicative agents (generations): participation, parity, communicative competence; *modernization of inter-generational relation means* through introduction of the tools of communicative objects - psychological and pedagogical technologies for understanding of the optimization in the inter-generational space; *modernization of the process* through formation of dialogical qualities of the agents, implementation of socio-psychological learning of generational characteristics and foundations of communicative skills in the educational process, acquisition of conventional algorithms; *modernization of conditions* that is possible through investing at the state level for relations optimization in the inter-generational space; *modernization of outcomes*, which means development of control tools and identification of relations complications in the inter-generational space; *modernization of the system* through development of a regulatory framework at the state level to optimize relations in the inter-generational space; *modernization of environment* due to use of the relations optimization results obtained in the other areas that creates possibilities to transform the communicative space of inter-generational relations into the communicative environment.

Conclusions. Thus, systemic modernization of the communicative sphere of the inter-generational space can provide conditions for effective use of a social dialogue as a means for resolving difficulties in relations between generations, solving actual issues of the “understanding” phenomenon caused by ontogenesis and sociogenesis of a person and mankind in the cultural and historical contexts, and examining the “inter-generations understanding” phenomenon as a problem for socio-political and socio-psychological analysis.

Literature

1. Богданов Д. В. Типология социально-коммуникативной сферы современного общества : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук : 09.00.11 / Д. В. Богданов ; Нижегород. гос. ун-т им. Н. И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2013. – 25 с.
2. Водолажская Т. В. Поколения как субъекты социокультурного пространства: постановка проблемы и возможности исследования / Т. В. Водолажская, Н. Л. Кацук // Социологическое знание и социальные процессы в современном белорусском обществе : сб. статей, подготовл. по итогам Пятой межинстит. науч.-практ. конф. молодых ученых (24 июня 2005 г.) / Ин-т социологии НАН Беларуси. – Минск, 2005. – С. 30–42.
3. Закон України “Про соціальний діалог в Україні” // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 28. – С. 255.

4. Кочубейник О. М. Соціальний діалог: соціальні та психологічні передумови комунікативності / О. М. Кочубейник // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 34 (37). – С. 150–160.
5. Луков В. А. “Проблема поколений” Карла Мангейма (1928) [Электронный ресурс] / В. А. Луков // Социология молодежи : электрон. энцикл. – Режим доступа : <http://www.soc-mol.ru/encyclopaedia/studies/155-problema-pokoleniy-1928.html>
6. Сурмин Ю. П. Теория социальных технологий : учеб. пособие / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков. – К. : МАУП, 2004. – 608 с.
7. Технологія підготовки персоналу освітніх організацій до роботи в умовах соціально-економічних змін : навч.-метод. посіб. / Л. М. Карамушка, Н. І. Клокар, О. І. Бондарчук та ін. ; за ред. Л. М. Карамушки. – Біла Церква : КОПОПК, 2008. – 100 с.
8. Bourdieu P. Choses dites. Paris : Minuit, 1987. – 229 p.

References

1. Bogdanov, D. V. (2013). Tipologiya sotsialno-kommunikativnoy sfery sovremennogo obshchestva [The typology of the social communicative sphere of the modern society]. Abstract of Ph. D. dissertation, Nizhny Novgorod State University named after N. I. Lobachevsky (rus).
2. Vodolazhskaya, T. V. and Kacuk, N. L. (2005). Pokoleniya kak subyekty sotsiokulturnogo prostranstva: postanovka problemy i vozmozhnosti issledovaniya [Generations as subjects of the social and cultural space: problem statement and research opportunities]. *Sotsiologicheskoye znaniye i socialnyye protsessy v sovremenom belorusskom obshchestve: sbornik statey, podgotovlennykh po itogam Pyatoy mezhhinstitutskoj nauchno-prakticheskoy konferentsii molodykh uchenykh* [Sociological knowledge and sociological processes in the modern Belarusian society: collected works prepared for the Fifth Inter-University Scientific and Practical Conference of Young Scientists] (pp. 30–42). Minsk (rus).
3. Zakon Ukrainy pro sotsialnyi dialoh v Ukraini [The Law of Ukraine On Social Dialogue in Ukraine] (2011). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Journal of the Supreme Council of Ukraine], 28, 255 (ukr).
4. Kochubeinyk, O. M. (2014). Sotsialnyi dialoh: sotsialni ta psykholohichni peredumovy komunikatyvnosti [Social dialogue: social and psychological pre-conditions of communicative abilities]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 34 (37), 150–160 (ukr).
5. Lukov, V. A. “Problema pokoleniy” Karla Mangeyma (1928). [“The Problem of Generations” of Karl Mangeim]. In *Sotsiologiya molodezhi: Yelektronnaya yentsiklopediya* [Sociology of Youth: E-Encyclopedia], <http://www.soc-mol.ru/encyclopaedia/studies/155-problema-pokoleniy-1928.html> (rus).
6. Surmin, Yu. P. and Tulenkov, N. V. (2004). *Teoriya sotsialnykh tekhnologiy* [The Theory of Social Technologies]. K
7. Karamushka, L. M., Klokar, N. I., Bondarchuk, O. I. and oth. (2008). *Tekhnolohiya pidgotovky personalu osvitynikh orhanizatsiy do roboty v umovakh sotsialno-ekonomichnykh zmin* [The technology for educational institution employee training to work at socio-economic changes]. Bila Tserkva (ukr).

8. Bourdieu, P. (1987). *Choses dites*. Paris: Minuit Publ. (france).

Довгань Н. О. Взаєморозуміння у міжпоколінному просторі: діалогізація відносин

Проаналізовано соціальний запит щодо розв'язання проблем міжпоколінних відносин, обумовлений трансформацією традиційних засад сфер життєдіяльності. Розкрито зміст етапів дослідження системи відносин у міжпоколінному просторі. Визначено критерії диференціації поколінь: вікових психологічних характеристик, соціально-історичних подій, поведінкових стратегій. Висвітлено трактування поняття соціального покоління відповідно до історичного контексту, соціально дієвий часовий проміжок суспільного впливу покоління, функціональні межі поколінь. Представлено розроблену двокомпонентну модель системи соціально-психологічного простору поколінь, структуру ментальної системи поколінної спільноти. У результаті кластеризації масиву даних виокремлено три покоління: Дітей, Батьків, Прабатьків. За результатами факторного аналізу окреслено фактори покращення взаєморозуміння у відносинах, подолання діалогічних бар'єрів, оптимізації взаєморозуміння в діалозі між поколіннями. Доведено необхідність доповнення визначених психологічних механізмів взаєморозуміння між поколіннями конвенційно-комунікативним інструментарієм. Запропоновано технологію діалогізації відносин поколінних спільнот як засіб оптимізації взаєморозуміння. Обґрунтовано принципи, засоби та умови досягнення мети – оптимізації взаєморозуміння в міжпоколінному просторі.

Ключові слова: покоління Дітей, Батьків, Прабатьків; взаєморозуміння у відносинах (стосунках); діалог між поколіннями; технологія.

© **Dovgan N. O.**

Р. В. Коваль

**ОСОБЛИВОСТІ ДІАГНОСТИКИ ПАТРІОТИЗМУ
У СТАРШОКЛАСНИКІВ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ**

Актуалізується проблема дослідження патріотизму особистості в умовах інформаційної війни та великої кількості шкідливих інформаційних впливів. Представлено результати теоретичного аналізу підходів щодо дослідження проблеми патріотизму в сучасному науковому просторі. Новизна представлених даних полягає в розкритті особливостей побудови методики дослідження патріотизму особистості. Методика ґрунтується на системі емпіричних індикаторів, що є структурними компонентами загального патріотизму особистості. Окрім опису зазначеної методики, наведено також результати пілотного опитування з участю учнів старших класів. За результатами

проведеного опитування отримано кореляційні залежності емпіричних індикаторів загальнонаціонального патріотизму особистості та виявлено зв'язок критичного мислення із загальним патріотизмом старшокласників, що й визначає перспективи подальшого дослідження.

Ключові слова: патріотизм, моніторинг, діагностика, патріотизм, критичне мислення.

Проблема. Перебуваючи в тотальному оточенні медіа, особистість постійно зазнає впливу інформаційного простору. При цьому виникають нові форми інформаційно-психологічного впливу на масову свідомість громадян, з'являються новітні маніпулятивні техніки, що, зрозуміло, вимагає від особи підвищеної уваги та володіння новими дієвими техніками протидії шкідливим впливам. Особа, яка має стійкі патріотичні переконання, розвинуту патріотичну складову у власній системі цінностей і смислів, утім, легко може стати “інформаційною жертвою”, якщо черпає інформацію з ворожих інформаційних каналів. В умовах інформаційної війни патріотизм особистості становить її соціально-психологічний ресурс, однією з важливих складових якого є імунітет щодо ідеологічного “промивання мізків”, потенційна здатність до спротиву інформаційній агресії, спрямованій проти Батьківщини. Саме тому на даному етапі дослідження для нас важливо з огляду на особливі умови сьогодення визначити рівень сформованості патріотизму громадянина.

Мета статті: виявити особливості почуття патріотизму в умовах інформаційної війни.

Завдання дослідження: проаналізувати сучасні підходи до дослідження проблеми патріотизму в науковому просторі; визначити критерії та показники патріотизму; представити результати пілотного дослідження.

Психологічні основи патріотизму особистості обґрунтовано в працях відомих дослідників: Б. Г. Ананьєва, П. П. Блонського, Л. С. Виготського, Г. С. Костюка, О. О. Леонтьєва, О. С. Петровського, П. М. Якобсона та ін. Значний інтерес у контексті нашого дослідження становлять також напрацювання сучасних дослідників, які переймаються питаннями виховання громадянського патріотизму особистості. У ряду цих дослідників – І. Д. Бех, П. В. Вербицька, П. І. Гнатенко, А. Г. Погрібний, В. П. Поплужний, Ю. Д. Руденко, К. І. Чорна, Н. І. Череповська, О. В. Шестопалюк та ін.

З погляду сучасної психологічної науки важливим для пізнання почуття патріотизму є вивчення механізмів інтеріоризації соціальних процесів та явищ, здатних впливати на формування патріотичних

якостей особистості (І. Д. Бех, П. І. Гнатенко, О. В. Киричук, Н. І. Михальченко, В. М. Павленко, С. О. Таглін). Так, на думку деяких дослідників, особистісна цінність почуття патріотизму генерується стійким переживанням любові як до найближчого, так і до віддаленого середовища, в якому перебуває людина, до середовища, яке є для неї найбільш значущим [4, с. 9].

І. Д. Бех, наприклад, визначає патріотичне виховання як керівництво індивідуальним становленням особистості як патріота, що передбачає формування ціннісного позитивного (пізнавально-емоційного) ставлення до Батьківщини. На думку дослідника, психічну структуру людського ставлення становить особлива сукупність пізнавальних та емоційних утворень, у якій провідне місце посідає емоційний компонент [1, с. 151].

В. І. Мірошніченко вважає, що ставлення до Батьківщини безпосередньо відображає соціально-психологічну позицію особистості. Таким чином, саме ставлення пов'язане з такою характеристикою психіки, як ментальність. Ментальність дає людині змогу ототожнювати себе з певним народом, певною культурою, тобто виявляти свій менталітет. Менталітет є філософсько-психологічною основою патріотизму, оскільки формується в процесі зіставлення культур різних цивілізацій [6, с. 131].

Н. М. Волошина стверджує, що завдяки наявності суб'єктно-об'єктних відносин існує і проявляється патріотизм суспільства. До суб'єктів патріотизму суспільства дослідниця відносять індивіда, особистість, сім'ю, еліту, клас, групу, етнос, націю. Вона вважає, що об'єктом патріотизму можуть бути Батьківщина та елементи суспільства, що є водночас суб'єктами патріотизму, особистість, військова організація. Важливим аспектом, на якому наголошує Н. М. Волошина, є особливість патріотизму як соціально-психологічної якості, яка формується, розвивається або втрачається в процесі життя під впливом політичних, економічних та соціальних чинників [3, с. 12].

Зважаючи на роль інформації в сучасному світі, американський дослідник М. Маклюен виводить тезу: "Істинно тотальна війна – це війна за допомогою інформації". Основна мета інформаційної війни – ослабити моральні і матеріальні сили супротивника або конкурента та посилити власні. Вона передбачає заходи пропагандистського впливу на свідомість людини в ідеологічній та емоційній сферах (див. [10]).

Незважаючи на численну кількість наукових напрацювань та досліджень, досі не розроблено стандартизовану методіку, яка давала б змогу виявляти рівень сформованості патріотизму у старшокласників в умовах інформаційної війни.

Щоб створити методику “Я – патріот України”, ми проаналізували вже розроблений та апробований інструментарій: авторську методику “Я – патріот” Н. І. Череповської; програму всеукраїнського соціологічного дослідження “Патріотизм у розумінні сучасної молоді” Н. Ковган, Т. Сопової; адаптований питальник ISSP 2003 – Національна ідентичність II (США) [9]; питальник Асоціації політичних психологів України НАПНУ (опитування, що проводилося у вересні 2015).

Теоретико-методологічні засади дослідження детермінували визначення загального патріотизму як інтегральної цінності та духовно-моральної якості особистості, що виявляється в почутті любові до Батьківщини, відчутті духовного зв'язку з нею, моральній відповідальності за її долю та безпосередній готовності до її захисту, свідомому етнічному та національному самовизначенні особистості, свідомому збереженні та примноженні національних духовних та культурних цінностей, що відповідає чинній Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді (від 16.06.2015). На основі концептуалізації поняття “загальний патріотизм” розроблено систему його емпіричних індикаторів як структурних компонентів.

Важливо зазначити, що в умовах інформаційної війни провідна роль належить одній з основних складових патріотизму – медіаінформаційній грамотності. Л. А. Найдюнова вважає, що медіа надають специфічні ресурси для становлення особистості, та наголошує на тому, що розвиток критичного мислення щодо медіа є основою формування медіаінформаційної грамотності [7]. Завдяки цьому, перебуваючи під впливом інформації, особистість здатна її критично сприймати крізь призму власного патріотизму, оцінювати цю інформацію залежно від того, викликає вона патріотичні почуття чи, навпаки, їх пригнічує. Щоб оцінити цю складову, ми доповнили методику додатковою шкалою “медіаінформаційна грамотність патріота”.

Таким чином, загальну структуру методики “Я – патріот України” утворюють дві шкали. Перша – шкала “загальний патріотизм” – об'єднує в собі чотири компоненти: номінативний, когнітивний, емоційний і діяльнісний (табл. 1). Друга, відповідно, містить питання шкали “медіаінформаційна грамотність патріота”.

Вибірку пілотного опитування склали старшокласники, учні 9-11-х класів однієї з гімназій міста Києва. Загальна кількість учасників дослідження становила 81 особу; з яких 45 дівчат та 36 хлопців віком від 14 до 17 років.

Таблиця 1

Структурні компоненти загального патріотизму

Компоненти	Кількісні характеристики	Приклади питань
номінативний	n=4	Чи вважаєш ти себе патріотом? (позначити необхідне з переліку) Для мене дуже важливо бути українцем (позначити на шкалі від 1 до 10) Я вважаю себе українцем (позначити на шкалі від 1 до 10) Я завжди відчуваю себе українцем (позначити на шкалі від 1 до 10)
когнітивний	n=5	Бути сучасним патріотом – це значить... (позначити необхідне з переліку) Що треба робити, щоб стати справжнім патріотом? (позначити необхідне з переліку) Я добре знаю історію України (позначити на шкалі від 1 до 10) Я добре знаю історію свого роду (позначити на шкалі від 1 до 10)
емоційний	n=15	Чи готовий ти спокійно вислухати думку іншого, відмінну від твоєї? (обрати необхідне) Коли ти бачиш прапор України, то що зазвичай відчуваєш? (обрати необхідне) Коли ти слухаєш гімн України, то що зазвичай відчуваєш? (обрати необхідне) Я пишаюся моєю країною – Україною (позначити на шкалі від 1 до 10)
діяльнісний	n=4	Що патріотичного ти зробив за останній місяць? (відкрите запитання) Які із заходів, що проводилися в школі протягом останнього місяця, викликали в тебе найбільші патріотичні почуття? (відкрите запитання) Уроки з якого предмета найбільше допомагають тобі відчути себе патріотом? (відкрите запитання) Чи маєш ти односторонній патріотизм? (позначити необхідне з переліку)

У ході стандартизації методики виникла необхідність у визначенні її надійності. На цьому етапі було проаналізовано загальні статистичні дані на основі розрахунку статистики альфа Кронбаха для чотирьох основних компонентів. Величина альфа склала 0,794. Таке значення є високим та підтверджує внутрішню узгодженість між складовими компонентами методики. Окремо було також визначено надійність індикаторів, які входять до складу компонентів, та в ході аналізу статистичних даних віднайдено найбільшу узгодженість між індикаторами емоційного компонента. Значення альфа Кронбаха для 15 індикаторів емоційного компонента становить 0,822, що є високим показником внутрішньої узгодженості (табл. 2).

Таблиця 2

**Статистика надійності: внутрішня узгодженість методики
(альфа Кронбаха)**

Параметри узгодження	Альфа Кронбаха	Альфа Кронбаха на основі стандартизованих пунктів
індикатори номінативного компонента	0,701	0,794
індикатори когнітивного компонента	0,544	0,523
індикатори емоційного компонента	0,832	0,822
індикатори діяльнісного компонента	0,632	0,610
Індикатори шкали “загальний патріотизм”	0,701	0,794
індикатори шкали “медіаінформаційна грамотність”	0,833	0,829

Для підтвердження взаємозалежності компонентів було створено кореляційну матрицю (табл. 3), яка відображає найбільш значущі зв'язки між окремими компонентами. Найвищі показники кореляції в емоційного компонента, який найбільшою мірою корелює з номінативним (0,589), когнітивним (0,573) та діяльнісним (0,519) компонентами, що підтверджує важливість емоційної складової в ході формування загального патріотизму у старшокласників.

Таблиця 3

**Міжкомпонентна кореляційна матриця шкали
“загальний патріотизм”**

Компоненти	Номінативний	Когнітивний	Емоційний	Діяльнісний
номінативний	1,000	0,454	0,589	0,422
когнітивний	0,454	1,000	0,573	0,384
емоційний	0,589	0,573	1,000	0,519
діяльнісний	0,422	0,384	0,519	1,000

Методику було доповнено також додатковою шкалою медіаінформаційної грамотності (n=16). Доцільність додавання цієї шкали зумовлена актуальністю нашого дослідження. Як приклад наведемо питання до шкали “медіаінформаційна грамотність”: “Наскільки часто, переглядаючи художні, документальні фільми, теленовини, інші програми або по тому, ти... 1) ...фільтруєш, що дивитися, а що – ні?; 2) ...рефлексуєш свої емоції щодо сприйнятого?; 3) ...аналізуєш, робиш власні висновки щодо сприйнятої інформації?; 4) ...творчо переосмислюєш, змінюєш, доповнюєш сприйняте?; 5) ...виявляєш приховані смисли, маніпуляції, обман?; 6) ...відрізняєш інформацію від пропаганди?; 7) ...розпізнаєш різні види пропаганди (чорну, сіру, білу)?; 8) ...перевіряєш інформацію за першоджерелом?; 9) ...уточнюєш інформацію, порівнюючи повідомлення з різних джерел?; 10) ...знаходиш докази і аргументи для спростування інформації?; 11) ...сильно реагуєш на емоційне подання інформації?; 12) ...використовуєш побачене як привід або аргумент у спілкуванні?”. Ця шкала також є добре узгодженою, що підтверджено розрахунком статистики альфа Кронбаха для 16 індикаторів шкали. За результатами розрахунку, величина альфа Кронбаха становить 0,829 і є вищою, ніж мінімально прийнятна величина, яка дорівнює 0,7 і вказує на високу внутрішню узгодженість (див. табл. 2)

На наступному етапі, щоб підтвердити зв'язок між медіаінформаційною грамотністю та загальним патріотизмом, було використано дані емпіричного дослідження та проведено кореляційний аналіз для непараметричної міри статистичних даних за допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена, який підтвердив двосторонній зв'язок. У таблиці 4 представлено статистичні дані, які вказують на високу позитивну кореляцію між шкалами. Можливість похибки становить 0,001, а коефіцієнт кореляції (0,366) вказує на позитивну кореляцію

змінних та їхній двосторонній зв'язок. Зв'язок шкал методики проявляється в їхній взаємозалежності (що вищий рівень медіаінформаційної грамотності, то вищий рівень загального патріотизму особистості; так само справедливе й обернене співвідношення: що вищий рівень загального патріотизму, то вищий рівень медіаінформаційної грамотності старшокласників).

Таблиця 4

Кореляційний аналіз шкал “медіаінформаційна грамотність” і “загальний патріотизм” Спірмена

Шкали		Медіаінформаційна грамотність	Загальний патріотизм
медіаінформаційна грамотність	кореляція Ро Спірмена	1	0,366**
	знач. (двостороння)	—	0,001
	n	81	81
загальний патріотизм	кореляція Ро Спірмена	0,366**	1
	знач. (двостороння)	0,001	—
	n	81	81

Примітка. ** кореляція значуща на рівні 0,001 (двостороння).

Порівнявши додатково середні статистичні значення, ми встановили зв'язок між загальним патріотизмом та медіаграмотністю старшокласників (рис.). Результати порівняння дали змогу виявити розбіжності в середніх значеннях, що також підтверджує щільний взаємозв'язок між медіаінформаційною грамотністю і патріотизмом особистості. У результаті проведеного аналізу визначено особливості взаємозалежності рівня загального патріотизму та медіаінформаційної грамотності: у старшокласників, які мають високий рівень загального патріотизму, відповідно високий рівень медіаінформаційної грамотності, а в старшокласників з низьким рівнем загального патріотизму рівень медіаінформаційної грамотності низький.

Висновки. За результатами теоретичного аналізу підходів до дослідження проблеми патріотизму в сучасному науковому просторі розроблено індикатори та показники загального патріотизму, на основі яких сконструйовано методику діагностики загального патріотизму старшокласників “Я – патріот України”. Методика має цілісну структуру, складається із двох шкал та чотирьох узгоджених між собою компонентів, які містять 44 внутрішньоузгоджені індикатори. На початковому етапі стандартизації методики проведено пілотне опитування, із статистичного аналізу результатів якого видно, що

шкали методики є добре узгодженими (виявлено зв'язок медіаграмотності та загального патріотизму старшокласників). Усі вказані компоненти засвідчили статистично підтверджену надійність завдяки високому рівню внутрішньої узгодженості. Отримані статистичні дані дають нам підстави вважати методику статистично достовірною, що уможливорює її подальше експериментальне застосування. На основі статистичного аналізу висунуто припущення, що медіаграмотність є невід'ємною складовою формування загального патріотизму старшокласників в умовах інформаційної війни.

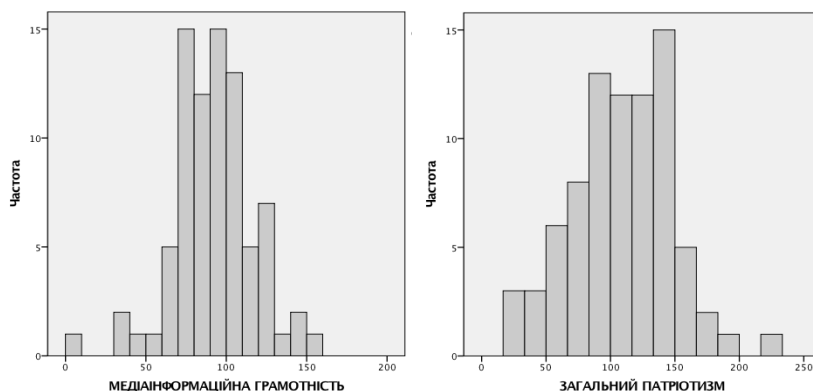

Рис. Розподіл значень загального патріотизму та медіаінформаційної грамотності старшокласників

З огляду на результати попереднього дослідження ми ще не готові вказати на напрямок зв'язку загального патріотизму та медіаінформаційної грамотності, але однозначно переконані в статистичній достовірності цього зв'язку. У контексті проблеми зміцнення патріотизму молоді в умовах інформаційної війни формування патріотичної свідомості старшокласників здатне зміцнити їхній "індивідуальний імунітет", який відтак допоможе їм протистояти маніпулятивним, пропагандистським, дезінформаційним та іншим впливам на їхню свідомість.

Перспективами нашої подальшої роботи є: 1) вдосконалення методики для продовження дослідження; 2) розроблення на основі отриманих даних тренінгової програми формування загального патріотизму старшокласників.

Література

1. *Бабенко Ю.* Інформаційна війна – зброя масового знищення! [Електронний ресурс] / Ю. Бабенко // Українська правда. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/04/20/4399050/>
2. *Бех І. Д.* Виховання особистості: Сходження до духовності / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
3. *Вознесенська О. Л.* Медіаосвітні засоби як ресурс у розвитку патріотичних почуттів особистості / О. Л. Вознесенська, Н. І. Череповська // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 35(38). – С. 231–244.
4. *Волошина Н. М.* Соціально-філософський вимір патріотизму сучасного українського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / Н. М. Волошина ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2010. – 20 с.
5. *Зубцова Ю. Є.* Формування патріотичних якостей молодших школярів у взаємодії школи та сім’ї : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / Ю. Є. Зубцова ; Ін-т пробл. виховання НАПН України. – К., 2012. – 21 с.
6. *Кононенко П.* Концепція української національної школи – родини / П. Кононенко, Т. Усатенко // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. Педагогічні концепції. – К. : Школяр, 1997. – С. 123–133.
7. *Мірошніченко В. І.* Система патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників : монографія / В. І. Мірошніченко ; Нац. акад. Держ. прикорд. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2012. – 376 с.
8. *Найдьонова Л. А.* Медіабезпорадність як ресурсна дезорієнтованість у поствіртуальному світі / Л. А. Найдьонова // Людина у світі інформації : матер. наук. семінару “Соціально-психологічні проблеми медіаосвіти: від медіабезпорадності до медіазалежності”. – К., 2008. – С. 9–12.
9. *Психологическая диагностика : учеб. пособие / под ред. К. М. Гуревича и Е. М. Борисовой.* – М. : Изд-во УРАО, 1997. – 304 с.
10. *Череповська Н. І.* Медіаосвітні засоби у вихованні патріотизму молоді в інформаційну добу [Електронний ресурс] / Н. І. Череповська // Практична діаграмотність: міжнародний досвід та українські перспективи : зб. матеріалів 3-ї Міжнар. наук.-метод. конф. – К., 2015. – С. 59–67. – Режим доступу : http://www.aup.com.ua/ml/Zbimyk_konf_2015.pdf
11. *International Social Survey Programme: National Identity II - ISSP 2003 –* Режим доступу : <https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?no=3910>

References

1. Babenko, Yu. (2006). Informatsiina viina – zbroia masovoho znyshchennia! [Information war – the weapons of mass destruction]. In *Ukrainska Pravda* [Ukrainian Pravda], 20 April 2006, <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/04/20/4399050/> (ukr).

2. Bekh, I. D. (2006). *Vykhovannia osobystosti: Skhodzhennia do dukhovnosti* [Educating the individual: Climbing to spirituality]. Kyiv: Lybid Publ. (ukr).
3. Voznesenska, O. L. and Cherepovska, N. I. (2015). Mediaosvitni zasoby yak resurs u rozvytku patriotychnykh pochuttiv osobystosti [Mediaeducational products as a resource of development the patriotic feelings of the individual]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies of the social and political psychology], 35(38), 231–244 (ukr).
4. Voloshyna, N. M. (2010). Sotsialno-filosofskyi vymir patriotyzmu suchasnoho ukrainskoho suspilstva [Socio-philosophical dimension patriotizmu modern Ukrainian society], Abstract of Ph. D. dissertation, National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov. Kyiv (ukr).
5. Zubtsova, Yu. Ye. (2012). Formuvannia patriotychnykh yakosti molodshykh shkoliariv u vzaємodii shkoly ta simyi [The patriotic qualities formations of young pupils in the school and family interaction], Abstract of Ph. D. dissertation, Institute of Educational Problems of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Kyiv (ukr).
6. Kononenko, P. and Usatenko, T. (1997). Kontseptsiiia ukrainskoi natsionalnoi shkoly – rodyny [The concept of Ukrainian national school - family]. In *Kontseptualni zasady demokratyzatsii ta reformuvannia osvity v Ukraini. Pedahohichni kontseptsii* [Conceptual framework of democratization and education reforms in Ukraine. Pedagogical concepts] (pp. 123–133). Kyiv: Shkoliar Publ. (ukr).
7. Mirosnichenko, V. I. (2012). *Systema patriotychnoho vykhovannia maibutnikh ofitseriv-prykordomykiv* [System of the patriotic education the future officers-borderguards]. Khmelnytskyi (ukr).
8. Naydonova, L. A. (2008). Mediabezporadnist yak resursna dezorientovanist u postvirtulnomu sviti. Liudyna u sviti informatsii: materialy naukovo seminaru “Sotsialno-psykholohichni problemy mediaosvity: vid mediabezporadnosti do mediazalezhnosti” [Materials Science Seminar “Social and psychological problems of media education from media helplessness to the media depending”] (pp. 9–12). Kyiv (ukr).
9. Gurevich, K. M. and Borisova, E. M. (Ed.). (1997). *Psykhologicheskaya diagnostika* [Psychological diagnosis]. Moscow (rus).
10. Cherepovska, N. I. (2015). Mediaosvitni zasoby u vykhovanni patriotyzmu molodi v informatsiinu dobu [Mediaeducation means of education the patriotism in young people in the information age]. Zbirnyk materialiv 3 Mizhnarodnoi nauково-metodychnoi konferentsii “Praktychna mediahramotnist: mizhnarodnyi dosvid ta ukrainski perspektyvy” [Proc. 3 International scientific-practical conference “Practical Medialiteracy: International Experience and Ukrainian Prospects”] (pp. 59–67). Kyiv, from http://www.aup.com.ua/ml/Zbirnyk_konf_2015.pdf (ukr).
11. International Social Survey Programme: National Identity II - ISSP 2003, <https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?no=3910>

Koval R. V. Features of diagnostic senior pupils' patriotism in conditions of information war

In this article author actualizes the problem of patriotism of the person in the conditions of information warfare and a large amount of harmful information effects. The paper presents a theoretical analysis of approaches to the research problems of patriotism in the modern scientific space. The innovation of represented sample is description of the features of the methods study creation for the patriotism of person. This method based on a system of empirical indicators that included in the structural components of the common patriotism. In addition to this technique, the article also presents the results of a pilot-study involving of high-school students. According to the results of the survey the author points to correlations obtained empirical indicators of national identity and patriotism connection with the critical thinking of common patriotism and identifies further research perspectives.

Key words: patriotism, monitoring, diagnostics, patriotism and critical thining.

© Коваль Р. В.

Н. С. Шишко

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СТРУКТУРНИХ КОМПОНЕНТІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ І ЇХНІХ ЦІЛЕЙ КОРИСТУВАННЯ ІНТЕРНЕТОМ

Аналізується взаємозв'язок цілей користування інтернетом у старшокласників з їхнім психологічним благополуччям. Психологічне благополуччя розглядається як комплексний параметр, тому окрема увага приділяється висвітленню взаємозв'язків окремих його компонентів з цілями користування інтернетом. Обстоюється думка, що старшокласники з низьким рівнем психологічного благополуччя менш усвідомлено визначають власну мету користування інтернетом і частіше, ніж їхні однолітки, використовують інтернет задля ескейпізму. Наголошується, що вони більш схильні порівняно з однолітками користуватися інтернетом під впливом інших, проте рідше застосовують простір мережі для підтримання наявних стосунків з близькими та друзями. За допомогою кореляційного аналізу виявлено взаємозв'язки між окремими компонентами психологічного благополуччя і цілями користування інтернетом. На основі отриманих даних виокремлено три групи ризику щодо погіршення психологічного благополуччя і запропоновано стратегію психологічних впливів для його корекції.

Ключові слова: старшокласники, психологічне благополуччя, цілі користування інтернетом.

Проблема. Використання інтернет-технологій у повсякденному житті розкриває нові шляхи для реалізації потреб людей у спілкуванні, отриманні нових знань, саморозвитку, рекреації тощо. Учні старших класів, хлопці та дівчата віком 14-16 років, є одними з найбільш активних користувачів інтернету. Відповідно з'ясування цілей користування інтернетом представників цієї вікової групи становить особливий науковий інтерес.

Психологічне благополуччя людини як категорія, що охоплює різні виміри сприйняття особистістю себе, інших, життя в цілому, є комплексним параметром, що безпосередньо пов'язаний з ціннісно-мотиваційною сферою особистості. Дослідження взаємозв'язку між цілями користування інтернетом і психологічним благополуччям старшокласників як на загальному рівні, так і на рівні його окремих структурних компонентів сприяє глибшому розумінню причин

обрання тих або інших способів проведення часу в інтернеті, дає нове розуміння можливих причин нераціонального використання мережі і, відповідно, розширює бачення напрямків та способів їхньої корекції.

Мета статті: проаналізувати взаємозв'язок між цілями користування інтернетом у старшокласників та їхнім психологічним благополуччям.

Описуючи соціальні інтернет-практики, науковці наголошують на їхніх різноманітних ресурсних можливостях, що можуть спонукати інтернет-користувачів до обрання тих або тих їхніх видів. Цей вибір залежить від актуальних потреб людини, а також від її особистісних характеристик, до яких можна віднести і рівень психологічного благополуччя.

За визначенням П. П. Фесенка і Т. Д. Шевеленкової, “психологічне благополуччя – інтегративний показник міри спрямованості людини на реалізацію цієї потреби, що суб’єктивно виражається у відчутті щастя, задоволеності собою та власним життям” [1]. В основу запропонованого вченими теоретичного концепту покладено інтегративну модель психологічного благополуччя, розроблену К. Ріфф на основі аналізу праць А. Маслоу, К. Роджерса, Г. Оллпорта, К. Г. Юнга, Е. Еріксона, Ш. Бюллер та М. Яходи. Складається модель з таких компонентів, як *самоприйняття* – Self-Acceptance (позитивне ставлення до себе, незважаючи на усвідомлення власних недоліків та обмежень), *позитивні відносини* – Positive Relations With Others (уміння підтримувати близькі стосунки з іншими людьми на основі підтримки та емпатії), *екологічна майстерність* – Environmental Mastery (здатність відповідати вимогам навколишнього середовища, уміння долати труднощі, бути ефективним у повсякденній діяльності), *цілі в житті* – Purpose in Life (уміння знаходити сенс у своїх зусиллях та життєвих завданнях, ставити перед собою цілі та досягати їх, переживати осмисленість свого існування), *автономність* – Autonomy (уміння впевнено відстоювати свою думку, здатність будувати своє життя відповідно до власних переконань), *особистісне зростання* – Personal Growth (прагнення до реалізації власних здібностей і талантів, відкритість до нового досвіду) [2]. К. Ріфф розроблено також методику для визначення рівня психологічного благополуччя, яка активно використовується у сучасній науковій практиці.

Скорочену адаптовану версію опитувальника К. Ріфф ми застосували в нашому дослідженні. Респондентам, крім того, було запропоновано анкету на визначення особливостей їхніх інтернет-практик, окремий блок якої стосувався цілей користування інтернетом.

Дослідження проводилося на всеукраїнському рівні. Вибірку склали учні 9-11-х класів загальноосвітніх шкіл з різних регіонів нашої держави, що беруть участь у всеукраїнському експерименті з упровадження медіаосвіти. Усього в опитуванні взяли участь 1144 особи, серед яких 458 хлопців та 686 дівчат. Вік респондентів становив від 14 до 17 років.

На основі аналізу анкетних профілів і відповідно до загальних показників за опитувальником психологічного благополуччя К. Ріффа ми розподілили учасників дослідження на три групи: з низьким (310), із середнім (560) і високим (274) рівнем психологічного благополуччя (рис. 1).

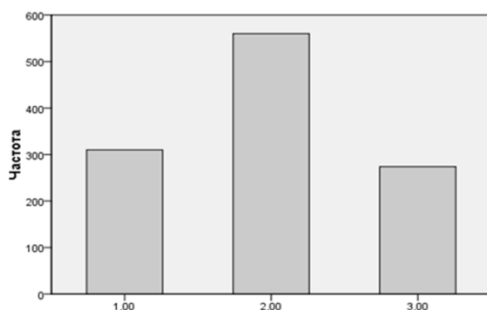

Рис. 1. Розподіл респондентів на групи за показниками психологічного благополуччя: 1 – низький рівень, 2 – середній рівень, 3 – високий рівень

Далі ми проаналізували співвідношення частоти вибору тих або інших цілей користування інтернетом представниками різних за рівнем психологічного благополуччя груп. Для підтвердження достовірності отриманих результатів був застосований критерій Хі-квадрат Пірсона. Взаємозв'язок структурних компонентів психологічного благополуччя з інтернет-практиками визначався за допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена.

Відомо, що підтримання дружніх стосунків з ровесниками, активна соціальна взаємодія з ними є важливим фактором благополуччя старшокласників. Тож у перелік можливих цілей користування інтернетом ми включили мотив підтримання комунікативної взаємодії. Відповідний пункт опитувальника було сформульовано так: **“Користування інтернетом для підтримання дружніх стосунків, спілкування”**.

Згідно з результатами опитування (рис. 2) цим мотивом учні загалом керуються дуже часто, але особливо це стосується групи учнів

з високим рівнем психологічного благополуччя (59,9 % респондентів цієї групи постійно, власне щодня, використовують інтернет саме для цього). Серед їхніх однолітків, що мають низький рівень психологічного благополуччя, щоденно користуються інтернетом, керуючись цим мотивом, 37,7 %; серед учнів, що мають середній рівень, – 48 % ($X^2=49,9$; $p \leq 0,001$). Також встановлено наявність позитивного кореляційного зв'язку між названою метою користування інтернетом і таким параметром психологічного благополуччя, як “Позитивні відносини” ($\rho = 0,23$; $p \leq 0,01$).

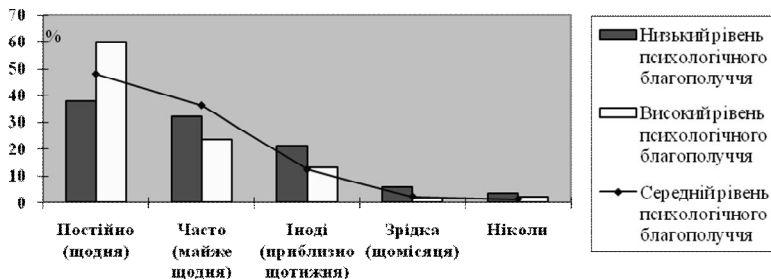

Рис. 2. Користування інтернетом для підтримання дружніх стосунків, спілкування

Можемо припустити, що проведення вільного часу в інтернеті для підтримання дружніх стосунків сприяє зростанню психологічного благополуччя старшокласників за рахунок зміцнення їхніх позитивних стосунків з оточенням. А проте зрозуміло, що старшокласники, які мають більш високі показники за параметром “Позитивні відносини”, часто використовують інтернет саме для підтримання дружніх стосунків з іншими.

Інтернет-простір відкриває широкі можливості для користувачів не тільки у сфері відпочинку, комунікації та навчання – усе частіше його використовують і як платформу для заробітку. В наше опитування також був включений параметр **“Користуюсь інтернетом, щоб працювати, заробляти гроші”**.

Виявлено виразні відмінності у вираженості цього мотиву в респондентів з різним рівнем психологічного благополуччя (рис. 3): 30 % старшокласників із групи з низьким рівнем психологічного благополуччя щодня або майже щодня користуються інтернетом з цією метою, тоді як серед учнів з високим рівнем психологічного благополуччя лише 8,4 % керуються нею у своїх повсякденних практиках користування мережею. Ніколи не користуються інтернетом для заробляння грошей 74,1 % учнів з високими показниками

психологічного благополуччя. У групі старшокласників з низьким рівнем психологічного благополуччя цей показник становить 39,4% ($X^2=104,9$; $p \leq 0,001$).

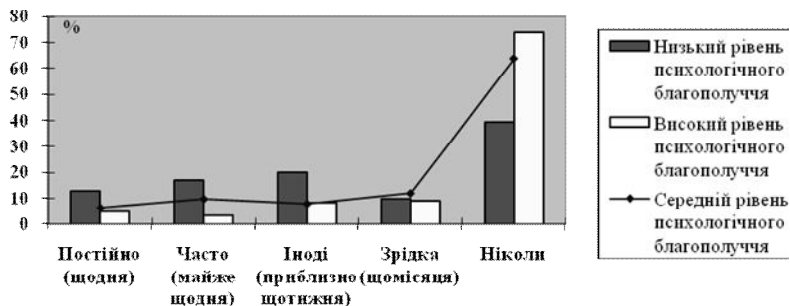

Рис. 3. Користування інтернетом для заробляння грошей

Встановлено наявність негативного кореляційного зв'язку між зазначеною метою користування інтернетом і показниками психологічного благополуччя старшокласників. Найбільш виразно простежується цей зв'язок з такими параметрами, як "Особистісний розвиток" (ро Спірмена = $-0,357$, $p \leq 0,01$), "Цілі життя" (ро Спірмена = $-0,236$, $p \leq 0,01$), "Позитивні відносини" (ро Спірмена = $-0,2$, $p \leq 0,01$).

Звернімося до змістової інтерпретації отриманих даних. Очевидно, що надмірна зосередженість на заробітках у цьому віці може негативно вплинути на розвиток людини. У старшому шкільному віці формується зона інтересів; це період життя, коли молода людина має визначитися, що їй справді цікавить. Якщо ж замість цього юнаки та дівчата зосереджуються на зароблянні грошей, а не інвестують свій час та зусилля в розвиток власної особистості та визначення своїх життєвих цілей та пріоритетів, то й досягнення матеріального благополуччя в майбутньому також ставиться під загрозу. Спілкування з однолітками, активна взаємодія з ними є діяльністю, що за віковими нормами має значний вплив на розвиток особистості у старшому шкільному віці. Якщо ж молода людина занадто рано потрапляє у сферу комерційних інтересів, то, як свідчать результати нашого дослідження, існує ризик погіршення її стосунків з оточенням.

Можемо припустити, що існує багато факторів, які спонукають молодих людей використовувати інтернет для заробляння грошей. Дослідження цих факторів може стати темою окремого наукового дослідження, проте отримані результати дають нам підстави віднести старшокласників, які активно використовують інтернет для заробляння

грошей, до окремої групи ризику щодо зниження психологічного благополуччя, особливо за параметром особистісного розвитку. Можемо навіть дати цій групі умовну назву “працюючі”. Для профілактики виявлених ризиків серед старшокласників цієї групи можна проводити пояснювальну роботу, інформуючи їх про можливі наслідки, як то погіршення психологічного благополуччя в близькій перспективі. Слід робити наголос на тому, що для запобігання таким ефектам треба більше часу приділяти формуванню зони інтересів та соціального капіталу.

Весвітня мережа є простором, який часто використовують, щоб “утекти” від реальності. Для дослідження мотиву ескейпізму при використанні інтернету було запропоновано таку альтернативу: ***“Користуюсь інтернетом, щоб забути, поринути у віртуальний світ і відволіктися від проблем”***.

Отримані дані (рис. 4) свідчать про те, що майже чверть (24,5 %) старшокласників з низьким рівнем психологічного благополуччя постійно (щодня) користуються інтернетом, керуючись саме цією метою, що майже вдвічі більше порівняно з групою їхніх психологічно благополучних однолітків (12,4 %). Ніколи не користується інтернетом, аби відволіктися від проблем, більш як третина (34,7 %) учнів із групи з високим рівнем психологічного благополуччя, тоді як у групі з низьким рівнем психологічного благополуччя цей показник утричі нижчий (11,9 %). Показники за цим параметром мають статистичне підтвердження ($X^2=61,77$; $p \leq 0,001$).

Між зазначеною вище метою користування інтернетом і параметрами психологічного благополуччя виявлено негативний кореляційний зв'язок. Найвищий його рівень зафіксовано за показниками “Життєві цілі” (ро Спірмена = $-0,207$; $p \leq 0,01$) та “Самоприйняття” (ро Спірмена = $-0,21$; $p \leq 0,01$).

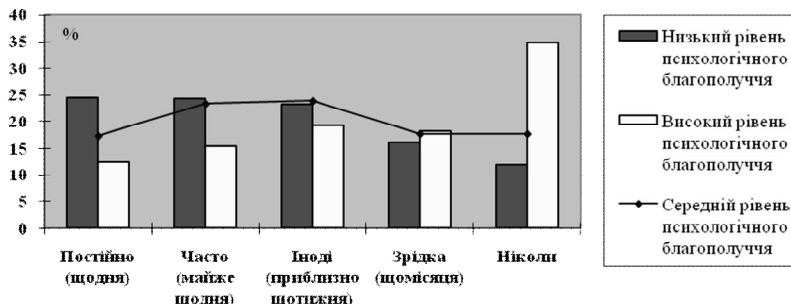

Рис. 4. Користування інтернетом, щоб забутися, поринути у віртуальний світ, відволіктися від проблем

Отож бачимо, що старшокласники, які мають низьке самоприйняття і переживають труднощі у сфері постановки та досягнення цілей, загального осмислення власного життя, використовують мережу для ескейпізму. Зворотний зв'язок полягає в тому, що користування мережею, аби якимось відволіктися від буденності, призводить до зниження самоприйняття та утруднює усвідомлення та досягнення особистісно значущих цілей. Тобто в даному випадку виявляється ефект замкненого кола: людина не приймає себе і використовує інтернет як засіб відволікання від негативних думок; але це не вирішує проблему, а стає ще одним приводом для самокритики, що знову ж таки негативно впливає на самоприйняття.

Підлітків, що активно використовують мережу для ескейпізму, слід віднести до окремої групи ризику, яку умовно можна назвати "втікачами". Цілеспрямований корекційний вплив у цьому випадку має полягати в тому, щоб сприяти підвищенню самоприйняття та покращенню вміння визначати свої життєві цілі і досягати їх. Вважаємо, що такий корекційний вплив краще починати саме із залучення до діяльності, що підвищує самоприйняття. Це може бути, наприклад, долучення до медіаторчості (виготовлення власного медіапродукту та отримання позитивного зворотного зв'язку) або суспільно корисної діяльності (допомогти тому, хто цього потребує, і таким чином збільшити впевненість у власних силах).

Як показали відповіді респондентів, що обрали альтернативу **"Користуюсь інтернетом за звичкою, без мети"**, старшокласники з низьким рівнем психологічного благополуччя часто звертаються до інтернету за звичкою: 55,2 % респондентів цієї групи постійно (щодня) або часто (майже щодня) користуються інтернетом "за звичкою, без мети"; ніколи не керуються відповідним мотивом лише 9,4 % учнів цієї групи. Старшокласники, що мають високий рівень психологічного благополуччя, виглядають значно свідомішими в цьому аспекті, лише

10 % з них у своїй повсякденній практиці користування інтернетом роблять це за звичкою; ніколи не користуються інтернетом без усвідомлення своєї мети 28,1 % респондентів цієї групи (рис. 5). Отримані результати мають вагоме статистичне підтвердження ($X^2=68,218$; $p\leq 0,001$).

Аналіз зв'язку окремих компонентів психологічного благополуччя із зазначеною метою користування інтернетом показав наявність негативного кореляційного зв'язку між нею і такими параметрами психологічного благополуччя, як “Управління середовищем” (ро Спірмена = $-0,201$; $p\leq 0,01$), “Життєві цілі” (ро Спірмена = $-0,205$; $p\leq 0,01$), “Самоприйняття” (ро Спірмена = $-0,207$; $p\leq 0,01$). Як бачимо, отримані дані збігаються з результатами аналізу за параметром “Користуюсь інтернетом, щоб забутися, поринути у віртуальний світ, відволіктися від проблем”: виявлено негативний зв'язок з тими ж складовими психологічного благополуччя. Окрім того, визначено, що існує негативний кореляційний зв'язок з “Управлінням середовищем” – параметром, що відображає вміння відповідати вимогам навколишнього середовища, бути ефективним у власній повсякденній діяльності. Дівчат і хлопців, які мають схожі показники профілю психологічного благополуччя, також можемо віднести до групи ризику, тобто “втікачів”.

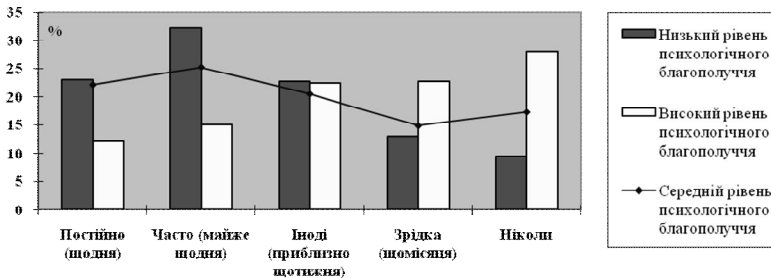

Рис. 5. Користування інтернетом за звичкою, без мети

Для корекції такого роду негативних проявів можемо рекомендувати вже описаний нами вище комплекс заходів, спрямованих на підвищення самоприйняття старшокласників. Крім того, доцільним видається навчання дівчат і хлопців окремих навичок тайм-менеджменту та цілепокладання.

До переліку можливих мотивів користування інтернетом ми включили параметр, спрямований на визначення мотиву наслідування поведінки. Альтернативу було сформульовано так: **“Користуюсь інтернетом, керуючись прикладом інших”**.

Аналіз отриманих даних (рис. 6) показав, що для старшокласників з низьким та середнім рівнем психологічного благополуччя приклад інших частіше, ніж для їхніх однолітків з високим рівнем психологічного благополуччя, визначає мету користування інтернетом. Так, 42,3 % старшокласників з низьким і 28,7 % із середнім рівнем психологічного благополуччя постійно (щодня) або часто (майже щодня) користуються інтернетом, орієнтуючись на приклад інших, тоді як у групі “психологічно благополучних” відповідний показник становить 10,9 % ($X^2=121,97$; $p \leq 0,001$).

Виявлено негативний кореляційний зв'язок між цією метою користування інтернетом і параметрами психологічного благополуччя. Найбільші значення цього зв'язку зафіксовано щодо таких компонентів, як “Автономія” (ро Спірмена = $-0,25$; $p \leq 0,01$), “Управління середовищем” (ро Спірмена = $-0,25$; $p \leq 0,01$), “Життєві цілі” (ро Спірмена = $-0,27$; $p \leq 0,01$), “Особистісний розвиток” (ро Спірмена = $-0,38$; $p \leq 0,01$).

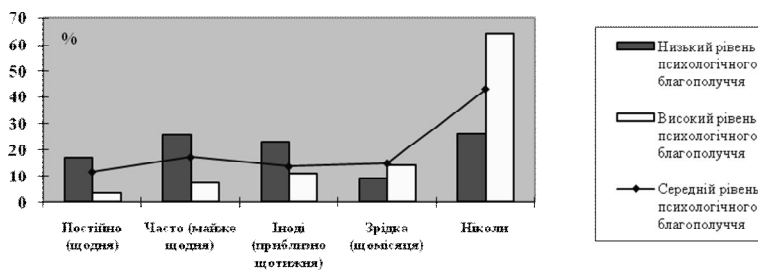

Рис. 6. Користування інтернетом як наслідування прикладу інших

Тож можемо зробити припущення, що старшокласники, які мають певні складнощі з визначенням власних життєвих орієнтирів, відстоюванням своєї думки, особистісною ефективністю у виконанні повсякденних справ, частіше за інших своїх ровесників використовують інтернет, керуючись прикладом інших. Зворотний зв'язок можна сформулювати таким чином: користування інтернетом у форматі некритичного наслідування прикладу інших здатний негативно впливати на особистісний розвиток та автономію, уміння визначати значущих цілі та досягати їх, особистісну ефективність у повсякденній діяльності.

Як уже зазначалось, потрібно ще перевірити причинно-наслідковий характер цього зв'язку. Ми схилиємося до думки, що в даному випадку варто виокремити окрему, третю, групу ризику, яку можна назвати “непевнені”. До неї слід було б віднести

старшокласників, в особистісному профілі яких очевидно знижені показники за означеними вище параметрами психологічного благополуччя. Корекційну роботу з такими дітьми, на нашу думку, варто розпочинати зі зміцнення власної автономії як уміння формулювати та обстоювати свою думку. Така робота може охоплювати навчання зміни позицій, коли у форматі навчально-ігрової ситуації (наприклад, дебатів) необхідно висловлювати аргументи на підтримання певної позиції.

Означені вище параметри склали групу, при аналізі якої було отримано статистично значущі результати як на рівні відмінностей між групами з різним рівнем психологічного благополуччя, так і на рівні аналізу взаємозв'язку певних показників психологічного благополуччя.

Окрему групу утворили параметри, у ході аналізу яких виявлено статистично значущі результати на рівні загальних показників психологічного благополуччя. Це альтернативи, пов'язані з визначенням актуальності користування інтернетом для корекції емоційного стану (*“Користуюсь інтернетом, щоб зменшити агресію, розслабитись”*) та *“Користуюсь інтернетом для отримання задоволення, поліпшення настрою”*), а також альтернативи, спрямовані на визначення значущості інформаційних потреб (*“Користуюсь інтернетом, щоб ознайомитися з новинами, поточною інформацією”*, *“Користуюсь інтернетом, щоб знайти інформацію для навчання”*) та потреби у вираженні власної позиції (*“Користуюсь інтернетом, щоб висловити власну думку”*).

За параметрами, спрямованими на з'ясування сприйняття інтернету як ресурсу для отримання натхнення і простору для реалізації власної творчості (пункти *“Користуюсь інтернетом, щоб отримати творчу наснагу”*, *“Користуюсь інтернетом, щоб побачити щось красиве”* та *“Користуюсь інтернетом, щоб поділитися з іншими результатами своєї творчості”*), між групами різних за рівнем психологічного благополуччя учнів статистично значущих відмінностей виявлено не було.

Висновки. Встановлено, що між окремими цілями, якими керуються старшокласники при виборі певних способів проведення вільного часу в інтернеті, та рівнем їхнього психологічного благополуччя існує зв'язок. Старшокласники з низьким рівнем психологічного благополуччя менш усвідомлено визначають власну мету користування інтернетом; вони частіше, ніж їхні однолітки, використовують інтернет для ескейпізму. Такі учні більш схильні порівняно з однолітками користуватися інтернетом під впливом інших, проте рідше застосовують простір мережі для підтримання стосунків з близькими та друзями.

За допомогою кореляційного аналізу виявлено також взаємозв'язки між певними цілями користування інтернетом і структурними компонентами психологічного благополуччя. На основі цього аналізу виокремлено три групи ризику, які дістали умовні назви “працюючі”, “втікачі”, “невпевнені”. Щодо кожної із цих груп запропоновано стратегію психологічних впливів для корекції можливих ризиків погіршення психологічного благополуччя.

Література

1. Шевеленкова Т. Д. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методик исследования) / Т. Д. Шевеленкова, П. П. Фесенко // Психологическая диагностика. – 2005. – № 3. – С. 95–122.
2. Ryff C. D. The Structure of Psychological Well-Being Revisited / C. D. Ryff & C. L. M. Keyes // Journal of Personality and Social Psychology. – 1995. – Vol. 69. – № 4. – P. 719–727.

References

1. Shevelenkova, T. and Fesenko P. (2005). Psikhologicheskoe blagopoluchie lichnosti (obzor osnovnykh kontseptsiy i metodik issledovaniya) [Psychological well-being (overview of basic concepts and techniques of research)]. *Psikhologicheskaya diagnostika* [Psychological diagnostics], 3, 95–122 (rus).
2. Ryff, C. D. & Keyes, C. L. M. (1995). The Structure of Psychological Well-Being Revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(4), 719–727.

Shyshko N. S. Interconnection between structural components of psychological well-being and purposes of internet usage by high school pupils

The purpose of this article is to analyze the interconnection between Internet usage purposes and psychological well-being of high school pupils. Psychological well-being is considered as a complex parameter, that is why special attention is brought to particular parameters which are connected with Internet usage purposes. It is determined that high school pupils with low level of psychological well-being less consciously define their Internet usage purpose and more frequently use the Internet for escapism. Compared to the age mates, they are more often inclined to use Internet under the influence of others, but more rarely use Internet to maintain existing relationships with friends and family. Based on correlation analysis between different components of the psychological well-being and Internet usage purposes three risk groups of decline in psychological well-being were defined; a strategy of psychological manipulation for its correction was proposed.

Keywords: high school pupils, psychological well-being, Internet usage purposes.

© ШИШКО Н. С.

Л. В. Никоненко

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ МОЛОДЦЮ МЕДІАПРАКТИК ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО ЗМІСТУ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Представлено результати дослідження особливостей реалізації молоддю медіапрактик активного типу політико-правового змісту в умовах гібридної війни. Наведено опис, приклади та особливості реалізації впродовж 2013–2016 років таких медіапрактик: груп координації; медіазвернень; “стьобінгу”; поширення соціально значущої інформації; фейків; ведення експертних блогів; атак, спрямованих на віртуальне ураження опонентів; гри в комп’ютерні ігри та побудови віртуальних світів. На основі теоретичного аналізу, експертного опитування, контент-аналізу матеріалів глибинних індивідуальних та групових інтерв’ю виділено функції медіапрактик: інформаційну, комунікативно-координаційну, рекреаційну, творчу, емоційно-катарсичну, професійно-соціалізаційну. Показана значущість внеску молодіжних спільнот у протидію інформаційним атакам, що здійснюються в умовах гібридного протистояння РФ та України.

Ключові слова: медіапрактики, молодіжні спільноти, політико-правова свідомість, інформаційна війна.

Проблема. Зростання ролі медіавпливів у проблемних політико-правових ситуаціях знаменує перехід від війн за територію і засоби виробництва до війн інформаційних, яким притаманна насамперед конкуренція за інформаційний простір. Гібридне протистояння між Україною і РФ наочно ілюструє поступову ескалацію різнотипних невоєнних видів агресії (економічні санкції, дипломатичний і політичний тиск тощо) за активного медіасупроводу кожного із цих етапів. Самі ж воєнні дії стають можливими завдяки реалізації поетапних стратегій, які передбачають низку довготривалих дій, акцій та заходів, що супроводжуються інформаційним “розігрівом” медіаспоживачів по обидва боки кордону.

Ще однією особливістю гібридної війни є збереження комунікацій у переважній більшості сфер довоєнної співпраці між країнами, залученими в протистояння (нерозірвані дипломатичні стосунки, економічна співпраця, культурний обмін, транспортне сполучення тощо). Це призводить до розмитості та недиференційованості образів “агресор”, “ворог”, “жертва агресії”, “союзник”, що суттєво ускладнює повноцінний інформаційний спротив та створення стратегії, яка б мала не реактивний, а випереджувальний характер.

Тематика інформаційних геополітичних війн у психологічній науці цікавила дослідників завжди. Механізми маніпулювання

свідомістю, окремі прийоми та засоби ведення інформаційних війн вивчали, зокрема, Г. В. Грачов, В. В. Кара-Мурза, І. А. Негодяєв, Г. Г. Почепцов, В. І. Соловей, А. М. Хасанов та ін. Тема інформаційних впливів представлена і в працях європейських та американських колег (Д. Брайант, С. Томсон, Я. Шмідт та ін.). Чималий науковий доробок у галузі медіапсихології мають також і українські вчені (О. Т. Боришполець, О. Л. Вознесенська, О. А. Ліщинська, О. Л. Мерзлякова, Л. А. Найдьонова, П. Д. Фролов та ін.). Окремі дослідження (О. В. Сидоренко, В. О. Татенко) присвячено стратегіям особистісної протидії маніпуляціям, вибудовування суб'єкт-суб'єктної взаємодії, застосування яких дає змогу індивідуальним, груповим суб'єктам політико-правового та геополітичного процесу відновлювати суб'єктність в інформаційному просторі, успішно відстоювати власні потреби та інтереси.

Цікавлять психологів і наслідки медіавпливів на свідомість. Дослідники об'єднали їх у групи, сформовані за принципом схожості ефектів у когнітивній, емоційній, ціннісній, психофізіологічній, поведінковій сферах особистості [8; 13]. Політико-правова свідомість як сфера суспільної чи індивідуальної свідомості, що включає, за З. Ф. Сіверс, знання права і розуміння політики, ставлення до права та політики, правової і політичної діяльності, суспільно-правових інститутів, у гібридному протистоянні є однією з головних мішеней медіаманіпуляцій. Саме тому потреба виокремлення медіапрактик, які реалізує молодь для протидії маніпуляціям, визначає соціальну і наукову актуальність нашого дослідження.

Мета статті: здійснити огляд медіапрактик політико-правового змісту, передусім активного типу, які реалізує молодь в умовах гібридної війни.

Молодь та окремі молодіжні спільноти, їхні медійні практики традиційно перебувають у фокусі уваги соціально-психологічних досліджень. Це зумовлено тим, що:

- у цій соціальній групі відбувається активне формування та поширення дискурсу майбутнього, яке молоде покоління, власне, і втілює впродовж свого подальшого життя;
- завдяки віковим особливостям молодіжні спільноти мають значний мобілізаційний потенціал, який реалізується сформованими мережами взаємодії;
- в умовах цифрової нерівності молодь володіє знаннями та вміннями щодо оперування різними гаджетами, що істотно полегшує їй доступ до інформаційного контенту політико-правового змісту (на відміну від старшого покоління, яке здебільшого використовує ТБ,

радіо та газети);

- молодь особливо вразлива до деструктивних інформаційних впливів, оскільки ще не має достатнього життєвого досвіду та усталених способів протидії маніпуляціям.

Попередній теоретичний аналіз та узагальнення дають нам підстави розглядати *медіапрактики як стереотипізовану та впорядковану активність, метою якої є оперування масивами медіаконтенту, що містить інформацію про події, соціальні явища і процеси в соціумі, через включеність суб'єкта у взаємодію з інформаційними ресурсами, користування медіапродуктами завдяки використанню медіазасобів.* Критеріями, що визначають медіапрактики, вважаємо: 1) впорядкованість і стереотипізованість сукупності навичок взаємодії у медіапросторі; 2) загальноприйнятність для спільнот, які їх реалізують; 3) цілеспрямовану, суб'єктну активність у медіапросторі [6].

Відповідно медіапрактики класифікують за такими критеріями:

- *за суб'єктністю* (індивідуальні, групові; практики спільнот);
- *за динамікою розгортання в часі* (короткотривалі, довготривалі; медіапрактики як стиль життя тощо);
- *за якістю впливу* на особистість та соціальне середовище (конструктивні/деструктивні);
- *за функціональністю* (поліфункціональні, монофункціональні);
- *за спрямуванням комунікації* (інгрупові, аутгрупові, міжгрупові);
- *за каналами сприймання медіапродукту* (візуально-статичні, візуально-динамічні; візуально-аудіальні; текстові; комбіновані);
- *за ступенем активності* медіакористувача (активні, реактивні, пасивні);
- *комбіновані* медіапрактики (за певним параметром класифікації).

Під найвищим ступенем активності розуміють створення суб'єктом медіаконтенту з подальшим його розміщенням, просуванням в інформаційному просторі. Реактивна активність передбачає реагування на медіапродукцію, створену іншими (коментування, перепост, обговорення тощо). Натомість пасивний рівень активності характеризується одноосібним споживанням (читання, перегляд, прослуховування або комбіноване сприймання медіаконтенту) [2].

На базі 10 вищих навчальних закладів м. Києва протягом 2015–2016 років було проведено дослідження, метою якого було з'ясувати особливості медіаповедінки молоді в сучасних умовах. Основну групу досліджуваних склали студенти 3, 4 і 5-го курсів. Вибір зумовлений

активною роллю представників студентської спільноти в подіях “Революції гідності” 2013–2014 років. До участі в глибинних інтерв’ю було залучено 15 студентів, у 4 групових інтерв’ю взяли участь 16 осіб. Учасниками експертного опитування стали 428 респондентів.

Серед основних завдань дослідження були такі: 1) виокремити медіапрактики активного типу та особливості їхньої реалізації молоддю в умовах гібридної війни; 2) з’ясувати, які особистісні та групові потреби задовольняли студенти, застосовуючи медіапрактики політико-правового змісту; 3) визначити, які функції виконують медіапрактики політико-правового змісту активного типу в умовах гібридного протистояння між РФ та Україною; 4) з’ясувати поширеність медіапрактик активного типу в студентській спільноті.

Аналіз матеріалів, отриманих під час індивідуальних, групових глибинних інтерв’ю, експертного опитування, дав змогу виділити ті активні медіапрактики політико-правового змісту, які представники молоді реалізовували впродовж 2013–2016 років: групи координації, медіазвернення, поширення соціально значущої інформації, “стьобінг”, ведення експертних блогів, атаки на віртуальне враження опонентів, створення віртуальних світів і комп’ютерні ігри, комбіновані медіапрактики активного типу. Розгляньмо більш детально їхню суть та особливості застосування в умовах гібридного протистояння.

Групи координації – самоорганізовані віртуальні медійні спільноти, створені для розв’язання значущих для її членів проблемних ситуацій (у тому числі і політико-правового характеру). За класифікацією це поліфункціональна, комбінована медійна практика активного типу, у межах якої можуть бути реалізовані інші типи медіапрактик. У медійному просторі групи координації представлені у вигляді сайтів або тематичних груп у соціальних мережах.

Зазначимо, що кожен навчальний заклад та переважна більшість навчальних груп мають власні групи координації в соціальних мережах, які разом утворюють розгалужену мережу осередків комунікації молоді. Так, 93,4% опитаних повідомили, що їхні навчальні групи мають віртуальні групи в соціальних мережах. Вважаємо, що це значно підвищує мобілізаційний потенціал молодіжних спільнот і може бути використано як для вирішення конструктивних політико-правових завдань, так і для організації маніпулятивно нав’язаних деструктивних або провокативних акцій.

Приклади. Впродовж останніх двох років групи координації активно використовують для організації життєдіяльності спільнот у складних життєвих умовах: у період воєнних дій; вимушеного переселення з окупованих територій; організації життя в окупації (групи “Донбас SOS”; “Волонтерська сотня” тощо). Про таке

застосування під час глибинних інтерв'ю розповідали студенти, які перевелися на навчання у м. Київ з тимчасово окупованих територій. З'ясування безпечних шляхів евакуації; отримання соціальної, правової, юридичної допомоги; організація волонтерської активності; формування нових мереж особистої підтримки; підтримка стосунків з тими, хто залишився в окупації; професійна соціалізація на новому місці проживання – усі ці життєві завдання реалізуються молоддю завдяки групам координації.

В умовах гібридної війни групи координації використовуються також для розвідувальної діяльності щодо осіб, груп або спільнот, безпосередньо або опосередковано задіяних у воєнних операціях (наприклад, сайт “Миротворець”). Прикладом реалізації молоддю цієї медіапрактики є сайт “Армия Новороссии”, яку створив 15-річний школяр, завдяки чому за короткий проміжок часу було зібрано інформацію про особисті дані близько 2000 прихильників самопроголошених “ДНР-ЛНР” [10].

Медіазвернення – це створення, оприлюднення та популяризація контенту для декларування політико-правової позиції, пояснювально-агітаційної роботи та самовираження, спонукання медіакористувачів до певних дій, поведінки або політичного вибору. За класифікацією це індивідуальна або групова медійна практика активного типу.

Медіазвернення активно використовують під час гібридного протистояння РФ і України як досвідчені політики, так і студентська молодь. Особливістю реалізації в сучасних умовах медіапрактик цього типу є дискурс ціннісного конфлікту та воєнного протистояння, що виявляється в закличках чинити або не чинити опір воєнній агресії; спростування певних ідеологічних гасел, що “виправдовують” війну.

Приклади. Промова предстоятеля РПЦ Кирила (в миру В. Гундяєва) щодо окупації АР Крим демонструє використання медіазвернень в умовах гібридної війни. Медіазаклик до вірян УПЦ МП не чинити опір агресії РФ ґрунтувався на пропагандистському гаслі про українців та росіян як єдиний народ, навіки об'єднаний спільною долею. А. Дмитрук своїм віршованим медіазверненням “Никогда мы не будем братьями!” [3] суттєво послабила вплив цієї тези, що викликало в російському медіапросторі бурхливі обговорення та потребу в нейтралізації цього медіапродукту (відомі щонайменше чотири віршовані відповіді, створені російськими медіакористувачами).

Створення медіазвернень може бути ініційоване централізовано як інституціональний захід керівництвом навчального закладу або певними партійними організаціями (винагорода – залік або інші види

заохочення). Відеозвернення бурятських студентів (“Бойові буряти Пугіна”) до мешканців України щодо участі представників бурятської народності в бойових діях на Сході України – приклад застосування медіазвернень у такому контексті [9].

Через щирість, креативність медіаконтент, створений представниками молодіжних спільнот (і студентами зокрема), здатен впливати на дискурс обговорення суспільно-політичних тем та змінювати його як у внутрішньодержавному, так і геополітичному інформаційних просторах.

Поширення соціально значущої інформації – створення та оприлюднення медіаконтенту, що містить інформацію, яка актуалізує увагу суб’єктів політико-правової взаємодії та широкого загалу медіакористувачів до значущих або проблемних політико-правових ситуацій. За класифікацією це комбінована медійна практика активного типу. Може бути реалізована індивідуально, певним груповим суб’єктом або спільнотою.

Прикладом реалізації студентами цієї медіапрактики є фіксація та оприлюднення медіаконтенту про примусове доправлення у військкомат студентів гуртожитків НГУУ (“КПШ”) із застосуванням протизаконних дій (вторгнення в помешкання без пред’явлення належних документів, використання кайданок, виведення на вулицю без надання можливості вдягнути відповідний до погоди одяг тощо). Результатом застосування медіапрактики був публічний скандал та вибачення представників військового комісаріату [1].

Інколи під виглядом поширення соціально значущої інформації оприлюднюють контент, спрямований на дезінформацію, емоційну дестабілізацію медіакористувачів (ідеться про так звані *фейки*). Цей вид медійних практик призводить до виникнення інформаційного шуму, формування інформаційного стресу та може спричинити знецінення, ігнорування справді правдивої і важливої інформації. Під час глибинних інтерв’ю ми не знайшли підтвердження фактів створення фейків студентами, що, однак, не виключає такої можливості.

*Стьобінг*¹ – нівелювання інформаційних повідомлень ідеологічного супротивника за допомогою гумористичного,

¹ Стьоб – стиль спілкування, коли активно, але не в агресивній формі використовують парадокси, іронію, насмішки чи навіть знуцання над співбесідником [1].

саркастичного, іронічного висміювання та гіперболізації певного інформаційного повідомлення, доведення його до абсурду. За класифікацією це короткотривала медійна практика активного типу, яка може бути реалізована індивідуально, групою або спільнотою. За типами медіаконтенту стьобінг може бути представлений як аудіальна, текстова, візуально-статична, візуально-динамічна, комбінована медійна продукція.

В умовах гібридної війни стьобінг активно використовують для нейтралізації інформаційних атак, спрямованих на зниження або підвищення мобілізаційної готовності спільнот, залучених у протистояння. За період з 2013-го по 2016 р. таких прикладів накопичено достатньо: “Зняли з потяга, відправили в Національну гвардію”; “Земля і раби для карателів” тощо. Прикладом текстового стьобінгу є творчість блогера Look_Gorkiy (“Горе луковое”), який пише тексти, спрямовані на російськомовного читача. Висміювання та гіперболізація інформаційних тез російської пропаганди зорієнтовані як на українських користувачів, так і на читачів з РФ. Як часто молодь застосовує цю медіапрактику слід іще з’ясувати.

Ведення експертних блогів полягає у створенні та оприлюдненні медіаконтенту аналітично-описового змісту, що висвітлює та інтерпретує події або тенденції в політико-правовому просторі і може містити обґрунтовані прогнози, експертне моделювання сценаріїв розвитку ситуації. За класифікацією це індивідуальна медійна практика активного типу.

Прикладом, який ілюструє реалізацію цього типу медіапрактик, може бути медійна активність О. Пономаря (головні тези: план “Анаконда”, проєкт “Вітрина”); Ю. Бірюков детально описує хід реформування Міністерства оборони України; О. Степова в гумористично-ліричному стилі розповідає про життя на тимчасово окупованих територіях проукраїнськи налаштованих мешканців Донбасу та їхню взаємодію з окупантами.

Молодь, і студенти зокрема, також ведуть експертні блоги. Про активне використання знань, отриманих під час навчання у ВНЗ (з політології, соціальної роботи, журналістики, філології), для написання експертних блогів під час глибинних інтерв’ю розповідали, наприклад, п’ять студентів. Тематика, яку вони висвітлювали, стосувалася подій “Революції гідності” 2013–2014 років, аналізу воєнно-політичної ситуації тощо. Хоча імена авторів-початківців поки що не відомі широкому загалу, а їхні медіааудиторії за своїм охопленням поступаються перед аудиторіями відомих блогерів, певний посильний внесок у протидію маніпуляціям політико-правового змісту вони, безперечно, роблять. Зауважимо, що практичне

застосування професійних знань сприяє успішній професійній соціалізації молоді [7].

Атаки, спрямовані на віртуальне ураження опонентів, – цілеспрямовані дії, метою яких є унеможливлення або максимальне ускладнення медіаактивності політико-правових суб'єктів або користувачів, які в інформаційному просторі дотримуються певної ідеологічної позиції та просувають відповідні до цієї позиції гасла. Медійна практика може здійснюватись індивідуально або завдяки узгодженим діям представників окремих груп чи спільнот. За класифікацією це короткотривала комбінована медіапрактика активного типу.

Приклади. Після блокування сайту *ex.ua* (2013 р.) молодіжні спільноти, які є основними користувачами ресурсу, здійснили потужні DDOC-атаки на урядові сайти (Президента України, Міністерства юстиції України тощо), що заблокувало їхню роботу на період залагодження конфліктної ситуації в правовому полі. Епізод продемонстрував надзвичайно високий мобілізаційний потенціал молодіжних спільнот у випадку перешкодження реалізації їхніх потреб та інтересів.

В умовах гібридної війни цю медійну практику використовують не тільки для перешкодження інформаційним атакам, а й щодо окремих суб'єктів воєнних дій. Самоорганізована група “Українські кібервійська”, що координується блогером “Eugene Dokukin”, здійснює блокування ресурсів, що пропагують ідеї сепаратизму; веде інформаційну розвідку та інші види активності, що ускладнюють медіаактивність прихильників “ДНР-ЛНР” [4].

Створення віртуальних світів, гра в комп'ютерні ігри – програвання у віртуальному самосконструйованому або створеному на професійній основі просторі певних життєвих або ігрових стратегій, які можуть відображати і політико-правові процеси в суспільстві. За класифікацією це довготривала медійна практика активного типу, яку реалізують віртуальні спільноти. Згідно з даними опитування 5,8% студентів часто або постійно практикують такий вид медійної активності.

Приклади. Яскравою ілюстрацією комп'ютерних ігор, які можуть бути використані для впливу на політико-правову свідомість молоді в умовах гібридної війни, є гра “Майдан” (дійові особи: бійці підрозділу “Беркут”, учасники акцій протесту; місце дії – Україна, 2017 рік) [11]. Медіапродукт створено в РФ після подій “Революції гідності”. В українському сегменті цей тип медіапрактик представлений грою “Хамське яечко” (дійові особи: В. Янукович; мільйонери, що захищають його власними тілами; протестувальники,

які жбурляють у нього віртуальні яйця) [5]. Робити висновок, що ця гра стала прообразом подій, у яких відсторонення від влади В. Януковича відбулося внаслідок силових акцій протесту (у т. ч. і в результаті жбурляння уламків бруківки), було б, на нашу думку, передчасно. Однак такої можливості ми й не виключаємо. Тому роль комп'ютерних ігор у становленні політико-правової свідомості молоді ще слід досліджувати.

У результаті проведеного дослідження було визначено частоту реалізації респондентами медіапрактик активного типу в період 2013–2016 років, а також частку тих, хто реалізовував ту чи ту медіапрактику (у табл. медіапрактики розташовані відповідно до ступеня їхньої поширеності серед опитаних).

З огляду на результати теоретичного аналізу, на основі фіксації даних глибинних індивідуальних та глибинних інтерв'ю, а також експертного опитування було виділено такі функції медіапрактик:

1) *інформаційну* (поширення, спростування, знецінення інформації політико-правового та воєнно-політичного змісту; дезінформація тощо);

2) *творчу* (створення, розміщення та популяризація власних робіт);

3) *комунікативно-координаційну* (налагодження комунікації, у т. ч. і задля організації життєдіяльності певних спільнот);

4) *катарсичну* (відреагування негативних або позитивних емоцій, спільне проживання складних емоційних станів, отримання психологічної підтримки);

5) *рекреаційну* (відпочинок, організація дозвілля);

6) *професійно-соціалізаційну* (входження, адаптація до професійних спільнот).

Таблиця

Медіапрактики активного типу, які реалізує молодь в умовах гібридного протистояння РФ та України (у %)

Медіапрактика	Ніколи	Іноді	Часто	Постійно	Часто + постійно
організація та підтримка волонтерства	41,8	38,2	16,2	3,8	20
оприлюднення власних робіт та їх популяризація	73,1	18,0	5,8	3,1	8,9
тролінг політичних опонентів	74,4	17,9	4,1	3,6	7,7
участь в іграх, де дійові особи – політики,	83,7	10,5	3,6	2,2	5,8

державні діячі					
поширення власних текстів політико-правового змісту	77,4	16,8	3,4	2,4	5,8
координація груп самооборони	80,7	14,0	3,4	1,9	5,3
ведення експертних блогів	88,4	6,5	3,6	1,5	5,1
блокування політичних опонентів	87,1	9,3	2,2	1,4	3,6
ДДОС-атаки на сайти органів влади або політиків	88,1	9,2	1,7	1,0	2,7

Висновки. Політико-правова активність молоді у віртуальному просторі насичена та різноманітна. Саморегульований розподіл функцій у межах певних медійних практик дає змогу користувачам з різноманітними потребами та психологічними особливостями реалізовувати різнотипові стратегії. Завдяки поєднанню активних, реактивних, пасивних медійних практик молодіжні спільноти стають суб'єктами медіапростору. Реалізація молоддю медіапрактик активного типу часто має діяльнісно-перетворювальний характер і може зумовлювати реальні зміни політико-правового середовища.

Література

1. В Києве военкомат “выкрал” студентов КПИ [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://podrobnosti.ua/2110812-v-kieve-voenkomat-vykral-studentov-kpi.html>
2. Вознесенська О. Л. Багатофакторна модель взаємодії у віртуальних групах: [Електронний ресурс] / О. Л. Вознесенська. – Режим доступа : <http://gorn.kiev.ua/group/text01.html>.
3. Дмитрук А. Никогда мы не будем братьями! [Електронний ресурс] / Анастасия Дмитрук. – Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=g2P2duQC9C0>
4. Как устроены Украинские Кибер-Войска: интервью с “белым хакером” Евгением Докукиным [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://antivirus.ua/content/uraine-cyber-army>
5. Комп'ютерна гра “Хамське яєчко” [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://flash-game.org.ua/stuff/politichni/khamske_jaechko/23-1-0-5008
6. Никоненко Л. В. Медіапрактики як чинник становлення політико-правової свідомості студентів / Л. В. Никоненко // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. статей Київ. міжнар. ун-ту й Ін-ту соц. та політ. психології НАПН України. – К. : КиМУ, 2015. – Вип. 8. – С. 144–168.
7. Никоненко Л. В. Новітні медіапрактики як інструмент соціалізації студентської молоді / Л. В. Никоненко // Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції “Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання населення у контексті подолання кризи ринку праці” (1 грудня 2015 р., м. Київ) / уклад.: Л. М. Капченко та ін. – К. : ІПК ДСЗУ, 2015. – С. 177–182.

8. *Никоненко Л. В.* Роль медіа в становленні політико-правової свідомості особистості / Л. В. Никоненко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць. – К., 2015. – № 3. – С. 300–309.
9. Обращение «Боевых бурят Путина» к перепуганным жителям Украины» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=Y5avTS5H7o0>
10. Про “Армию Новороссии” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://newsonline24.com.ua/geroj-15-letnij-shkolnik-sobral-dannye-bolee-dvux-tysyach-separatistov>
11. Стратегическая онлайн-игра “Майдан” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://maidan.ru/>
12. Стюб [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D1%8C%D0%BE%D0%B1>
13. *Фролов П. Д.* Види інформаційно-психологічних впливів та проблеми прогнозування їх наслідків / П. Д. Фролов // Людина у світі інформації : матеріали наук. семінару “Соціально-психологічні проблеми медіаосвіти: від медіабезпорадності до медіанезалежності”. – К., 2008. – С. 5–8.

References

1. V Kiyevе voenkomat “vykral” studentov KPI. [The recruitment office “stole” KPI students in Kiev]. (2016, September, 1), from <http://podrobnosti.ua/2110812-v-kiyev-voenkomat-vykral-studentov-kpi.html> (rus).
2. Voznesenska, O. L. (2016). Bahatofaktorna model vzaiemodii u virtualnykh hrupakh [Multifactor model of interaction in virtual groups] (2016, September, 1), from <http://gorn.kiev.ua/group/text01.html> (ukr).
3. Dmitruk, A. (2016). Nikogda my ne budem brat'yami! [“Do we not brothers”], (2016, September, 1), from <https://www.youtube.com/watch?v=g2P2duQC9C0> (rus).
4. Kak ustroyeny Ukrainskie Kiber-Voyska: intervyyu s “belym hakerom” Yevgeniyem Dokukinyem [The interview with a “white hacker” Eugene Dokukina: How are Ukrainian Cyber-Troops] (2016, October, 1), from <http://antivirus.ua/content/uraine-cyber-army> (rus).
5. Kompiuterna hra “Hamske yaiechko” [Computer game “Boorish egg”] (2016, October, 1), from http://flash-game.org.ua/stuff/politichni/khamske_jaiechko/23-1-0-5008 (ukr).
6. Nykonenko, L. V. (2015). Mediapraktyky yak chynnyk stanovlennia polityko-pravovoi svidomosti studentiv [Media-practices as a factor of social and psychological adaptation of internally displaced persons]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 13(16), 3–13 (ukr).
7. Nykonenko, L. V. (2015). Novitni mediapraktyky yak instrument sotsializatsii studentskoi molodi [Latest media-practices as a tool socialization of students]. *Aktualni problemy profesiinoi oriientatsii ta profesiinoho navchannia naseleennia u konteksti podolannia kryzy rynku pratsi* (2015, December, 1, Kyiv) [Issues of the day of professional orientation and vocational training of population in the context of overcoming of crisis at the market of labour] (pp. 177–182). Kyiv (ukr).

8. Nykonenko, L. V. (2015). Rol media v stanovlenni polityko-pravovoi svidomosti osobystosti [The role of media in the formation of political and legal personality of consciousness]. *Teoretichni i prykladni problemy psykholohii* [Theoretical and applied problems of psychology], 3, 300–309.
9. Obrashcheniye “Boevykh buryat Putina” k peregupannym zhitelyam Ukrainy” [Appeal battle bore to the frightened habitants of Ukraine] (2016, October, 1), from <https://www.youtube.com/watch?v=Y5avTS5H7o0> (rus).
10. Pro “Armiyu Novorossii” [About “The troops of Novorossiya”] (2016, October, 1), from <http://newsonline24.com.ua/geroj-15-letnij-shkolnik-sobral-dannye-bolee-dvux-tysyach-separatistov> (rus).
11. Strategicheskaya onlayn-igra “Maydan” [Strategic online-game “Maydan”], (2016, September, 1), from <http://maidan.ru/> (rus).
12. Stob, in Vikipediya (2016, October, 1), from <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D1%8C%D0%BE%D0%B1> (ukr).
13. Frolov, P. D. (2008). Vydy informatsiino-psykholohichnykh vplyviv ta problemy prohnozuvannya yikh naslidkiv [Types of information and psychological impacts and problems predicting their consequences]. *Liudyna u sviti informatsii* [The man in the world of information] (pp. 5–8). Kyiv (ukr).

Nikonenko L. V. Implementation of political and legal media practices in terms of hybrid war

Media practices are stereotyped and directed activities, which purpose is to operate the array of media content that carries information about events, social phenomena and processes in society through inclusion of the subject in interaction with information resources and media production. Media practices are classified by criteria of subjectness, dynamic of expansion, influence on personality and its social environment, functions, the direction of communication, perception of media production, media user’s type of activity and combination of media practices by particular parameter. It performs the results of the research on implementation of political and legal media practices in terms of hybrid war, which was conducted in 10 higher educational institutions of Kyiv (involving 15 students for individual interviews, 16 people for 4 group interviews and the expert survey involving 428 respondents). The analysis of materials obtained during this research allowed describing and making the cases on implementation of such media practices as participation in coordination groups, TV appearances, “gibing”, spreading of socially significant information, faking information, expert blogging, virtual attacks on opponents, computer games and building of virtual reality. On the base of theoretical analysis, expert interviews, content analysis material of individual and group interviews, we have highlighted such functions of media practices as informative, communicative and coordinative, recreational, creative; emotional and cathartic, professional and socializing function. Statistically proven the importance of youth communities contribution in counteraction to information attacks provided in terms of hybrid war of Russia and Ukraine.

Key words: media practices, youth communities, political and legal awareness, informational war.

Ю. С. Чаплінська

МОДЕЛЬ ПРОЯВУ Я-КОНЦЕПЦІЇ ПРИ ПАРАСОЦІАЛЬНІЙ ВЗАЄМОДІЇ

Автор порушує два актуальних у дослідженні парасоціальних взаємин питання: перше – щодо внутрішньої мотивації людини при формуванні таких стосунків, друге – щодо особливостей їхнього впливу на Я-концепцію медіаспоживача. Як відповідь на перше питання виділено два основних мотиватори: суб'єктивне відчуття самотності, коли людина прагне до побудови стосунків із симулякром для заповнення внутрішньої порожнечі, і брак чіткої самоідентичності, коли вона обирає за еталон образ медіагероя і у всьому намагається його копіювати (наслідувати). Відповідь на друге питання дає авторська модель прояву Я-концепції при парасоціальній взаємодії, відповідно до якої люди поділяються на два типи – із задоволеною і незадоволеною потребою у прийнятті. Висловлюється припущення, що люди з незадоволеною потребою в прийнятті більшою мірою схильні до побудови парасоціальних стосунків, через які й намагаються цю потребу задовольнити в безпечній для себе формі.

Ключові слова: медіапсихологія, парасоціальні стосунки, медіаперсона, Я-концепція.

Проблема. В епоху становлення інформаційного суспільства в Україні, в умовах насиченої медіареальності народжуються нові форми взаємодії людини і медіа. Парасоціальні стосунки – це той новий тип взаємин між віртуальними медіаперсонами і живими людьми, який дуже цікавить медіапсихологів. Найбільш неоднозначними та цікавими для наукових пошуків, на наш погляд, є питання внутрішньої мотивації людини до формування таких взаємин та особливості їхнього впливу на особистість медіаспоживача.

Мета статті: презентація результатів дослідження парасоціальних стосунків в Україні, покликаною дати відповіді на поставлені вище запитання.

На самому початку парасоціальні стосунки розглядали як особливі стосунки людини з медіа взагалі, але з часом їх тлумачення було звужено до взаємин з медіагероєм. Л. А. Найдьнова визначає парасоціальні стосунки (parasocials relationships) як стосунки з віртуальним, штучно створеним персонажем, своєрідним симулякром (моделлю без первинного аналога) через засоби масової комунікації [1]. Об'єктом парасоціальних стосунків виступає аудиторія, тобто споживачі медіапродукції. Досить багато досліджень було направлено

на виявлення внутрішнього джерела схильності особистості до парасоціальних стосунків. Так, С. Суд і Р. М. Еверетт у результаті своїх досліджень визнали парасоціальні взаємини формою дисфункціональної поведінки. Вони виявили, що внаслідок дії таких факторів, як нейротизм, ізоляція, самотність, страх, неадекватне проведення дозвілля, а також обмежених можливостей для соціальної взаємодії у людей з'являється схильність до парасоціальної взаємодії [6]. Дж. Кохен вважає, що парасоціальні стосунки можна розглядати як компенсацію (заміну соціальних взаємин) при зниженні рівня міжособових контактів [4]. Ця гіпотеза базувалася на результатах дослідження, яке встановило, що мотивацією для перегляду телепередач є міжособова взаємодія і телевізор тут виступає як засіб проти самотності [5].

На основі теоретичного аналізу ми розробили схему внутрішньої мотивації до формування парасоціальних стосунків і можливих їхніх наслідків (рис. 1). Відповідно до неї було виділено два основних мотиватори.

Перший – суб'єктивне відчуття самотності, коли індивід прагне до формування дружніх стосунків із симулякром для того, щоб заповнити внутрішню порожнечу. Результатом парасоціальних стосунків у такому випадку може бути або звичайна компенсація (коли людина сприймає медіагероя як свого близького друга: розмовляє з ним, дає поради, уважно спостерігає за його злетами і падіннями, інколи починає більше перейматися його життям, ніж своїм, задовольняючись ілюзією інтимності спілкування, але все ще залишаючись самотньою в соціальному плані особистістю), або збільшення соціальних контактів і спілкування на тему улюбленого медіагероя (коли людина вступає у фан-клуби, спілкується на форумах, починає грати в рольові ігри і таким чином розширює коло своїх контактів за рахунок людей, які теж захоплюються цим медіагероем).

Другий мотиватор – брак чіткої самоідентичності. У такому випадку індивід намагається наслідувати поведінку, стиль життя, висловлювання та цінності медіаперсони, зазвичай без критичної оцінки того, відповідають вони реаліям його життя чи ні. Так трапляється, коли людина хоче стати значущою для якоїсь певної референтної групи, де ця медіаперсона виступає еталоном, зразком стилю. Наслідком нечіткої ідентичності може бути або копіювання образу медіагероя повністю – так, ніби індивід фотографує його і тоді намагається до найменших деталей бути схожим на свого кумира, або, у разі наявності чи розвитку критичного мислення та рефлексії, в індивіда формуються певні психологічні фільтри і він усвідомлено

відстежує прояви медіагероя й аналізує, наскільки та чи інша поведінкова модель медіаперсони підходить саме йому.

Рис 1. Внутрішня мотивація до формування парасоціальних стосунків та їхні наслідки

У 2015 р. ми провели дослідження громадян України віком від 14 до 58 років щодо особливостей побудови ними парасоціальних стосунків. Загальна кількість опитаних становила 165 осіб. У своєму дослідженні ми використали такий інструментарій: тест “Креативність” Н. Ф. Вішнякової; методику “Суб’єктивне відчуття самотності” Д. Рассела, М. Фергюсона; методику діагностики мотивів афіліації А. Мехрабіана; набір питань, розроблених для дослідження медіауподобань, та авторську анкету дослідження парасоціальної взаємодії, створену на основі англomовної анкети Agee E. Michael (переклад Л. А. Найдьонової). Авторська анкета складалася із трьох блоків: перший – питання загального характеру щодо взаємодії глядача з медіаперсоною; другий – питання, направлені на виявлення характеру парасоціальної взаємодії (дружня вона чи романтична?); третій – покликаний виявити особливості впливу образу медіаперсони на різні життєпрояви глядачів.

На основі аналізу літературних джерел, результатів емпіричного дослідження, за допомогою когнітивного моделювання та спостереження ми розробили *Модель прояву Я-концепції при парасоціальній взаємодії* (рис. 2). В її основі лежать два параметри – суб’єктивне відчуття самотності та бажання бути схожим на медіаперсону (наслідкування). Згідно з нашою моделлю в людини, яка в дитинстві отримувала достатньо визнання, відчувала прийняття себе та своїх досягнень з боку батьків та оточення, мала належний рівень

позитивної комунікації (якщо говорити мовою транзакційного аналізу – отримувала достатню кількість позитивних погляджувань), формується адекватна вікові Я-концепція. У дорослому житті таку особистість можна назвати *Людиною із задоволеною потребою в прийнятті*. Вона здатна розмежовувати реальний і віртуальний світи, взаємодіяти з ними з позиції дорослого, тобто керуючись власними реальними потребами чи потребами реальних значущих людей, а не штучно нав'язаними їй потребами медіаіндустрії. Наприклад, вона не буде купувати шампунь, який рекламує її улюблений медіагерой, демонструючи лояльність до нього, оскільки в неї вже є шампунь іншої марки і вона ним задоволена. Для людини із задоволеною потребою в прийнятті парасоціальні стосунки стають додатковим джерелом задоволення тих прагнень, які вона не в змозі втамувати через реальні соціальні контакти. Але в таких ситуаціях потрібно розуміти, що ця людина досить критично сприймає улюблену медіаперсону і творчо переосмислює всі її прояви (як поведінку, так і характер). А вибирає в себе лише ті моделі, які можуть найбільш гармонічно вписатися в її життя. Така людина під час соціальної взаємодії не переходить за власні психологічні межі, поважаючи водночас межі джерела контакту (інших людей чи медіаперсон). Тобто така людина не дозволить собі нав'язливу поведінку щодо улюбленого медіагероя – наприклад, не намагатиметься вдертися до нього додому чи в гримерку під час концерту. Толерантне ставлення до меж контакту дає змогу вибудовувати стосунки таким чином, щоб особистість, збагачуючи себе, розвивалася, критично оцінювала сильні і слабкі сторони медіагероя і не закривала очі на його недоліки, не намагалася наосліп його копіювати. При цьому людина із задоволеною потребою в прийнятті чітко й адекватно розмежовує світ власних фантазій, очікувань і реальні події та дії, у неї розвинуте критичне мислення. У такій взаємодії вона залишає в контакті простір для розвитку та зростання власного Я не за рахунок інших, а через формування власних новоутворень у Я-концепції.

У людини ж, дитинство якої пройшло з дефіцитом визнання та комунікації, формується защемлене Я. Таку людину в дорослому житті можна умовно назвати *Людиною з незадоволеною потребою в прийнятті*. Психологічні межі її особистості не вирізняються гнучкістю і досить щільні. Такій людині складно вибудовувати міжособові стосунки з оточенням. У її Я-концепції формується буферна зона, наповнена фантазіями і не завжди адекватними уявленнями про себе та інших людей, а також можливими поведінковими моделями та варіантами прояву міжособової комунікації, через які відбувається

взаємодія з навколишнім світом. При цьому людина часто приписує собі характеристики відомих їй медіаперсон, інтреріоризуючи їх, розширюючи таким чином межі власної Я-концепції. На відміну від людини із задоволеною потребою в прийнятті, яка створює новоутворення в Я-концепції, інтегруючи інформацію ззовні, людина з незадоволеною потребою в прийнятті некритично, не осмислюючи, засвоює, тобто просто привласнює чужий досвід.

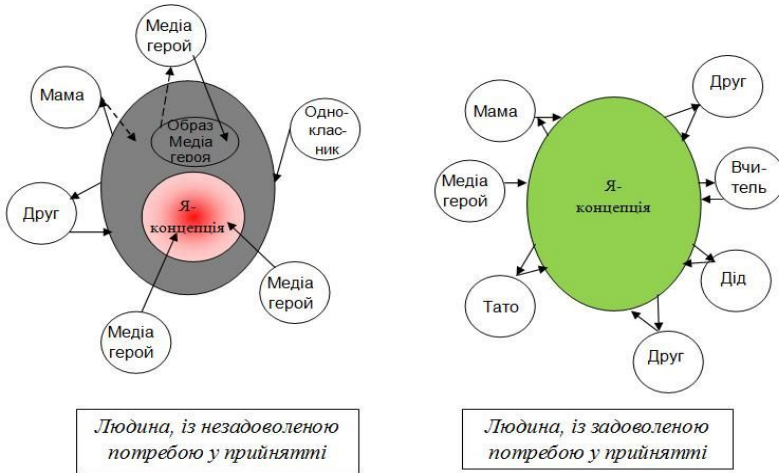

Рис. 2. Модель прояву Я-концепції при парасоціальній взаємодії

У людини із задоволеною потребою в прийнятті не виникає суб'єктивного відчуття самотності як проблеми. Самотність для неї – це можливість побути наодинці із собою задля саморефлексії та відпочинку. У людини з незадоволеною потребою в прийнятті суб'єктивне відчуття самотності стає звичайно особистісною проблемою, і для її розв'язання вона вибудовує компенсаторні парасоціальні стосунки з медіаперсонажами, поступово привласнює собі їхні характеристики через механізми наслідування, ідентифікацію, фолловеру і т. ін. [3]. У результаті межі Я-концепції такої людини умовно розширюються і вона відчуває належність до світу дружніх стосунків та ейфорію від цього. Але поступово межі контакту з медіаперсонажем розмиваються, стають більш проникними та прозорими, тобто людина не завжди може чітко провести межу між реальним і віртуальним (видуманим) світами. У таких випадках вона

може витіснити зі своєї свідомості, що герой її улюбленого серіалу – це вигаданий персонаж, і якщо цей герой у серіалі вмирає, то людина переживає його смерть як смерть справжнього, живого і реального друга [2]. У людини виникає ілюзія інтимності та близькості з медіаперсонажем, а дистанція з реальним, зовнішнім світом може збільшуватися. Формуючи парасоціальні стосунки з медіаперсонажем і намагаючись задовольнити таким чином власні потреби, людина може керуватися тим, що такі стосунки для неї є досить безпечними, оскільки вони односторонні. Медіаперсонаж буде таким, яким вона його собі нафантазувала, бо перевірити ці фантазії реальністю людина як не може, так і не прагне; стосунки з медіаперсоною ніколи не розбіються об сіру буденність і життєві проблеми, медіагерой завжди буде ідеальним у всіх своїх проявах, поки людина цього прагне. Але незважаючи на всі ілюзорні переваги таких стосунків, вони не задовольняють потребу особистості в прийнятті та спілкуванні і, зрозуміло, людина й далі відчуває себе самотньою (а в деяких випадках – ще й нещасною).

Досить часто в людини з незадоволеною потребою в прийнятті формуються з медіаперсонажем парасоціальні стосунки не тільки дружнього, а й романтичного характеру. Так, наприклад, у результаті нашого дослідження виявлено прямі двосторонні кореляції Пірсона на рівні 0,01 між суб'єктивним відчуттям самотності і змінними: *Я фантазую про дружбу з медіагероем у реальному житті (0,307); Я пишу історію про життя мого улюбленого медіагероя (0,294); У мого улюбленого медіагероя є погані звички, та я його не засуджую (0,272); Іноді в мене з'являються еротичні фантазії за участю мого улюбленого медіагероя (0,258)*, – а також непрямі двосторонні кореляції на рівні 0,01 між суб'єктивним відчуттям самотності і змінними: *Медіагерой розповідає новини та історії так, що мені цікаво (-0,262); Моя любов була б не взаємною, бо я її (його) не гідний(-а) (-0,249). Якби медіаперсона існувала в реальному житті, я б у неї закохався (-0,246).*

Буває, що образ медіагероя, який людина інтеріоризує, вступає в конфлікт з медіаперсоною на телеекрані. І тоді очікування людини від того, як цей медіаперсонаж повинен розповідати новини чи цікаві історії, можуть не справджуватись, тобто не підкріплюватися реальністю. При цьому глядач може відчувати злість на актора, який цього медіаперсонажа грає. Цей висновок підтверджується результатами дослідження, де виявлено непрямі кореляції на рівні 0,05 між суб'єктивним відчуттям самотності і змінною *Я хочу більше знати про актора, який грає мого улюбленого медіагероя, як про людину (-*

0,196) та на рівні 0,01 між суб'єктивним відчуттям самотності і змінною *Медіагерой розповідає новини та історії так, що мені цікаво* (-0,262).

Ще одним параметром нашої моделі є нечітка самоідентичність особистості як характерна риса підліткового віку. Людина ніяк не може обрати підходящий для неї поведінковий стиль і, перебуваючи в пошуку, може або часто його змінювати, сподіваючись знайти свій, або обирає найбільш популярний серед друзів еталон і намагається у всьому йому відповідати. А часом людина інтуїтивно знає, що їй подобається і чого вона хоче, але серед оточення її самопрезентація у світі не знаходить підтримки, і вона починає її приховувати. Часто в таких ситуаціях самопошуку популярні медіагерої (спортсмени, співаки, актори, персонажі фільмів чи серіалів) стають тими взірцями поведінки, які копіює або на які спирається особистість.

У ситуації парасоціальної взаємодії важливим критерієм у ***бажанні бути схожим на медіаперсону*** є стать особи, що перебуває в самопошуку. Якщо медіаперсона і її послідовник різної статі (наприклад, якщо медіаперсона – чоловік, а послідовницею виступає жінка або коли медіаперсона – жінка, а послідовник – чоловік), то досить висока ймовірність того, що її почуття до такої медіаперсони будуть мати романтичний характер. Люди для романтичних стосунків обирають тих партнерів, які в чомусь схожі на них, або тих, на яких хочуть бути схожими вони. Тобто у всякому разі партнер для романтичних стосунків виступає Я-дзеркальним для людини, що його обрала. Така ж сама тенденція спостерігається і в парасоціальних стосунках: чим більше респондент бажає бути схожим на медіаперсону, тим більше він у неї закохується (показник кореляції Пірсона 0,381, кореляція значуща на рівні 0,01, двостороння).

Якщо медіаперсона і її послідовник належать до однієї статі, то стосунки, найімовірніше, матимуть переважно дружній характер і медіаспоживач сприйматиме медіаперсонажа як найближчого друга і товариша. Але в будь-якому із цих випадків послідовник намагатиметься дізнатися якомога більше про життя медіагероя: де він живе, що йому подобається, а що ні, який колір подобається, які торгові марки він обирає (показник кореляції Пірсона 0,175, кореляція значуща на рівні 0,05, двостороння). Тут спрацьовує особлива лояльність фаната до предмета його вподобань: якщо медіаперсона щось рекомендує, випускає або рекламує, цей товар з великою імовірністю куплять (0,200, кореляція значуща на рівні 0,05); якщо вийде новий журнал з інтерв'ю чи заміткою – його теж куплять і прочитають (0, 201, відповідно).

Як і в попередньому параметрі, тут особа так само інтеріоризує образ медіагероя і починає поводитися відповідно до своїх уявлень про те, як у тій чи іншій ситуації повівся б її медіагерой. Дуже часто люди починають жити більше життям свого медіагероя, аніж своїм власним, бо воно набагато цікавіше і насичене подіями порівняно з їхньою сірою буденністю. Але така щільна взаємодія потребуватиме постійного підкріплення, тому кожної нової серії або передачі з улюбленим медіагероем послідовник чекає з особливим нетерпінням (показник кореляції 0,244, кореляція значуща на рівні 0,01, двостороння) і сильно сумує, коли довго не бачить свого улюбленого медіагероя (0,346, відповідно). У період емоційного напруження чи потрясінь послідовники можуть розмовляти з медіаперсоною, питаючи в неї поради або ж даючи її самі.

Висновки. На теренах України дослідження парасоціальних стосунків тільки розпочинаються. Цей напрямок новітньої психології видається нам вельми цікавим, адже саме парасоціальна взаємодія активно впливає на становлення молодого покоління українців. Тому ми й вирішили присвятити наше дослідження особливостям становлення та прояву парасоціальних стосунків українських медіаспоживачів.

На основі аналізу літературних джерел нами спочатку було розроблено теоретичну схему, що дає відповідь на запитання щодо внутрішньої мотивації медіаспоживачів до формування парасоціальних стосунків і можливих їхніх наслідків. За основні мотиватори було визначено два параметри: суб'єктивне відчуття самотності та брак чіткої самоідентичності. Завдяки емпіричному дослідженню теоретична схема дістала підтвердження, відтак її було розширено до авторської *Моделі прояву Я-концентрації при парасоціальній взаємодії*. Відповідно до неї люди поділяються на два типи – із задоволеною і незадоволеною потребою в прийнятті. На основі моделі крізь призму історико-біографічної парадигми було описано внутрішньоособистісні медіатори споживачів та висвітлено з огляду на цю типологію наслідки парасоціальних стосунків.

Література

1. Найденова Л. А. Теоретико-методологические проблемы парасоциального общения (анализ зарубежных исследований) / Л. А. Найденова // Психология общения – XXI век: 10 лет развития: матер. междунар. конф. 8–10 октяб. 2009 г. : в 2 т. – М.; Обнинск : ИГ-СОЦИН, 2009. – Т. 1. – С. 73–76.
2. Харрис Р. Психология массовых коммуникаций / Р. Харрисон; [пер. с англ.: С. Рысев, Л. Орданская]. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2002. – 445 с.
3. Чаплінська Ю. С. Психологічні механізми парасоціальних стосунків молоді / Ю. С. Чаплінська // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. статей Київ. міжнар. ун-ту й Ін-ту соц. та політ. психології НАПН України. – К. : КиМУ, 2014. – Вип. 7. – С. 328–343.
4. Cohen J. Parasocial Relations and Romantic Attraction: Gender and Dating Status Differences / J. Cohen // Journal of Broadcasting & Electronic Media. – 1997. – № 41. – С. 516–29.
5. Rubin A. M. Loneliness, Parasocial Interaction, and Local Television News Viewing / A. M. Rubin, E. M. Perse, and R. A. Powell // Human Communication Research. – 1985. – № 12 (Winter). – P. 155–180.
6. Sood S. Dimensions of Parasocial Interaction by Letter-Writers to a Popular Entertainment-Education Soap Opera in India / S. Sood, E. M. Rogers // Journal of Broadcasting & Electronic Media. – 2000. – № 44 (Summer). – P. 386–414.

References

1. Naydenova, L. A. (2009). Teoretiko-metodologicheskie problemy parasotsialnogo obshcheniya (analiz zarubezhnykh issledovaniy) [Theoretical and methodological problems parasocial communications (analiz foreign studies)]. *Psikhologiya obshcheniya – XXI vek: 10 let razvitiya. Materialy mezhdunarodnoy konferentsii 8–10 oktyabrya 2009, Tom 1.* [Psychology of communication – the 21 century: 10 years of development. Materials of the international conference on October, 8–10, 2009, Vol. 1.]. (pp. 73–76). Obninsk (rus).
2. Kharris, R. (2002). *Psikhologiya massovykh kommunikatsiy* [A Cognitive Psychology of Mass Communication]. St. Petersburg: Praym-Evroznak (rus).
3. Chaplinska, Ju. S. (2014). Psykholohichni mekhanizmy parasotsialnykh stosunkiv molodi [Psychological mechanisms of parasocial relationships young people]. *Psykhologichni nauky: problemy i zdobutky* [Psychological science: problems and achievements], 7, 328–343 (ukr).
4. Cohen, J. (1997). Parasocial Relations and Romantic Attraction: Gender and Dating Status Differences. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 41, 516–529.
5. Rubin, A. M. Perse, E. M. and Powell, R. A. (1985). Loneliness, Parasocial Interaction, and Local Television News Viewing. *Human Communication Research*, 12 (Winter), 155–180.

6. Sood, S., and Everett, M. R. (2000). Dimensions of Parasocial Interaction by Letter-Writers to a Popular Entertainment-Education Soap Opera in India. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 44 (Summer), 386–414.

Chaplinska Ju. S. Model of self-concept manifestation in parasocial relationships

In this article the author describes two main questions of parasocial relationships: internal motivation for such relationships and their impact on self-concept of media users. To the first question the author defines two main motivators: the subjective feeling of loneliness, when a person seeks relationship with simulacre to fill the inner emptiness and lack of a strong identity. A person chooses media heroes as the standard trying to copy their way of living. In the second part there is the author's model of self-concept influence on parasocial interaction. According to it there are two types of people: with satisfied and unsatisfied need in acceptance by others. Therefore, unsatisfied people are more inclined to build parasocial relationships because they are trying to satisfy this need in a secure way.

Key words: media psychology, parasocial relationships, media person, self-concept.

© Чаплінська Ю. С.

МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

О. В. Лісован

ВИКОРИСТАННЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ СИМВОЛІВ У РІЗНИХ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНИХ ПІДХОДАХ

Розкривається зміст поняття “реконструкція символів” та аналізується його застосування. Проводиться огляд підходів до використання реконструкції символів у психотерапевтичній роботі з клієнтами. Символ розглядається як психологічний засіб фасилітації процесів смислової динаміки на основі проєкції та образної, вербальної, візуальної, колористичної реконструкції. Реконструкція символів розуміється як процес пошуку і перетворення особистісних символічних смислів, завдяки чому в особистості активізується рефлексія уявлень про себе. Використання реконструкції символів сприяє усвідомленню особистістю того, що є актуальним для неї і що може вказувати на певний дисбаланс, а це зрештою уможливує відновлення її цілісності та конгруентне сприйняття дійсності. Здійснено також спробу умовно виокремити і визначити образну, вербальну, візуальну та колористичну реконструкції в різних психотерапевтичних підходах. На думку автора, якісна та змістовна робота із символом, що сприяє утворенню нових смислів, можлива на основі комплексного підходу із застосуванням різних видів реконструкції символів.

Ключові слова: проєкція, реконструкція символів, символ.

Проблема. Робота із символом використовується в багатьох психотерапевтичних підходах для пошуку і перетворення особистісних символічних смислів, що сприяє рефлексії уявлень про себе. Ми розглядаємо реконструкцію символів як один із чинників усвідомлення особистістю раніше не усвідомлюваних причин зростання або зниження суб’єктивної актуальності певних ситуацій, власної ролі та можливостей. Цей процес зумовлює активізацію внутрішніх ресурсів, завдяки чому розширюються можливості для вільного саморозкриття особистості і більш реалістичного сприйняття себе та дійсності, оскільки символ завжди має ресурс виявлення чогось прихованого, що не лежить на поверхні свідомості. Саме тому одним із актуальних завдань психології вважають аналіз підходів до реконструкції символів.

Мета статті: розкриття змісту поняття “реконструкція символів” та аналіз застосування реконструкції символів у різних психотерапевтичних підходах.

Термін “символ” використовується для позначення: універсального образу сновидіння, якому відповідає постійне несвідоме значення (З. Фройд); мітки для об’єктів і процесів, що відтворюють реальність у зменшеному масштабі (Ф. Перлз); певного явища, що має творчу здатність до саморозвитку та саморозкриття (А. Мінделл). Символ можна розглядати як психологічний засіб фасилітації процесів смислової динаміки на основі проєкції та образної, вербальної, візуальної, колористичної реконструкції. Процес пошуку і перетворення особистісних символічних смислів (їх реконструкція) сприяє рефлексії уявлень про себе. Використання особистістю реконструкції символів допомагає їй усвідомити те, що є актуальним для неї і що може вказувати на певний дисбаланс, а це зрештою уможливіло відновлення її цілісності та конгруентне сприйняття дійсності.

У процесі реконструкції символів велику роль відіграє механізм проєкції. З. Фройд вперше вводить поняття проєкції (від лат. *projectio* – викидання) у статті “Невроз страху”, де розглядає це явище як захисний механізм, що дає змогу індивідові не помічати небажані явища в самому собі (див. [4, с. 6]). У своїй захисній функції проєкція спрямована на те, щоб витіснити те щось, що не визнається самою людиною, назовні [12]. Проективна діагностика базується на уявленні про те, що суб’єкт проєкує власні потреби та “преси” в процесі інтерпретації неоднозначних стимулів [4, с. 7]. Без проєкції терапевтична робота із символом практично неможлива. Засобом фасилітації процесу реконструкції символів найчастіше слугують різноманітні проєктивні та арт-терапевтичні методики.

Д. Холмс виділяє два “виміри” проєкції: перший – що проєкується (наявність-відсутність проєкованої риси), другий – усвідомлення проєкованого (див. [5, с. 8]). Л. Франк обґрунтовує три принципи, що лежать в основі проєктивного дослідження особистості: перший – його спрямованість на унікальне в структурі або організації особистості; другий – особистість у проєктивному підході вивчається як стійка система динамічних процесів, організованих на основі потреб, емоцій та індивідуального досвіду; третій – ця система діє протягом життя індивіда, імплементуючи кожен ситуацію в систему його внутрішнього світу, де кожна нова дія, почуття, висловів, руховий акт несуть на собі відбиток особистості. Це третє теоретичне положення називають “проєктивною гіпотезою” [там само, с. 10].

Дослідник вважає, що проєктивний метод – це прийом дослідження особистості за допомогою стимулів, що не можуть бути однозначними. Останні дістають звичайно різну інтерпретацію та набувають змісту передусім залежно від особистісного значення для досліджуваного [там само]. Проєкція дає змогу, на думку Франка, побачити те, що є найбільш прихованим.

Власне, усі ці дослідження проєкції можна вважати передісторією розвитку проєктивних методик, які сьогодні використовуються як засіб фасилітації реконструкції символів. Механізм проєкції відіграє важливу роль у процесі пошуку і перетворення особистісних символічних смислів, що сприяє рефлексії уявлень про себе.

Історія розвитку психотерапії протягом ХХ століття свідчить про те, що до реконструкції символів зверталися майже всі основні психотерапевтичні школи: психоаналіз, гештальттерапія, психодрама, арт-терапія. У різних школах матеріалом для реконструкції символу можуть виступати симптом клієнта, продукти його творчості, жести, слова, образи сновидінь та уяви.

У психоаналітичній теорії пошук причин, що лежать в основі виникнення певних психологічних порушень, визначив підхід З. Фрейда до реконструкції символів. Він розробив перші в історії психотерапії методи, в основі яких лежить реконструкція символів: метод вільних асоціацій, аналіз мовленнєвих помилок (на слові), робота із символікою сновидінь. Фрейд використовував дві стратегії *реконструкції символів*: шляхом асоціацій, які викликає у клієнта значення символу, а також шляхом інтерпретації в універсальній системі значень цього символу як загальноприйнятого для всіх часів і культур (див [3]). Запропоновані Фрейдом стратегії роботи із символом ми розглядаємо саме як *метод вербальної реконструкції символів, в основі якого лежить робота зі словом*. Крім того, дослідник виокремив кілька типів символізації: “ті, що ховаються”, заміщення, репрезентації та натяку [там само].

К. Юнг розглядав слово або зображення як самостійні психотерапевтичні засоби, якщо вони позначають щось більше, ніж їхнє очевидне та безпосереднє значення [там само]. Він вважав, що все, приховане в несвідомому, прагне проявитися назовні; так само й особистість у своєму розвитку прагне перейти з несвідомого стану до цілісного переживання самої себе. Юнг у роботі з пацієнтами звертався не тільки до вербальної, а й до візуальної реконструкції символів. Розроблений ним метод реконструкції символів – метод “активної уяви” – передбачає роботу несвідомим за допомогою перегляду певних символічних об’єктів в уяві, ведення з ними діалогу та їх вербалізації

[13]. Юнг описує активну уяву як стан уявної діяльності (imaginative Tätigkeit): вільної мрійливості, фантазмів, сновидінь наяву. Перша стадія активної уяви скидається на сон з розплющеними очима, що може виникати спонтанно або викликатися штучно. Друга стадія, крім пасивного огляду самих символів, передбачає оцінку того, що вони позначають. Запропонований Юнгом метод активної уяви ми розглядаємо як поєднання методів *візуальної* (робота уяви) та *вербальної* (ведення діалогу) реконструкції символів.

Образна реконструкція символів – це, власне, реконструкція за допомогою символічних форм (іграшок, картинок і т. ін.). Вона добре представлена, зокрема, у методі пісочної терапії. М. Кляйн, А. Фройд і Д. Віннікотт наголошували на значенні символічної реконструкції як засобу невербальної комунікації в процесі гри. М. Кляйн розуміла символізацію як діяльність “ego”, що намагається заглушити тривогу. Якщо дитині вдається знайти зовнішню репрезентацію об’єкта для “внутрішнього переслідування”, то вона звільняється від нього, через що об’єкт може знову стати “гарним”. Для Кляйн символізація слугує не тільки основою уяви та сублімації, а й основою ставлення суб’єкта до внутрішнього світу і зовнішньої реальності [7].

З позицій арт-терапії в продукті творчості може бути відображена витіснена думка або емоція, тому творчість дає змогу оприятити цю думку або перенести емоцію у сферу свідомого. У ході реконструкції символів мистецтво слугує ланкою між тим, що відомо, і тим, що не усвідомлюється. Реконструкція символів під час арт-терапії може виявити те, що лежить поза межами усвідомлення, для вираження чого є багато різних засобів – у тому числі і символів. Але, як і сновидіння, вияви несвідомого в продуктах творчості слід розшифрувати за допомогою різних видів реконструкції символів. Вважають, що юнгіанська трансцендентальна функція схожа із центральною ідеєю арт-терапії [3]. Трансцендентальна функція – психологічна функція, що виникає завдяки об’єднанню змісту несвідомого зі змістом свідомості та здійснює перехід від одного настановлення до іншого без втрати змісту несвідомого. Слід визнати роль несвідомого в компенсації елементів свідомості. Таким чином процес реконструкції символів створює основу для перенесення певної інформації з несвідомого до свідомості завдяки осмисленню значення символів.

Вербальна реконструкція символів може відбуватися в процесі пошуку клієнтом відповідей на запитання (Про що цей символ може сповіщати? Що символ позначає? і т. ін.), або із застосуванням методу вільного асоціювання, або на основі створення розповіді про символічну взаємодію. Арт-терапевт У. Баєр застосовує візуальну

реконструкцію символів, пропонуючи клієнтові дотримуватися такої інструкції: “Заплющіть на кілька хвилин очі і уявіть собі... Сприймайте всі картинки, форми, кольори, що виникають при цьому перед внутрішнім зором”. Такий метод роботи Баєр називає спрямованою візуалізацією. Що ж до колористичної реконструкції, яку ми розуміємо як реконструкцію за допомогою кольору, то, на його думку, ніхто, крім самого клієнта, не знає, яке емоційне значення має для нього той чи інший колір, а застосування психологом своєї або культурологічної стратегії інтерпретації є досить самовпевненим кроком [2]. Загалом реконструкція символів дає змогу відтворити індивідуальний простір свідомості особистості. Малюнок стає символічною мовою, що вимагає відреагування.

Активно застосовував методи реконструкції символів засновник онтопсихології А. Менегетті. Він використовував так звані психосемантичні малюнки: сновидіння (які вважав спонтанним малюнком), “Тест шести малюнків”, “спонтанний” малюнок, – вбачаючи в малюнку проекцію несвідомого [8]. Менегетті розглядав символ як знак або образ, що вказує на певний важливий аспект життя людини. Незбіг символу і “причини”, яка лежить в його основі, зумовлюється тим, що наявний у кожної людини “монітор”, основною функцією якого є раціональне сприйняття дійсності та відбір інформації, отриманої в процесі роботи із символом, викривлює, спотворює зображуване. Таке викривлення призводить до того, що особистість не може пізнати себе такою, як вона є насправді. виправлення дії “монітора” за допомогою добирання своєрідного ключа до символічного змісту повідомлень несвідомого дає людині змогу розкрити себе. Таким ключем стає реконструкція символів у процесі роботи із семантичним полем клієнта. Запропоноване Менегетті поняття “імагогіка” ми розглядаємо як один із засобів візуальної реконструкції символів. Ідеться про методику зосередження, що супроводжується відходом від будь-якого зовнішнього сприймання (чуттєвого або статичного), аби забезпечити таким чином пасивне фокусування на зображенні символів, які народжуються в уяві. Згідно з теорією Менегетті, щоб з’ясувати причини стану дезадаптації, досягти внутрішньої цілісності та самореалізації, особистість має віднайти правильну інтерпретацію символу. У випадку, коли вона не готова або не здатна усвідомити причини власної дезадаптації, що супроводжується хибною інтерпретацією символу, їй доводиться розплачуватися своїм здоров’ям, втратою шляху, який міг би привести до успіху [там само].

У процесі вербальної реконструкції семантичних малюнків доцільним, на наш погляд, видається звернення до трьох критеріїв

інтерпретації символів, запропонованих Менегетті: функціональність природи об'єкта або контексту, на який вказує символ з погляду самої людини (Що конкретно ця річ означає для мене? Яка її функціональна природа щодо мене?); причинна дієвість символу – що він робить для мене “тут і зараз” (Яку дію чинить цей об'єкт? Що роблять з ним і який його кінцевий результат?); семантичний критерій: представленість об'єкта в актуальному семантичному полі (В якому напрямку рухається об'єкт і кого він стосується? Де ми бачимо символ і куди спрямована його дія?). Застосовуючи одночасно три критерії, особистість отримує ключ до інтерпретації символів, коли ж немає хоча б одного з них, повноцінна інтерпретація стає неможливою.

Прикладом образної реконструкції символів може бути “спонтанний” малюнок. Так, Менегетті не довіряв тестам, які не передбачають застосування символічної спонтанної реконструкції. На його думку, оцінка такого тесту замість спонтанного розкриття ситуації проходить через фільтр “монітора відхилення”, стаючи неточною. Неодмінною умовою роботи із символом є комплексне застосування різних видів реконструкції. Дослідник вважав, що єдиним тестом і справді здатним відобразити реальність суб'єкта, є спонтанні малюнки (наприклад, працюючи з клієнтом у стані дезадаптації можна запропонувати йому кілька разів намалювати дерево в різні моменти його розвитку: рано чи пізно проявиться “знак, що йде проти життя”). Менегетті порівнював несвідоме з великим художником: реконструюючи свої картини, воно при цьому точно відображає “структурну” ситуацію суб'єкта. За допомогою кількох спонтанних малюнків можна легко простежити “ідентичність” ситуації клієнта.

Менегетті вважав, що на проєкції базується вся система пізнання особистості – який є суб'єкт, такою він і бачить реальність, тобто реальність відповідає внутрішньому світу особистості. Проєкція має тематичну і селективну функції. Наприклад, наші органи чуття односпрямовані на певний аспект реальності, тому в процесі сенсорного сприймання вони виконують тематичну функцію: око бачить, але не чує, тому бере участь у візуальній реконструкції, вуха – у вербальній. Селективна функція полягає в тому, що кожен з нас сприймає ту інформацію, яка для нього є найбільш значущою. Проєкція – це механізм, завдяки якому суб'єкт бачить в інших себе, але в тій частині, яку він не приймає або не знає про себе [9].

Отже, Менегетті використовував у процесі реконструкції символів проєкцію, візуальне, образне та вербальне сприйняття, що забезпечує здатність отримувати та розпізнавати символічну інформацію. Він вважав, що робота із символом дає змогу розкрити

об'єктивну ситуацію суб'єкта і є тією мовою, яка уможливило "ідентифікацію" особистості. Інтерпретація мови образів, що проекується під час реконструкції символів у спонтанному малюнку, дає можливість з'ясувати координати чинного потенціалу, розкрити специфічну схильність і потребу суб'єкта та уникнути викривлення його семантичного простору.

У клінічній психотерапії із символом працював також основоположник психосинтезу Р. Ассаджіолі. На його думку, слова, які слугують для позначення особистісних реалій, не більше ніж символи, що сприяють виявленню істотних аналогій між зовнішнім і внутрішнім світом. Буквально сприйнявши символ, людина не зможе осягнути те, на що цей символ указує. Усі символи мають однобічний характер: символ здатний висвітлити лише якусь певну сторону позначеної ним реальності. Цієї однобічності можна уникнути, тільки скориставшись низкою символів, які позначають одне і те ж саме. Використовувані під час реконструкції символи здатні розкрити людині надособистісні перспективи. Ассаджіолі виділяє чотирнадцять груп таких символів: звернення всередину (інтроверсія), спуск, підймання-сходження, розширення, поширення, пробудження, світло-осяння, вогонь-розвиток, посилення-зростання, любов, шлях-мандрівка, перетворення, відродження, оновлення, звільнення [1]. Дослідник використовував техніки на базі візуальної реконструкції: візуалізація будинку як символу "Я" суб'єкта; візуалізація символічних тварин, щоб виявити підсвідомі ефективні взаємозв'язки; візуалізація старої книги з малюнками – задля аналізу особистісних проєкцій; візуалізація трясовини та постаті, що виходить з печери, – для аналізу пригніченої проєкції частин особистості. Таким чином Ассаджіолі наголошував на важливості використання групи символів під час образної реконструкції та активно застосовував їх візуальну реконструкцію.

В. Стюарт у символдраматичній роботі вдався до таких методів: спрямованої уяви, активної уяви та візуалізації. На його переконання, символи ведуть у царство такого багатства, де психіці надано свободу досліджувати, де їй не заважає свідомий розум, що говорить мовою логіки [10]. Дослідник запропонував таку класифікацію символів: природа, тварини, людина, зроблене людиною, релігія, міфологічне, абстрактне, індивідуальне. Він визначив також основні принципи роботи із символами: принцип конфронтації (бути сміливим і протистояти образам, що породжують негативні емоції), принцип трансформації (перетворення об'єкта що лякає, у щось більш прийнятне), принцип примирення (примирення з об'єктом, що лякає) та ін., які можна використовувати в процесі візуальної реконструкції

[там само]. Велике значення надавалося таким символам, як гора, будинок, хрест, ліс, книга, печера, дракон, вулкан, меч. Стюарт розглядав візуальну роботу із символом як процес розумового утворення символу в уяві, без якого неможливо зрозуміти почуття та стан іншої людини.

Протягом останніх років в Україні все більшої популярності у психотерапевтичній роботі набуває використання метафоричних асоціативних карт (МАК). При цьому символіка досліджується на базі певних малюнків, готових метафоричних зображень шляхом вербалізації певного сюжету [6]. Поєднання вербальної та образної реконструкції символів яскраво відображається в колоді О-карт, з якою можна виконувати вправи на поєднання рамок зі словами та картинок – із зображенням. Наприклад, у вправі “Подвійний набір” потрібно витягнути з колоди дві карти-слова та дві карти-малюнки; дві отримані комбінації інтерпретуються окремо, а потім вивчаються їхні взаємозв’язки. Вербальна реконструкція відбувається також у вправах на зразок “Складіть історію”, що передбачає, наприклад, довільне витягування двох картинок та компонування розповіді на їх основі. Колористична реконструкція символів у роботі з МАК застосовується для аналізу символів з однаковими кольорами на картинках, що були обрані в процесі роботи.

Т. С. Яценко вважає, що за допомогою психодинамічної інтерпретації малюнків, яка передбачає інтелектуалізацію зображень самим автором, відбувається розкриття взаємозв’язків між його свідомим і несвідомим. Вона використовує методику цілісного аналізу комплексу психомалюнків, що демонструє сильний психодіагностичний ефект. Дослідниця говорить про важливість ролі символів, особливо архетипових, підкреслюючи величезну роль образної реконструкції, яку вона визначає як художню матеріалізацію психологічного змісту (малюнок, ліплення в поєднанні з використанням міні-фігурок, іграшок, просторових моделей з каменів і т. ін.). Символи, відображені в малюнках, можна вважати “посланцями” від несвідомого до свідомого, а їх інтерпретація збагачує свідоме. Що ж до значення вербальної реконструкції символів, то Яценко вважає, що сам по собі малюнок є “мертвим” відбитком чогось живого, того, що функціонує, – такий “відбиток” потрібно примусити “заговорити”. Це можна зробити за допомогою вербальної реконструкції – спонтанної розповіді, презентації “казки про своє життя”, звернення з питанням до Бога, до долі, до самого себе. Важливо звертати увагу на тенденцію до повторення в багатьох малюнках символів, враховувати власне розуміння автором змісту малюнка, використаних у ньому кольорів і символів. Т. С. Яценко –

автор методики “Психоаналіз комплексу тематичних малюнків”, що складається з тридцяти трьох тем (наприклад, “Дорога мого життя”, “Ідеальна родина” та ін.). Темі малюнків сформульовано так, щоб охопити різноманітні аспекти життя людини. Що ж стосується візуальної реконструкції символів, то дослідниця обґрунтовує необмежені перспективи вивчення візуальної проекції психічного в метафорично-символічних формах, які узагальнено представляють щось інше, ніж те, що доступне для спостереження [11]. Вона також наголошує на важливості комплексного підходу до реконструкції символів.

Висновки. Існування різноманітних підходів до застосування реконструкції символів свідчить про багатозначний потенціал цього засобу. Ми виокремлюємо, зокрема, такі види реконструкції символів: образну, вербальну, візуальну та колористичну. Зрозуміло, запропоноване нами виокремлення цих видів реконструкції символів є умовним. Насправді у психотерапевтичній роботі вони часто використовуються комплексно. Наприклад, у процесі пісочної терапії гра з піском і мініатюрними фігурками (образна реконструкція) дає змогу активізувати фантазію (візуальна реконструкція) і проаналізувати символи засобами вербальної реконструкції (розповідь, запитання-відповіді, складання історій).

Отже, реконструкція символів – це один із найважливіших психологічних інструментів, використання якого в процесі терапевтичної роботи дає змогу “спрямувати” фокус на те, що є актуальним для особистості, переводячи певні особистісні змісти у сферу її свідомості. Символ набуває особистісного значення в процесі його реконструкції. Спираючись на вищезазначені підходи до реконструкції символів, можна стверджувати, що якісна та змістовна робота із символом, яка сприяє утворенню нових смислів, можлива на основі комплексного підходу із застосуванням різних видів реконструкції символів.

Література

1. *Ассаджиоли Р.* Психосинтез. Принципы и техники / Р. Ассаджиоли. – М. : Эксмо-Пресс, 2002. – 416 с.
2. *Баер У.* Творческая терапия – терапия творчеством / У. Баер. – М. : Класс, 2013. – 552 с.
3. *Барден Н.* Слова и символы. Язык и коммуникация в терапии / Н. Барден, Т. Уильямс. – Х. : Гуманитар. центр, 2012. – 180 с.
4. *Беллак Л.* Проективная психология / Л. Беллак, Л. Эбт. – М. : Психотерапия, 2010. – 416 с.
5. *Бурлачук Л. Ф.* Введение в проективную психодиагностику / Л. Ф. Бурлачук. – К. : Вист-С, 1997. – 128 с.

6. *Киришке В.* Клубника за окном / Вальтрауд Киришке. – Изд. Морити Эгетмейер, OH Verlag, 2010. – 240 с.
7. *Кляйн М.* Значение символаобразования в развитии Эго. Психоаналитические труды : в 6 т. / Мелани Кляйн. – Ижевск : Ergo, 2007. – Т. 2: Любовь, вина и репарация. – 386 с.
8. *Менеgetti А.* Образ и бессознательное: Учебное пособие по интерпретации образов и сновидений / Антонио Менеgetti. – М. : Онтопсихология, 2000. – 448 с.
9. *Менеgetti А.* Тезаурус. Словарь онтопсихологических терминов / Антонио Менеgetti. – М. : Онтопсихология, 2002. – 186 с.
10. *Стюарт В.* Работа с образами и символами в психологическом конструировании / В. Стюарт. – М. : Класс, 2010. – 376 с.
11. Теория и практика глубинной психокоррекции / [С. М. Аврамченко и др.] ; под ред. Т. С. Яценко. – Донецк : ДИПиП, 2008. – 268 с.
12. *Фрейд З.* Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии / Зигмунд Фрейд. – СПб. : Азбука-классика, 2005. – 256 с.
13. *Юнг К.* Аналитическая психология: теория и практика (Тавистокские лекции) / Карл Юнг. – СПб. : Азбука-классика, 2007.– 240 с.

References

1. Assadzhioi, R. (2002). *Psikhosintez. Printsipy i tekhniki* [Psychosynthesis. Principles and techniques]. Moscow: Eksmo-Press Publ. (rus).
2. Baer, U. (2013). *Tvorcheskaya terapiya – terapiya tvorchestvom* [Creative therapy – therapy by means of art]. Moscow: Klass Publ. (rus).
3. Barden, N. and Williams, T. (2012). *Slova i simvoly. Yazyk i kommunikatsiya v terapii* [Words and symbols. Language and communication in therapy]. Harkiv: Gumanitarnyy Tsentr Publ. (rus).
4. Bellak, L. and Ebt, L. (2010). *Proyektivnaya psikhologiya* [Projective psychology]. Moscow: Psikhoterapiya Publ. (rus).
5. Burlachuk, L. F. (1997). *Vvedeniye v proyektivnyuyu psikhodiagnostiku* [Introduction to projective psychodiagnosics]. Kyiv: Vist-S Publ (rus).
6. Kirshke, V. (2010). *Klubnika za oknom* [Strawberry behind the window]. Publ. of Moritz Egetmeyer, OH Verlag (rus).
7. Klayn, M. (2007). *Znachenije simvolobrazovaniya v razvitii Ego. Psikhooanaliticheskiye trudy. T.2. Lyubov, vina i reparatsiya* [A value of symbols creation in development of Ego. Psychoanalytic works. 2nd Volume: Love, guilt and reparation]. Izhevsk: Ergo Publ. (rus).
8. Menegetti, A. (2000). *Obraz i bessoznatelnoye: Uchebnoye posobiye po interpretatsii obrazov i snovideniy* [Image and unconscious: tutorial on interpretation of images and dreams]. Moscow: Ontopsikhologiya Publ. (rus).
9. Menegetti, A. (2002). *Tezaurus. Slovar ontopsikhologicheskikh terminov* [Tezaurus. Dictionary of ontopsihological definitions]. Moscow: Ontopsikhologiya Publ. (rus).
10. Styuart, V. (2010). *Rabota s obrazami i simbolami v psikhologicheskom konstruirovanii* [Work with characters and symbols in psychological constructing]. Moscow: Klass Publ. (rus).

11. Avramchenko, S. M. and oth.; Yatsenko, T. S. (Ed.) (2008). *Teoriya i praktika glubinnoy psikhokorreksii* [Theory and practice of profound psychocorrection]. Donetsk (rus).
12. Freud, Z. (2005). *Totem i tabu. Psikhologiya pervobytnoy kultury i religii* [Totem and taboo. Psychology of primeval culture and religion]. St. Petersburg: Azbuka-klassika Publ. (rus).
13. Yung, K. (2007). *Analiticheskaya psikhologiya: teoriya i praktika (Tavistockskie leksii)* [Analytical psychology: theory and practice (The Tavistock lectures)]. St. Petersburg: Azbuka-klassika Publ. (rus).

Lisoivan O. V. Implementation reconstruction of symbols in different psychotherapeutic approaches

The concept “symbol reconstruction” and its application are analyzed in the article. An overview of approaches to implementation of reconstruction of symbols in psychotherapeutic work with clients is conducted in the article. Symbol is viewed as a means of facilitation of psychological processes of semantic dynamics based on projection and imaginative, verbal, visual, colorful reconstruction. Reconstruction of symbols is viewed as a process of searching and transforming of personal symbolic meaning that promotes reflection of self-image. Using reconstruction of symbols promotes awareness of personality of what is relevant to her, and may indicate a certain imbalance in order to restore its integrity and congruent perception of reality. The article attempts to conditional singling out and definition of imaginative, verbal, visual and colorful reconstruction in different psychotherapeutic approaches. High-quality and meaningful work with the symbol is promoting formation of new meanings, it can be based on an integrated approach to the use of different types of kinds of reconstruction of symbols.

Key words: projection, reconstruction of symbols, symbol.

© Лісойван О. В.

НАШІ АВТОРИ

Брющева Ірина Леонідівна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Блозва Павло Ігорович

аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Васютинський Вадим Олександрович

доктор психологічних наук, головний науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Горностаї Павло Петрович

доктор психологічних наук, завідувач лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Григорівська Любов Володимирівна

кандидат педагогічних наук, учений секретар Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Гриджук Вікторія Дмитрівна

кандидат психологічних наук, куратор Коломийської гімназії імені М. Грушевського Коломийської міської ради Івано-Франківської області

Довгань Наталія Олександрівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Духневич Віталій Миколайович

кандидат психологічних наук, завідувач лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жадан Ірина Василівна

кандидат психологічних наук, завідувач лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Коваль Руслана Валеріївна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Коробанова Ольга Леонідівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Кочубейник Ольга Миколаївна

доктор психологічних наук, завідувач лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Лісойван Олена Валеріївна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Миرونчак Катерина Володимирівна

молодший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Найдьонов Михайло Іванович

доктор психологічних наук, професор кафедри теоретичної психології та психології розвитку Житомирського державного університету ім. Івана Франка

Никоненко Ірина Олександрівна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Никоненко Людмила Володимирівна

молодший науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Ніздрень Олександра Андріївна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Остапенко Ірина Віталіївна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Петренко Ірина Володимирівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Сівєрс Зінаїда Феодосіївна

кандидат юридичних наук, заступник директора з науково-методичної роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Суший Олена Володимирівна

доктор наук з державного управління, завідувач лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Титаренко Тетяна Михайлівна

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, завідувач лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Товстокора Юлія Віталіївна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Чаплінська Юлія Сергіївна

молодший науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Шишко Надія Сергіївна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Яцина Олена Федорівна

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології Ужгородського національного університету, здобувач Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

З М І С Т

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

<i>Титаренко Т. М.</i> Соціально-психологічна теорія особистісного життєконструювання: здобутки і перспективи.....	3
<i>Духневич В. М.</i> Уявлення про актуальну ситуацію та завдання формування політико-правової компетентності молоді	14
<i>Кочубейник О. М.</i> Криза вітчизняної психологічної науки як соціальний діалог: проекція в дискурсивний вимір	26

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

<i>Суший О. В.</i> Громадсько-політична участь населення України: як подолати виклик безсуб'єктності?	39
<i>Сіверс З. Ф.</i> Особливості соціальних уявлень та настановлень сучасної молоді щодо політико-правових інститутів	62
<i>Васютинський В. О.</i> Ціннісне порозуміння українців у соціально-психологічному контексті додання бідності як стилю життя.....	72

ПСИХОЛОГІЯ МАС І СПІЛЬНОТ

<i>Жадан І. В.</i> Політичний дискурс студентства: особливості та ресурси трансформування	82
<i>Гриджук В. Д.</i> Психогенеза громадянської позиції учнівської молоді	91
<i>Остапенко І. В.</i> Взаємодія з владою в політичній картині світу студентської молоді	101
<i>Блозва П. І.</i> Соціальний капітал як психологічний ресурс становлення політичної культури: модель емпіричного дослідження	114

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА МІЖСОБОВИХ ВІДНОСИН

<i>Горностай П. П.</i> Концепція групової взаємодії в навчально-терапевтичних групах	125
<i>Корбанова О. Л.</i> Психологічні особливості очікувань та настановлень щодо групової взаємодії членів новостворених груп	136
<i>Товстокова Ю. В.</i> Порівняльний аналіз уявлень про ідеального і толерантного співрозмовників у комунікативному просторі	149

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

<i>Мирончак К. В.</i> Побудова типологічних моделей страху смерті як способу організації життєвого досвіду.....	160
<i>Ніздрянь О. А.</i> Особливості взаємозв'язку соціального капіталу та психологічного здоров'я в осіб з різним економічним статусом: аналіз результатів дослідження	171
<i>Берущова І. Л.</i> Емпіричне дослідження рівня комунікативної залежності жінок-домогосподарок	180
<i>Никоненко І. О.</i> Особистісні чинники формування копінг-стратегій лікарів-хірургів: результати та перспективи дослідження	189

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

<i>Яцина О. Ф.</i> Ціннісні переваги в конструюванні практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства	201
<i>Петренко І. В.</i> Особливості функціонування соціального діалогу в просторі освіти	211
<i>Найдьонов М. І., Григоровська Л. В., Найдьонова Л. А.</i> Репрезентативна рефлексія та рефлексивна сміність середовища спілкування як механізми і процедура профорієнтації при впровадженні Національної рамки кваліфікацій	218
<i>Довгань Н. О.</i> Взаєморозуміння у міжпоколінному просторі: діалогізація відносин	245
<i>Коваль Р. В.</i> Особливості діагностики патріотизму у старшокласників в умовах інформаційної війни	255

МЕДІАПСИХОЛОГІЯ І МЕДІАОСВІТА

<i>Шишко Н. С.</i> Взаємозв'язок структурних компонентів психологічного благополуччя старшокласників і їхніх цілей користування інтернетом.....	267
<i>Никоненко Л. В.</i> Особливості реалізації медіапрактик політико-правового змісту в умовах гібридної війни	277
<i>Чаплінська Ю. С.</i> Модель прояву Я-концепції при парасоціальній взаємодії.....	289

МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

<i>Лісойван О. В.</i> Використання реконструкції символів у різних психотерапевтичних підходах	299
Наші автори	310

CONTENTS

HISTORY AND THEORY OF SOCIAL PSYCHOLOGY

<i>Tytarenko T. M.</i> Social and psychological theory of personal life-designing: achievements and prospects.....	3
<i>Dukhnevych V. M.</i> Representation on the current social and political situation and tasks of the formation of youth political-legal competence	14
<i>Kochubeynyk O. M.</i> Crisis of national psychological science as social dialogue: the discursive measuring screen.....	26

SOCIAL PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF TRANSFORMATION PROCESSES IN UKRAINIAN SOCIETY

<i>Sushyi O. V.</i> Social and political participation of Ukrainian citizens: how to overcome the challenge of subjectless?.....	39
<i>Sivers Z. F.</i> Features of social presentations and attitudes of modern youth towards political and legal institutes	62
<i>Vasiutyynskiy V. O.</i> Ukrainians' achievement of agreement on values in a social and psychological context of overcoming poverty as a lifestyle.....	72

PSYCHOLOGY OF MASS AND COMMUNITY

<i>Zhadan I. V.</i> Political discourse of students: features and resources of transformation	82
<i>Grydzhuck V. D.</i> Psychogenesis of the civil position of the school youth	91
<i>Ostapenko I. V.</i> Power-dependent interaction in the political world outlook of university students	101
<i>Blozva P. I.</i> Social capital as a psychological resource in development of political culture: model of the empirical research	114

PSYCHOLOGY OF GROUPS AND INTERGROUP RELATIONS

<i>Gornostai P. P.</i> Group interaction concept in educational and therapeutic groups	125
<i>Korobanova O. L.</i> Psychological features of expectations and attitudes towards interaction of new-formed groups' members	136
<i>Tovstokora Ju. V.</i> Comparative analysis of perceptions of ideal and tolerant interlocutors in communicative space	149

SOCIAL PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

<i>Myronchak K. V.</i> Creation of typological models of death fear as a way of life experience organization.....	160
<i>Nizdran O. A.</i> Peculiarities of interconnection between social capital and mental health of people with different economic status: analysis of the research	171
<i>Bieriushcheva I. L.</i> Empirical studies of communicative addiction among women-housewives.....	180
<i>Nykonenko I. O.</i> Personality factors of surgeons' coping-strategies formation: results and prospects of investigation	189

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF EDUCATION AND UPBRINGING IN SOCIAL AND POLITICAL DIMENSION

<i>Yatsyna O. F.</i> Value advantages in the design of matrimonial partnership and parenthood practices	201
<i>Petrenko I. V.</i> Features of functioning social dialogue in an educational space	211
<i>Naydonov M. I., Grugorovska L. V., Naydonova L. A.</i> Representative reflection and reflective capacity of communication environment as the mechanisms and procedure of vocational guidance when implementing nqf	218
<i>Dovgan N. O.</i> Understanding in the inter-generational space: dialogization of relations.....	245
<i>Koval R. V.</i> Features of diagnostic senior pupils' patriotism in conditions of information war	255

MEDIA PSYCHOLOGY AND MEDIA EDUCATION

<i>Shyshko N. S.</i> Interconnection between structural components of psychological well-being and purposes of internet usage by high school pupils.....	267
<i>Nykonenko L. V.</i> Implementation of political and legal media practices in terms of hybrid war	277
<i>Chaplinska Ju. S.</i> Model of self-concept manifestation in parasocial relationships	289

METHODOLOGY OF SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

<i>Lisoivan O. V.</i> Implementation reconstruction of symbols in different psychotherapeutic approaches	299
Authors	310

- Н12 **Наукові ствдії** із соціальної та політичної психології : зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редакційна рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін.] – К. : Міленіум, 2016. – Вип. 37 (40). – 318 с.

Черговий випуск збірника знайомить читача з результатами науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за 2016 рік. Висвітлюються теоретико-методологічні засади соціальної та політичної психології. Досліджується широке коло соціально-психологічних проблем, пов'язаних з трансформаційними процесами в українському суспільстві. Розкриваються особливості соціальних уявлень та настановлень сучасної молоді щодо політико-правових інститутів, специфіка політичного дискурсу студентства, психогенеза громадянської позиції учнівської молоді. Обговорюється концепція групової взаємодії в навчально-терапевтичних групах, описуються психологічні особливості очікувань та настановлень членів новостворених груп. Презентується низка досліджень, присвячених вивченню медіапрактик та медіапростору.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

Current issue of the journal introduces the results of the Institute's of Social and Political Psychology NAES of Ukraine scientific work in 2016. Theoretical-methodological basis of social and political psychology is covered. Wide range of socio-psychological problems connected to transformational processes in Ukrainian society is studied. Peculiarities of social representations and attitudes of modern youth towards politico-legislative institutions, special features of students' political discourse, psycho-genesis of pupils' civil position are disclosed. Concept of group interaction in training-therapeutic groups is discussed; psychological peculiarities of expectations and attitudes among members of newly formed groups are described. Range of studies devoted to media-practices and media-space is presented.

The journal is addressed to social and political psychologists, specialists of adjacent sciences, teachers, PhD students, students.

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації КВ № 22197-12097ПР від 08.07.2016 р.

Засновано в 1995 році

Випуск 37(40)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад анотацій (англ.): *І. О. Бондаревська, І. Г. Губеладзе*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України
Л. П. Черниш

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 01.11.2016 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 20,0.

Тираж 300 пр.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
